

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

TOM IV ŚLĄSK

Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 14

JELEŃNIA GÓRA

Redakcja naukowa
DAGMARA ADAMSKA, RAFAŁ EYSYMONTT

Opracowali
DAGMARA ADAMSKA, MAŁGORZATA CHOROWSKA,
RAFAŁ EYSYMONTT, STANISŁAW FIRSZT,
RADOSŁAW GLIŃSKI, GRZEGORZ GRAJEWSKI,
IVO ŁABOREWICZ, DARIUSZ WĘDZINA

Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt
Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga
Tłumaczenie na język angielski: Jacek Słupski
Opracowanie typograficzne: Marcin Siehankiewicz
Prace kartograficzne: Jarosław Połamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Opracowanie redakcyjne: Krzysztof Uściński
Koordynator projektu i prac wydawniczych: Jadwiga Dunaj
Prace techniczne: Lidia Nowacka

Wydawca: Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

Praca naukowa finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014-2017
Projekt nr 11H 13 0215 82

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja przygotowana we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

ISBN 978-83-63760-83-0
© Autorzy, Redaktorzy i Wydawca 2017
Wydrukowano w Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2017

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Academic editing
ROMAN CZAJA

VOLUME IV SILESIA

Academic editing
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

BOOK 14

JELENIA GÓRA

Academic editing
DAGMARA ADAMSKA, RAFAŁ EYSYMONTT

Prepared by
DAGMARA ADAMSKA, MAŁGORZATA CHOROWSKA,
RAFAŁ EYSYMONTT, STANISŁAW FIRSZT,
RADOSŁAW GLIŃSKI, GRZEGORZ GRAJEWSKI,
IVO ŁABOREWICZ, DARIUSZ WĘDZINA

Compilation and elaboration of historical cartography: Rafał Eysymontt
Reviewers: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga
Translation into English: Jacek Słupski
Typographic editing: Marcin Siehankiewicz
Cartographic works: Jarosław Polamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Editing: Krzysztof Uściński
Coordination of publishing works: Jadwiga Dunaj
Technical works: Lidia Nowacka

Scientific work founded by the Ministry of Science and Higher Education
as a part of a "National Program of Development of Humanities"
project for the years 2014-2017
Project number 11H 13 0215 82

Publication prepared in cooperation with the State Archive in Wrocław

Publisher: Institute of Archeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences,
Department of Research on Culture of Late Antiquity and Early Middle Ages
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

ISBN 978-83-63760-83-0
© Authors, Editors and Publisher 2017
Printed in: Drukarni Książki Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2017

WPROWADZENIE

Jelenia Góra usytuowana jest na ważnym szlaku (potwierdzonym od około połowy XIII w.) między Wrocławiem i Zgorzelcem, na jego odcinku biegnącym wzdłuż Bobru, stanowiącym jedną z odnóg arterii komunikacyjnej ze Śląska w głąb Europy Zachodniej. Pas podgórski (320–400 m n.p.m.), w którym powstała Jelenia Góra i także ośrodki, jak Kamienna Góra, Nowa Ruda i Kłodzko, był od późnego średniowiecza zasiedlany szczególnie intensywnie. Sama Jelenia Góra to jedna z najdoskonalszych realizacji zespołu lokacyjnego na południu Śląska w końcu XIII i na początku XIV w. W średniowieczu nie było to duże miasto – mury zamykały w kwadracie o wymiarach 500 na 500 m około 25 ha powierzchni. Ważnym elementem miasta był zamek – siedziba książąt świdnicko-jaworskich.

Poza sukiennictwem, tradycyjną dziedziną wytwórczości wielu miast strefy podgórskiej, Jelenia Góra w połowie XIV w. miała również (zgodnie z dokumentami, wydanyymi przez Bolka II, księcia świdnicko-jaworskiego, w latach 1348 i 1355) monopol na eksploatację w okręgu miejskim rud żelaza oraz na ich przeróbkę w hutach i kuźniach. Te elementy przemawiają za rzemieślniczym charakterem podgórskiego i śródleśnego miasta. W 1392 r. przeszła Jelenia Góra pod bezpośrednie władanie monarchów czeskich. Od zasiadających na praskim tronie Jagiellonów otrzymała dużą samodzielność i prawo bicia własnej monety, a w 1519 r. ważny przywilej organizowania corocznych targów (jarmarków). W 2. połowie XVI w. w mieście i okolicach rozpoczęto produkcję cenionych gatunków płócien, zwanych woalami.

Charakterystycznym znakiem rozwoju ośrodka miejskiego w okresie nowożytnym jest podcieniowa zabudowa Rynku, ze słynnymi na Śląsku i obszarze Łużyc domami z tzw. wiatą, oraz Kościół Łaski, wzniesiony pod kierunkiem szwedzkiego architekta Martina Frantza. Miasto rozrosło się poza mury, w aglomerację z rozległymi i ludnymi przedmieściami. Powodzenie gospodarcze, związane z przeznaczoną na eksport produkcją płócienniczą, nie zostało przerwane przejściem pod panowanie pruskie w połowie wieku XVIII.

Wiek XIX to kolejne fazy rozbudowy przestrzennej Jeleniej Góry. Wtedy zaczęły powstawać domy czynszowe, łączące ideę mieszkalnictwa wielokomieskiego i budownictwa podgórskiego. Rozwój miasta warunkowało uzyskanie w 1867 r. połączenia kolejowego ze stołecznym Wrocławiem i największym z pobliskich ośrodków górniczych – Wałbrzychem. W 1. połowie XX w. ważne dla miasta stało się skomunikowanie z Berlinem, co umożliwiło rozwój turystyki i wypoczynku w Karkonoszach – najbliższych dla mieszkańców stolicy wysokich górach.

W 1975 r., po nowym podziale administracyjnym Polski, Jelenia Góra została na około dwadzieścia lat stolicą nowego województwa. Ten wzrost znaczenia miasta, choć przejściowy, spowodował przyłączenie do niego okolicznych miejscowości: Cieplic Śląskich Zdroju, Sobieszowa, Grabarów, Malinnika, Maciejowej i Goduszyna. Powstał w ten sposób największy ośrodek miejski w Sudetach. Obecnie Jelenia Góra jest miastem na prawach powiatu grodzkiego. W ostatnich latach przyłączono doń Jagniątków, co spowodowało przesunięcie granic administracyjnych miasta aż do granicy Polski z Czechami. Obszar tak definiowanego „miasta” liczy ponad 105 km².

Rafał Eysymontt

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

INTRODUCTION

Jelenia Góra is situated on an important route (confirmed approximately in the mid-13th c.) between the cities of Wrocław and Zgorzelec, on the section along the Bóbr River, which is one of the branches of the arterial thoroughfare from Silesia into Western Europe. The submontane belt (320–400 MASL) in which Jelenia Góra and other urban centres, such as Kamienna Góra, Nowa Ruda or Kłodzko, were established, had been settled very intensively from the late Middle Ages. Jelenia Góra constitutes one of the most successful implementations of the concept of a chartered town in the south of Silesia towards the end of the 13th c. and in the early 14th c. In the Middle Ages, it was not a big town – the walls encircled an area of about 24 ha within a square 500 m by 500 m. An important part of the town was a castle – the seat of the dukes of Świdnica and Jawor.

Apart from cloth making, a traditional manufacturing activity in many towns of the submontane region, in the mid-14th century (according to documents issued by Bolko II, Duke of Świdnica and Jawor, in 1348 and 1355), Jelenia Góra also had a monopoly on extracting iron ores in the urban district and their processing in steelworks and smithies. These facts indicate a predominantly craft-like nature of this submontane and mid-forest town. In 1392, Jelenia Góra came under direct rule from Bohemian monarchs. The Jagiellonians on the throne in Prague granted the town considerable autonomy and the right to mint coins, and in 1519 – an important privilege to hold annual fairs (*Jahrmarkt*). In the 2nd half of the 16th c., manufacture of sought-after types of linen, referred to as 'voiles', started in the town and its environs.

A characteristic indication of the development of the urban centre in the modern period are the arcades in Rynek Square, with houses equipped with a so-called roofing, and the Church of Grace, erected under the direction of Swedish architect Martin Frantz. The town grew, occupying more and more areas outside the walls, into an agglomeration with large, densely populated suburbs. The economic success related to the export of linen was not disturbed by the transition under Prussian rule in the mid-18th century.

The 19th century saw successive stages of Jelenia Góra's spatial expansion. It was then that tenement houses, combining the idea of urban housing and submontane houses, started to be built. The town's further development was ensured by the putting into operation in 1867 of a railway link with the capital Wrocław and Wałbrzych, the biggest of the nearby coal-mining centres. In the first half of the 20th c., Jelenia Góra acquired a transport link with Berlin, which boosted tourism and recreation in the Karkonosze Mountains – the high mountain range that was most easily accessible to the capital's inhabitants.

In 1975, following Poland's new administrative division, Jelenia Góra became the capital of a new province (voivodship) for about twenty years. This growth in the town's stature, although temporary, resulted in the incorporation into it of the nearby settlements: Cieplice Śląskie Zdrój, Sobieszów, Grabary, Malinnik, Maciejowa and Goduszyn. In this way, the biggest urban centre in the Sudeten Mountains was created. At present, Jelenia Góra is officially an urban district (*powiat grodzki*). In recent years, Jagniątków was incorporated into the town, which extended its administrative limits up to Poland's border with the Czech Republic. As a result, at present the town's area amounts to over 105 km².

Rafał Eysymontt

Scientific work founded as a part of the "National Programme for the Development of Humanities" project of the Ministry of Science and Higher Education.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

NAJSTARSZE OSADNICTWO NA TERENIE KOTLINY JELENIOGÓRSKIEJ W ŚWIELE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH

Jelenia Góra położona jest w północnej części Kotliny Jeleniogórskiej, otoczonej zewsząd górami: od zachodu Górami Izerskimi i Pogórzem Izerskim, od północy Górami Kaczawskimi, od wschodu Rudawami Janowickimi, a od południa Karkonoszami. Miasto leży na południowym (lewym) brzegu Bobru, w jego zakolu, na wysokiej terasie. Centrum miasta oddalone jest o około 1 km od zbiegu dwóch rzek: Bobru i Kamiennej.

Pasma górskie i cała Kotlina Jeleniogórska zbudowane są głównie z prekambryjskich i paleozoicznych skał krystalicznych. W Górach Kaczawskich występują też mezozoiczne skały osadowe. Na skałach tych w obniżeniach terenu leżą osady polodowcowe, a w dolinach cieków – osady rzeczne.

Gleby tu są ubogie i płytkie, co sprawia, że powierzchnię gór stanowi gruzowa lub wręcz lita skała, niekiedy gliniasta zwietrzelina, którą przykrywa bardzo cienka warstwa humusu. Żyźniejsze gleby występują jedynie u podnóża zboczy i w dolinach, gdzie powstały na piaskach i glinach polodowcowych lub na osadach rzecznych.

Obszary górskie charakteryzują niższe niż Kotlinę Jeleniogórską temperatury, mniejsze nasłonecznienie, intensywniejsze i częstsze opady oraz dłuższy okres zalegania śniegu, więc i okres wegetacji roślin jest tam krótszy. Przed zasiedleniem obszary górskie i podgórskie Kotliny porośnięte były lasami iglastymi. W reglach dolnych przeważały lasy bukowe, zaś w piętrze pogórza rosły dęby, lipy i jawory. W dolinach rzek występowały lasy mieszane – jesiony, olchy i jawory. W okolicach dzisiejszych Stawów Podgórzyskich i Trzczańskich Mokradeł były torfowiska, które okresowo porastały lasy olchowe¹.

Ze względu na topografię, klimat i mało urodzajne gleby obszar ten nie sprzyjał stałemu osadnictwu, którego podstawą była hodowla i uprawa ziemi. Natomiast bogactwo zwierzyny łownej powodowało, że był atrakcyjny dla myśliwych.

ODKRYCIA I BADANIA ARCHEOLOGICZNE

W starszej literaturze utrwalił się pogląd, że tereny te aż do średniowiecza nie były w ogóle zagospodarowane lub zamieszkałe w niewielkim stopniu (małe osady, peryferyjne w stosunku do osiedli z Niziny Śląskiej).

W ciągu ostatnich 80 lat, dzięki przypadkowym znaleziskom oraz systematycznym badaniom wykopaliskowym, eksploracjom powierzchniowym i nadzorom archeologicznym, obraz ten uległ zmianie. Przyjmuje się, że przed powstaniem znanych dzisiaj osad i lokacją Jeleniej Góry obszar ten nie był osadniczą pustynią. Owszem, był znacznie rzadziej zasiedlony niż Nizina Śląska, ale miał swoje „oazy”, położone wśród gęstych lasów, szczególnie tam, gdzie lepsze gleby pozwalały na działalność rolniczą.

Obecnie znanych jest tu około 500 udokumentowanych stanowisk archeologicznych², rozpoznawanych od lat 30. XX w.³ W latach 90. XX w., wraz z rozwojem Jeleniej Góry i odbudową kwartałów dawnej zabudowy, większość badań prowadzono w obrębie dawnych murów miasta. Pozyskano w ten sposób materiał archeologiczny, który służyć może do dalszych badań nad rozwojem Jeleniej Góry od momentu jej powstania.

OSADNICTWO W KOTLINIE JELENIOGÓRSKIEJ PRZED LOKACJĄ MIASTA

Najstarsze ślady pobytu ludzi na terenie Kotliny Jeleniogórskiej stanowią narzędzia krzemienne z okresu mezolitu, kiedy panowały tu dość srogie warunki klimatyczne. Znaleziska te sugerują, że już między 9. a 5. tysiącleciem p.n.e. obszar ten był penetrowany przez myśliwych.

Nieco więcej znalezisk pochodzi z neolitu (5.–2. tysiąclecie p.n.e.). Są to przeważnie narzędzia kamienne, w tym krzemienne (np. topory, siekiery, motyki), oraz nieliczne fragmenty ceramiki, odkryte na terenie obecnej Jeleniej Góry, Piechowic, Stanisławowa, Grabarów, Sosnowki, Podgórzyna i Łomnicy⁴.

Nie natrafiono dotychczas na ślady neolitycznych osad i cmentarzysk, toteż trudno jest mówić z całą pewnością o ówczesnym stałym osadnictwie. Na uwagę zasługuje jednak znalezienie artefaktów neolitycznych w dolinach rzek: Bobru (m.in. Jelenia Góra: Wzgórze Krzywoustego, dawne Strupice – dzisiaj Zabobrze, około Wzgórza Partyzantów i w Grabarach), Kamiennej (Piechowice, Jelenia Góra-Cieplice, Jelenia Góra dawny *Kunnersdorf*) i Łomnicy (Łomnica), a także w pobliżu dawnych torfowisk, a obecnych Stawów Podgórzyskich (Podgórzyn, Sosnowka). Były to tereny relatywnie najurodzajniejsze. Biorąc pod uwagę charakter znalezionych przedmiotów, wśród których są motyki – związane z uprawą roli, oraz topory i siekiery – potrzebne do karczowania lasów i zarośli pod pola uprawne, można przypuszczać, że w neolicie (okresie względnego ocieplenia) na teren Kotliny przywędrowały z Niziny Śląskiej grupy rolników i hodowców. Po wykarczowaniu lasów i zarośli założyły one w dolinach rzecznych pierwsze stałe osady.

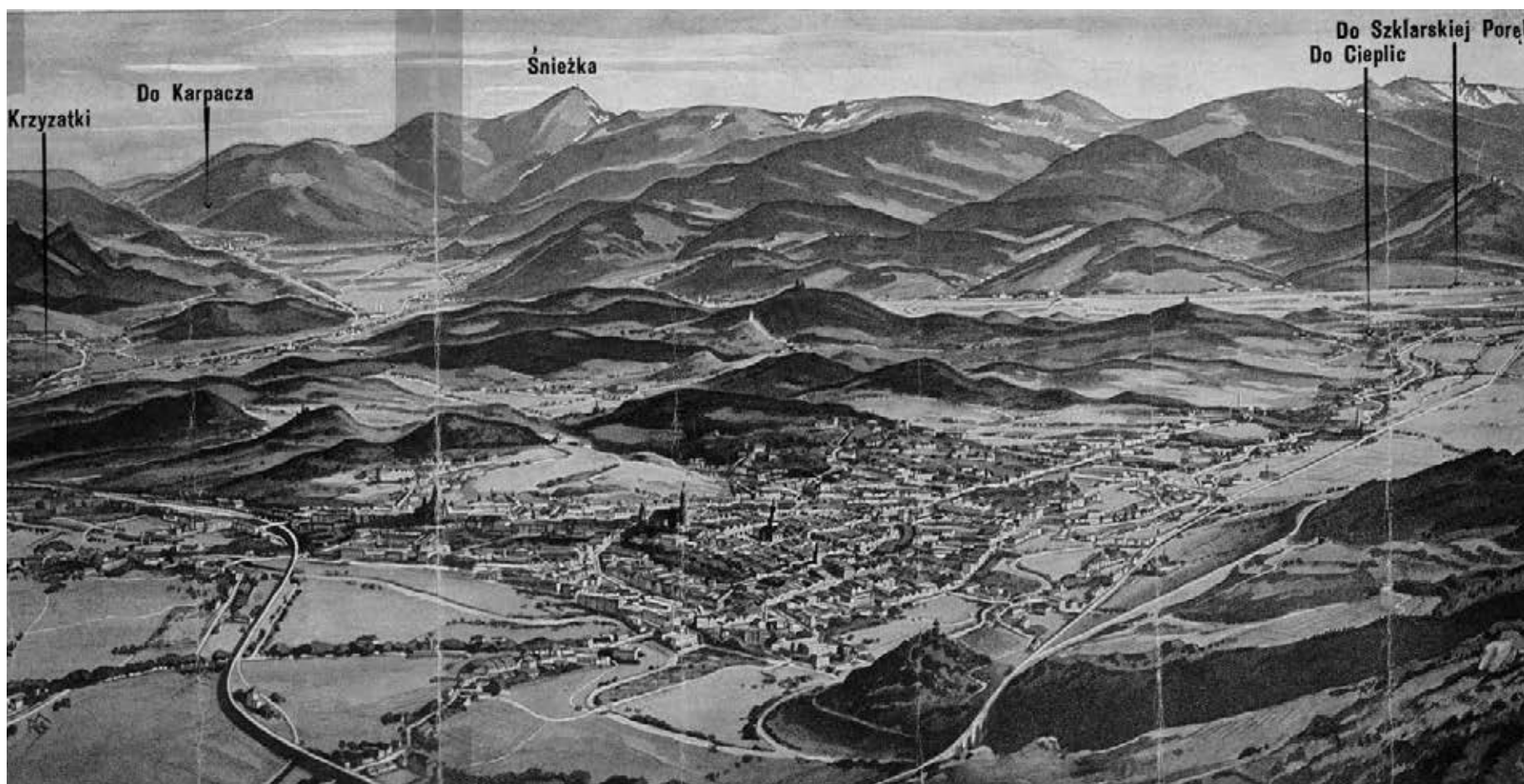
Znaleziska neolityczne w Kotlinie Jeleniogórskiej tworzą dwa skupiska. Pierwsze, związane z doliną Bobru, rozciąga się od Wzgórza Krzywoustego, poprzez dawne Strupice, do Grabarów. Drugie, związane z dawnymi torfowiskami (Stawy Podgórzyskie), ciągnie się od Cieplicy, przez Podgórzyn i Sosnowkę, po Stanisławów. Odrębne enklawy tworzyły domniemane osady w Piechowicach i Łomnicy.

Tak ukształtowana sieć osadnicza przetrwała i miała kontynuację, na co wskazują znaleziska archeologiczne z epoki brązu (od 2. tysiąclecia do VII w. p.n.e.). Ślady osadnictwa kultury łużyckiej odkryto m.in. na terenie Jeleniej Góry-Grabarów, między Cieplcami, Podgórzynem a Stanisławowem oraz między Mysłakowicami a Łomnicą⁵.

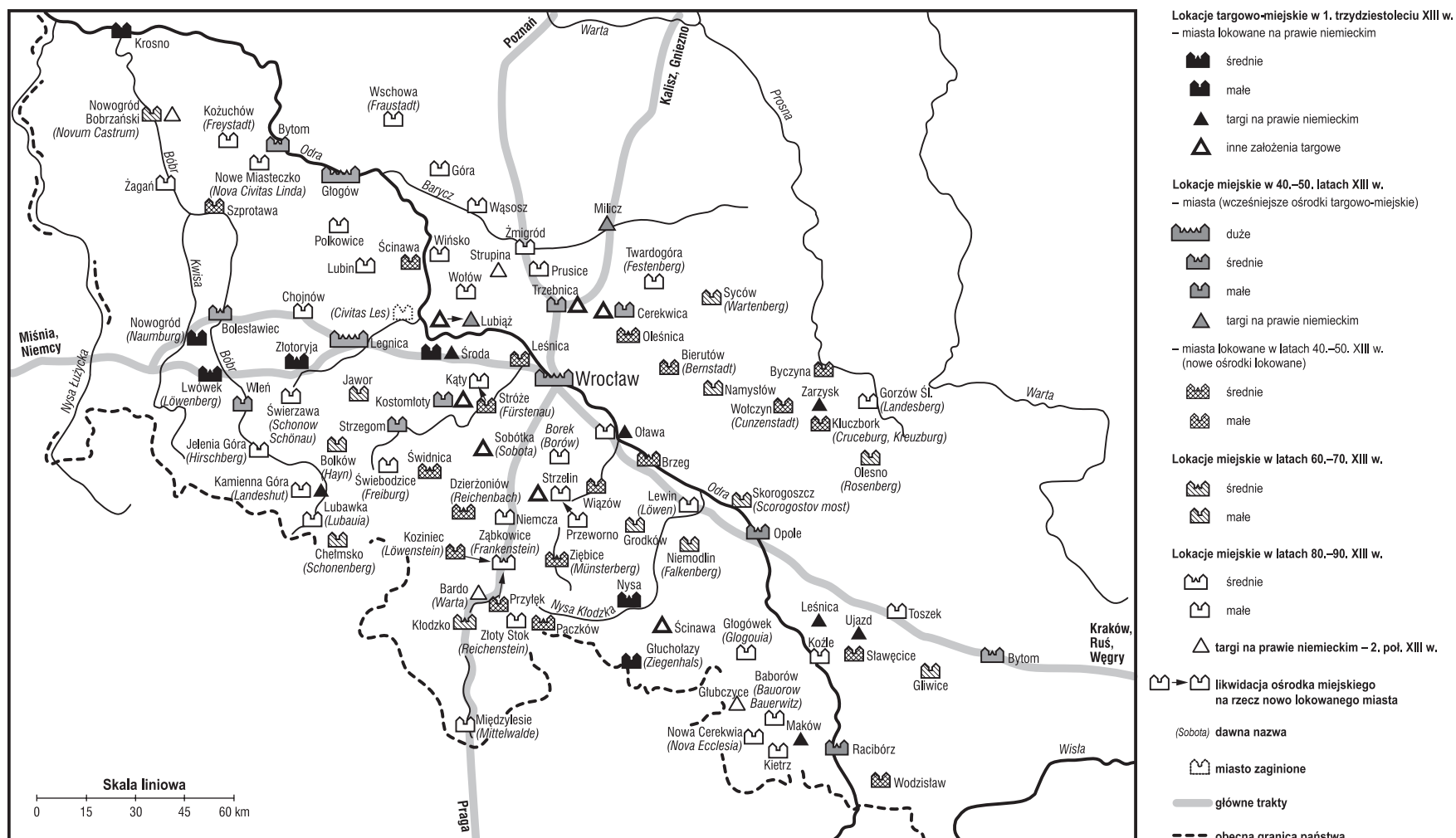
Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia w epoce żelaza. Cmentarzysko ciałopalne (halsztackie) odkryto na pograniczu Jeleniej Góry i Grabarów (obecnie ul. Wincentego Pola w Jeleniej Górze). Świadczy ono o istnieniu sąsiadującej z cmentarzyskiem osady, związanej z ostatnią fazą rozwoju kultury łużyckiej. Natomiast na okres lateński datowane są dwa inne stanowiska – z Cieplicy i Podgórzyna.

Z czasów wpływów rzymskich znane są ślady osadnicze z terenu Jeleniej Góry (łącznie 11 stanowisk). Można je połączyć w trzy osady. Pierwsza, badana wykopaliskowo przed wojną, zajmowała teren rozciągający się od dawnego szpitala (obecnie ul. S. Żeromskiego), po obecną ul. Wolności (w kierunku Kamiennej). Druga zajmowała obszar od śródmieścia Jeleniej Góry w kierunku dawnych koszar, w pobliżu obecnej ul. Grunwaldzkiej. Trzecią zlokalizować można w Grabarach. Ponadto z tym okresem wiąże się znaleziska monet cesarza Hadriana w Trzcianku oraz ceramiki kultury luboszyckiej w okolicach Wojcieszyc⁶.

Sytuacja niewiele zmieniła się we wczesnym średniowieczu. Głównym obszarem w miarę intensywnego osadnictwa były wówczas tereny nad

1. Jelenia Góra. Panorama miasta z Karkonoszami, 1939

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na Ziemi Kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa

Bobrem (Strupice i Grabary). Czołowym dla tego okresu stanowiskiem jest grodzisko w Grabarach, datowane na VIII–IX w.⁷

Kolejny obszar osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Kotlinie reprezentowany jest przez dwa stanowiska w rejonie rzeki Kamiennej – grodzisko w Wojciszczach i luźną ceramikę z Cieplic.

Okres późnego średniowiecza (XIII–XV w.) reprezentowany jest przez wielokrotnie większą liczbę stanowisk archeologicznych. Są to przede wszystkim odkrycia w centrum Jeleniej Góry (ponad 100 miejsc – umocnienia, kościoły, zabudowa miejska)⁸, obiekty obronne (gród/zamek na Wzgórzu Krzywoustego, tzw. zbójcecki zamek w Borowym Jarze, strażnica na Koziańcu, zamki Sokolec, Grodno i Chojnik oraz wieża mieszkalna w Siedlęcinie)⁹, relikty szybów górniczych w okolicach Jeżowa Sudeckiego i Dziwizowa¹⁰, pozostałości huty szkła w Cichej Dolinie koło Piechowic¹¹, krzyże pokutne (w Jeleniej Górze, Stanisławowie, Marczycach i Bukowcu)¹², setki znaków naskalnych (okolice Chojnika, Piechowic, Zachemia, Podgórzyna, Sosnowki, Dziwizowa i Jeżowa Sudeckiego)¹³, a także skarby groszy praskich z Jeleniej Góry i Łomnicy i liczne fragmenty naczyń glinianych. Skupisko osadnicze w Kotlinie Jeleniogórskiej znajdowało się po obu stronach Bobru, między Wzgorzem Krzywoustego na zachodzie i Koziańcem na wschodzie. Drugie, dużo mniejsze, rozciągało się wzdłuż rzeki Kamiennej – od dzisiejszych Cieplic na południowym zachodzie po Wzgórze Krzywoustego na południowym wschodzie. Trzecie zaś leżało między dzisiejszymi Stawami Podgórzyskimi, przez Stanisławów do Łomnicy. U zbiegu Bobru i Kamiennej, na skraju wyniesienia, w pobliżu zasiedlonych już częściowo terenów w okolicach dzisiejszych Strupic, Grabarów, *Kunnersdorfu*, Malinnika i Cieplic, lokowano – prawdopodobnie w 2. połowie XIII w. – Jelenią Górę.

Dagmara Adamska

ROZWÓJ OSADNICTWA WIEJSKIEGO W DYSTRYKCIE JELENIOGÓRSKIM OD XIII DO POCZĄTKU XVI WIEKU

Dystrykt (*Weichbild*) jeleniogórski, o dość regularnym kształcie, obejmował osady położone w promieniu około 20 km na wschód, południe i zachód od Jeleniej Góry. Na północy były to tylko osiedla w bliskim sąsiedztwie miasta (Siedlęcin, Jeżów Sudecki, Strzyżowiec). Przymuszczalnie dalej w kierunku północnym nie miał on już ani stałych, ani linearnych granic. Czasowo przynależały bowiem do niego wsie z *Weichbildu* świerzawskiego, lwóweckiego oraz krótko istniejącego wleńskiego. W konsekwencji mieszkańcy kilku osiedli pod Świerzawą (Chrośnica, Gozdno, Janówek, Sędziszowa, Kondratów) podlegali sądowi wójta krajowego w Jeleniej Górze (zob. tabela 2). Jednocześnie np. wieś Płoszczyna (*Flachenseiffen*), położona niecałe 10 km od miasta, należała do dystryktu lwóweckiego (czasowo też świerzawskiego i wleńskiego). Jest to prawdopodobnie konsekwencja młodszej metryki Jeleniej Góry, potwierdzonej w źródłach pisanych od lat 80. XIII w.¹⁴ – jeleniogórski okręg sądowy ukształtował się w sytuacji istnienia już wiejskiego osadnictwa na zapleczu starszych ośrodków miejskich. Pierwsze informacje o wyodrębnieniu dystryktu jeleniogórskiego pocho-

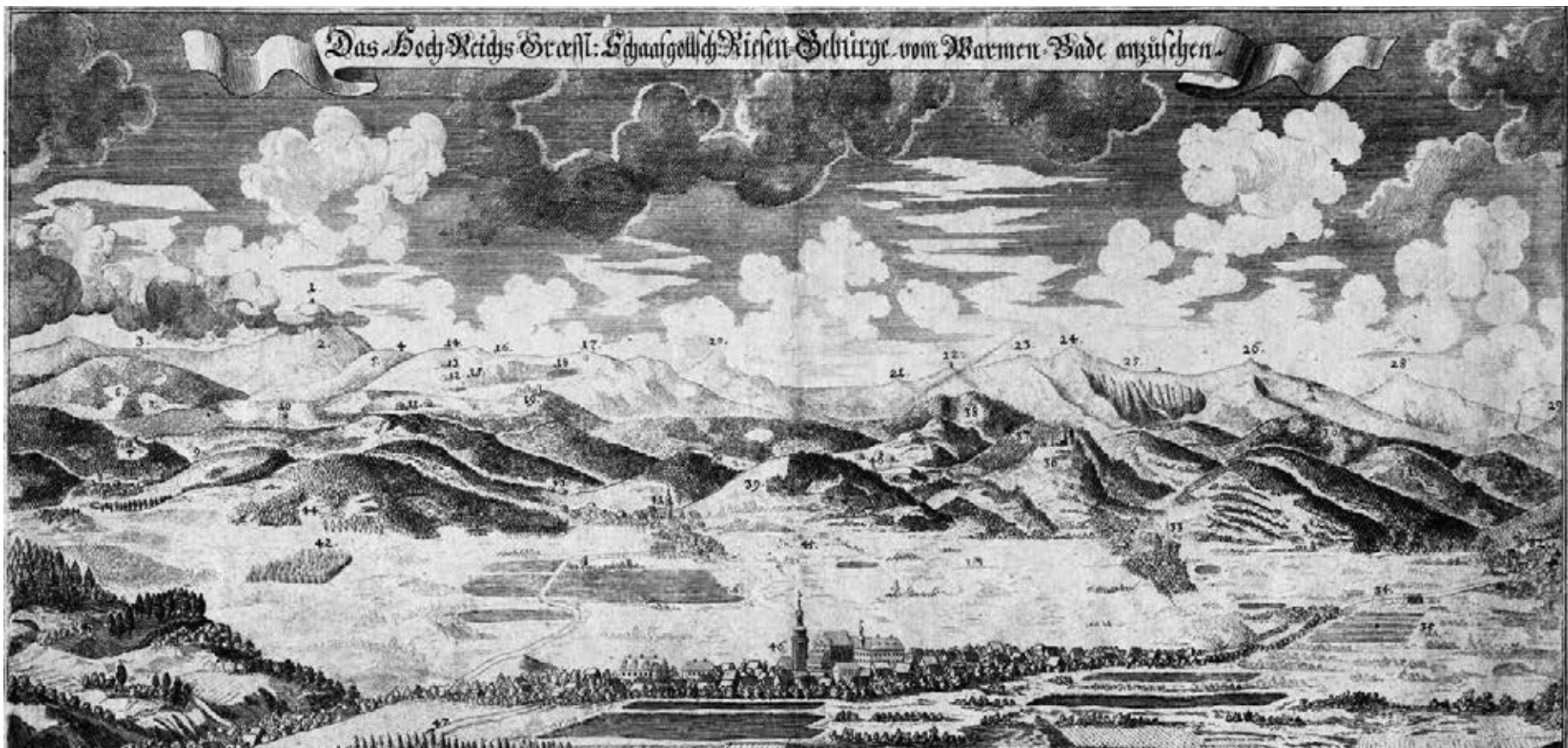
dzą dopiero ze spisu uposażenia biskupstwa wrocławskiego i datowane są przez wydawcę na lata 1305–1313. Fragment dotyczący osiedli wokół Jeleniej Góry zamieszczony został na końcu rejestru legnickiego¹⁵. Stąd hipoteza o odmiennym autorstwie i czasie powstania zapisu, tym bardziej, że wyróżnia się on lakonicznością. Podano tam tylko wymiar czynszu, na podstawie którego wszelkie próby wyliczenia arealu okazały się niemożliwe.

Zdecydowana większość wsi omawianego okręgu pojawiła się w ww. spisie po raz pierwszy, co w tym wypadku nie musi być przejawem „przełomu” kancelaryjnego, ale rzeczywistego „przełomu” kolonizacyjnego w regionie. Sugeruje to metrykę większości tutejszych osad, których organizację datować można najwcześniej na 2. połowę lub nawet na koniec wieku XIII (zob. tabela 1). Opublikowane wyniki prac archeologicznych to założenie umacniają. Historykowi trudno jednak ustosunkować się do hipotezy dotyczącej rozwoju osadnictwa w okresie wczesnego średniowiecza, bowiem grodziska, które tu miały funkcjonować (Karpniki i Grabary), wciąż są za słabo rozpoznane. O ile funkcjonowanie warowni w Grabarach można datować na tzw. okres plemienny wczesnego średniowiecza, o tyle stanowisko na Krzyżnej Górze koło Karpnika ujawniło jedynie materiał późnośredniowieczny¹⁶. Także badania na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze dostarczyły zabytków datowanych najwcześniej na koniec wieku XIII i wiek XIV¹⁷. Nie negując wcześniejszej metryki (koniec VIII–koniec X w.) wspomnianego grodziska w Grabarach, należy stwierdzić, że nie ma tam świadectwa ciągłości osadniczej od tzw. okresu plemiennego, przez wczesnopiastowski, po wiek XIII. Ten wniosek ma kluczowe znaczenie dla rozważań o rzekomej przedkolonizacyjnej metryce zasiedlenia Kotliny Jeleniogórskiej. Kwestia ta wymaga jednak pogłębionych studiów, uwzględniających także wyniki analiz materiałów z osady o charakterze otwartym, zlokalizowanej w Stanisławowie (datowanej na VII/VIII–IX w.)¹⁸.

Ukształtowanie się okręgów parafialnych wokół Jeleniej Góry to 2. połowa XIV w. Wśród powstałych osad warto zwrócić uwagę na te o typowo kolonizacyjnych mianach, jak np. „wieś Bertolda” (ob. Barcinek), „wieś Ludwika” (ob. Chrośnica), „wieś Konrada” (ob. Jelenia Góra-Kunice), „wieś Marcina” (ob. Marczyce), „wieś Arnolda” (ob. Miłków) czy „wieś Waltera” (ob. Mniszków). Część osiedli, które ujawniły się w źródłach wcześniej, przed końcem XIII w. (Bełczyna, Kondratów, Sędziszowa, Sokołowiec, Podgórci), wiązać należy raczej z osadnictwem w rejonie Złotorji, Wlenia czy Lwówka Śląskiego.

Przy przyjęciu założenia spójności pierwszego etapu akcji osadniczej (2. połowa XIII w.) należy podkreślić ukazanie się we wspomnianym spisie osiedli o powtarzających się nazwach: wymienionej trzykrotnie wsi Karpniki (*Wysbach*, *Novum Wysbach* i „inne” *Wysbach*) oraz dwukrotnie wymienionej Kamienicy (*Kempniz* i *parvum Kempnitz*)¹⁹. Podział osiedli na „stare” i „nowe”, „małe” i „duże” wskazywałby na kolonizację kilkusetapową. Zatem przed 1313 r. istniały już osady „Nowe Karpniki”, „Małe Karpniki” (?) i „Mała Kamienica”, założone wsiach Karpniki i Kamienica, których metryka musi być choć trochę starsza²⁰ (zob. plansza nr 6).

Skomplikowana struktura osiedli to charakterystyczna cecha tego regionu. Wiąże się ona z warunkami terenowymi, które determinowały formę osad. Z długich wsi ulicowych (z polami w formie łąnów leśnych) wyodrębniały się w ciągu wieku XIV kolejne części, nazywane „górnymi”, „średnimi”, „dolnymi” czy „mniejszymi” i „większymi”. I tak w 2. połowie XIV w. istniały już podmiejskie Małe Grabary²¹, wieś Janowice dzieliła się w końcu XIV w. na część mniejszą i większą (tę drugą z folwarkiem zwa-

3. Panorama Cieplic, 1714–1742

nym *Schanthause*)²², Wojcieszycę – na stare i nowe²³. Co więcej, forma rozplanowania, a jednocześnie gęsta sieć osiedli, powodowały skupianie osadnictwa. Górna część Wojcieszowa (*Ober Kauffung*), zwana na początku XVI w. *Ober Woitsdorf*, jest prawdopodobnie tożsama z wymienionym około 1300 r. 16-łanowym *Woycezdorf* koło Świerzawy²⁴.

Na rozwój osadnictwa wiejskiego wokół Jeleniej Góry wpływ miało zatem kilka czynników: przede wszystkim warunki naturalne (zalesienie, hydrografia, topografia i złoża), znaczenie pobliskich ośrodków o starszej metryce oraz pograniczne położenie regionu. Kluczowym katalizatorem wydaje się jednak lokacja samego miasta, wokół którego powstawały kolejne osiedla. Przykładem jest wyodrębnienie lub rozbudowa kilku wsi ściśle związanych z gospodarką miejską (Grabary, Strupice, Kunice, *Rosenau*, Dziwiszów, Jeżów Sudecki²⁵), a przede wszystkim skuteczne hamowanie rozwoju konkurencyjnej „kuźni” (*Smedewerk*), czyli Kowar.

Kowary były w 2. połowie XIV w. miasteczkiem z wójtem. Dopiero z roku 1401 mamy dowód, że miały własny kościół parafialny²⁶. Taki stan prawny, celowo utrzymywany przez pobliską Jelenią Górę, znalazł wyraz w dokumentach z lat 1348 i 1355. Świdnicki książę Bolko II zapewnił nimi jeleniogórzanom monopol w okręgu na handel solą, uprawianie rzemiosła i sprzedaż sukna oraz prawo do korzystania ze złóż w całym dystrykcie wraz z wyłącznością na sprzedaż rud (tzw. żelaznych kamieni) oraz ich przetop i obróbkę²⁷. Od 1408 r. miasto posiadało potwierdzenie przywileju handlu wszelkimi wyrobami kowalskimi oraz surowcem. Obowiązek zaopatrywania się w sól i sukno w stolicy dystryktu dotyczył wszystkich mieszkańców okręgu²⁸. Te przywileje były przeszkodą dla rozwoju Kowar, położonych przecież u stóp rudonośnych zboczy Karkonoszy (wzniesienie Rudnik)²⁹. Spór z początku XV w. ujawnia dalsze starania jeleniogórskich rajców o utrzymanie niezmiennego statusu miasteczka, w którym funkcjonował już wówczas nie tylko handel tkaninami i piwem, ale także rzemiosło kowalskie i nielegalna sprzedaż rud żelaza³⁰. Dopiero w 1513 r., mimo protestów jeleniogórskiego magistratu, Władysław Jagiellończyk pozwolił Kasprowi Schaffowi na zorganizowanie Kowar jako osady miejskiej, dając jednocześnie mieszkańcom prawo wypieku chleba i warzenia piwa, targ, jarmark oraz organizację cechową³¹. Konsekwencją był szybki rozkwit osady – w 1563 r. w mieście znajdowało się już 11 kuźnic³².

Czynnikami opóźniającymi postępy osadnicze były trudne warunki środowiskowe. Surowy podgórski klimat, a przede wszystkim gęste lasy (w tym rozciągający się od Gruszkowa aż do Ogorzelca tzw. *Hohenwald*)³³ powodowały, że Kotlina Jeleniogórska, jak każdy teren przygraniczny, była zagospodarowywana dość mozolnie³⁴. Kotlina Jeleniogórska stanowiła rodzaj zamkniętego „worka”³⁵ – nie jest pewne, czy przed połową wieku XIII przechodziły tamtędy ważne szlaki tranzytowe. W dotychczasowym piśmiennictwie niewielkie znaczenie przypisuje się arterii z Wrocławia do Zgorzelca przez Bolków i Gryfów Śląski³⁶. Trudno też określić znaczenie i metrykę przejść górskich, łączących Śląsk z Czechami i Górnymi Łużycami. Za najstarsze uchodzą tzw. Czeska Ścieżka i Śląska Droga, które przecinały grzbiet Karkonoszy³⁷. Sieć komunikacyjną regionu uzupełniały szlaki o charakterze lokalnym. Z nich średniowieczną metrykę ma wzmiankowana w 1499 r. droga z Jeleniej Góry do Świerzawy (przez Starą Kraśnicę), na tyle wówczas ważna, iż jej przebieg stał się przedmiotem sporu między rodziną Hobergów a Świerzawą³⁸. Jako późniejszą konsekwencję przebiegu tras komunikacyjnych widzieć można zakładanie, choć być może jeszcze w połowie XIII w., niektórych wsi w formie wydłużonych ulicówek. Przebieg dróg i przejść mógł więc dać początek Rybnicy (na szlaku zgorzelecko-żytańskim), Kaczorowa i Wojcieszowa (przy drodze ze Złotoryi do Kamiennej Góry, w której w 1249 r. funkcjonował targ), Ogorzelca (przy Przełęczy Kowarskiej) i Wojanowa (przy Przełęczy Karpnickiej).

Nie bez znaczenia dla omawianych przemian było rozpoznanie zasobów naturalnych: rud żelaza i miedzi (Janowice, Kowary, Miedzianka, Mniszków, Podgórzyn, Sędziszowa / *Reyngirsdorf sive Mons ferreus*)³⁹ oraz kruszców (Ściegny, Płóczki)⁴⁰. Przesuwanie się osadnictwa w ślad za produkcją szkła zaobserwować można na południowy zachód od Piechowic. Uruchamiano tam kolejne huty wzdłuż rzeki Kamiennej, wycinając w konsekwencji lasy: w Cichej Dolinie (Piechowice), u wylotu Szklarskiego Potoku (Szklarska Poręba) i w kierunku *Neue Welt* (ob. Nový Svět). Za najstarsze uznaje się topnie koło Piechowic, których metryka ma sięgać 3. ćwierci XIII w.⁴¹ Tu też znajdować się miała związana z nimi poręba, zwana „wykarczowanymi zaroślami” (*Kratzenbusch*)⁴². Pierwsze informacje ze źródeł pisanych o hucie w Szklarskiej Porębie pochodzą z lat 1366 i 1371 (*nota bene* z informacją o „starym szklarzu” Konradzie)⁴³. Jakaś leśna topnia znana jest także z dokumentu z 1405 r., którym Liebenhalowie sprzedali rodzinie Schaff las Kopaniec (na północ od Piechowic) wraz z leśnym potokiem *Rosenseiffen* i tamtejszym szklarzem⁴⁴. Być może owa huta jest tożsama z rozpoznaną archeologicznie, położoną w dolinie Kamiennicy (między obecnym Chromcem a Międzyzlesiem).

Wprawdzie legendarne początki tutejszego wydobycia miedzi sięgają nawet lat 40. i 50. XII w., to jednak dowodnie część zasobów znana jest dopiero w 1. ćwierci XIV w.⁴⁵ Za jedno z najstarszych odkryć uważać można Miedzianą Górę, wymienioną w 1311 r. jako *cuprifodina in montanis*. W 1367 r. wzmiankowane są sztolnie od strony Janowic Wielkich oraz tzw. *Posscheline acker*⁴⁶, a z 1370 r. pochodzi pierwsza wiadomość o gwarectwie⁴⁷. Śladem funkcjonowania płuczek górniczych, umożliwiających poszukiwanie złota w potokach, mogą być średniowieczne nazwy opodal dzisiejszego Karpacza: *Querseiffen* i *Steinseiffen* (Płóczki i Ściegny) oraz nazwa wspomnianego potoku – *Rosenseiffen*⁴⁸.

„Gorączka” górnicza miała kluczowe znaczenie dla przemian osadniczych regionu w późnym średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. W 1512 r., przy sprzedaży Miedzianki przez Krzysztofa Hoberga górnictwu ze Złotego Stoku Janowi Dyppoldowi, wymieniono tamtejsze kopalnie rud. Niewątpliwie z inicjatywy tego górnictwa Ludwik Jagiellończyk w 1519 r. podniósł Miedziankę do rangi wolnego miasta górniczego (z dwoma jarmarkami, cotygodniowym targiem, możliwością funkcjonowania rzemiosł oraz handlu solą). Jan Dyppold otrzymał pełne prawo do prowadzenia robót na swoich dobrach ze zwolnieniem od olbory (podatku) z produkcji miedzi, żelaza i ołowiu, ale z zastrzeżeniem monopolu królewskiego dla złota i srebra. Mimo to miasto, ze względu na ograniczone złoża, dość szybko podupadło. Ożywienia nie przyniosło wybudowanie w latach 30. XVI w. wazelni do siarczynu miedzi, z którego wyrabiano witiol, oraz hut do przetopu surowca⁴⁹. W tym czasie na północny wschód od Jeleniej Góry, opodal Miedzianki, prowadzono roboty górnicze z inicjatywy Zedlitzów. W 1477 r. w Radzimowicach (*Altenberg*), przy tamtejszej „srebrnej górze”, istniało gwarectwo, a nawet system kuksów, świadczący o wysokim zorganizowaniu kopalni⁵⁰. W Gierczyni (*Giehren*) przynajmniej od roku 1512 trwała eksploatacja minerałów cyny. Inicjatorami poszukiwań byli Schaffowie, którzy sprowadzili górników z Jachymowa⁵¹. W 1545 r. przywileje targowe miasta górniczego otrzymała także Szklarska Poręba⁵².

Położenie Kotliny Jeleniogórskiej rodzi pytanie o planową działalność kolonizacyjną książąt w obszarze przygranicznym. Za ślad szerszego zamysłu uznać można jedynie ufundowanie przez Bolesława Rogatkę klasztoru przy źródle w Cieplicach (*Clarus fons*) i przekazanie zakonnikom wsi Malinnik, rozmiarzonej na 50 dużych łąnów (z dwoma łąnami, 1/3 z kar sądowych i młynem dla zasadzcy Wawrzyńca) oraz 200 łąnów lasu pod wykarczowanie (1261 r.)⁵³. Projekt ten zakończył się jednak fiaskiem (jego przyczyny wymagają dalszych badań). Już w 1281 r. książę lwówecki

Tabela 1. Chronologia osadnictwa w okręgu jeleniogórskim od XIII do 1. połowy XVI w. (w nawiasach kwadratowych datacja zachowanych budynków kościołów)

Nazwa obecna / niemiecka	Najstarsze nazwy źródłowe	Pierwsza wzmianka o osadzie	Pierwsza wzmianka o kościele
Barcinek / Bertelsdorf	Bertoldvilla, Bertoldersdorf	1305–1313	1372
Belczyna / Süßenbach	Sussinbach, Sisinbach, Susenbach	1242 ⁶¹	–
Bobrów / Boberstein ⁶²	Boberstein	1450	–
Broniów / Bronsdorf ⁶³	Bronysdorf	1403	–
Bukowiec / Buchwald	Buchwalth, Buchwalt, Buchwald	1305–1313	1399
Chrośnica / Ludwigsdorf	Ludwigsdorf, Lodwigsdorf	ok. 1300	[XIII/XIV w.]
Cieplice Śląskie / Bad Warmbrunn	Clarus Fons, Callidus Fons, Warmborn, Warmbrunn	1261	(1403)
Czarne / Schwarzbach ⁶⁴	Schwarzebach, Schwarzbach	1305–1313	–
Czarnów / Rothenzechau	die Rothe Zeche	1494	–
Czernica / Langenau	Langenow, Langenau, Czimir	1305–1313	1335
Dąbrowica / Eichberg	Aichberg	1521	–
Dziwiszów / Berbisdorf	Berthwigsdorf, Bernsdorf, Berbsdorf	1305–1313	1399
Głębock / Glausnitz	Clawnsicz, Glousnicz	1403, 1406 ⁶⁵	–
Goduszyn / Gotschdorf ⁶⁶	Gocussendorff, Goczdorf, Golschendorf, Goduschindorf	1305–1313	–
Gozdno / Hermanswaldau	Herrmannswaldau, Hermanswalde	1396	–
Grabary / Hartau ⁶⁷	Hartau, Hartaw, Harte	1369 ⁶⁸ , 1376 ⁶⁸ , 1405 ⁷⁰	–
Gruszków / Bärndorf	Bamrdorf, Berndorf	1399	–
Heynrdorf ⁷¹	Heynrdorf	1305–1313	–
Jagniątków / Agnetendorf ⁷²	Agneten	1355	–
Janowice Wielkie / Jannowitz	Ywanewitz, Janowitz, Jenewicz	1334	[XV w.]
Janówek / Johnsdorf	Johnsdorf, Jonsdorf	1406	–
Jeżów Sudecki / Grunau	villa de Gronow, Grunow, Grunaw, Grune	1299	1409
Kaczorów / Ketschdorf	Kytzdorf, Ketschdorf	1337 ⁷³	[XIV w.]
Karpniki / Fischbach	Wysbach, Vischbach, Fischbach	1305–1313	1397 (1399)
Komarno / Kammerswaldau	Kemrerswalde, Kammerswalde, Cameczvalth	1305–1313	1318
Konratów / Konradswaldau	Cunradeswalde, Conradswaldau, Conradiswalde	1268	1311
Kopaniec / Seiffershau	Syfridshau	1343, 1405 ⁷⁴	1399
Kostrzyca / Quirl	Twirl, Thwyr, Twul, Qwirl	1403	–
Kowary / Schmiedeberg	Smedewerk, Smedeberg	1355 (1368)	1401
Kratzberge ⁷⁵	Kraczberg	1371	–
Krogulec / Södrieh	Soldrich, Sderich, Soderich	1355	–
Kromnów / Krommenau	Crumpow, Cromnow	1305–1313, 1315	[XV/XVI w.]
Kunice / Kunersdorf ⁷⁶	Conradvilla, Konradsdorf, Conradisdorf	1305–1313	–
Kynsburg ⁷⁷	Kynsburg	1406 – jako opuszczona	–
Łomnica / Lomnitz	Lompnitz, Lomnitz	1305–1313	1369
Maciejowa / Maiwaldau ⁷⁸	Meynwalde, Maywaldau	1305–1313, 1319	1319
Malinnik / Herichsdorf ⁷⁹	Heroldesdorf, Heyrodzdorf, Heroldisdorph, Herischdorf	1261	–
Mała Kamienica / Hindorf	parvum Kempnitz, Wenigen Kemnicz, Hinter Kempnitz	1305–1313	1399
Marczyce / Marzdorf	Martini villa, Merzdorf, Mertinsdorf	1305–1313	–
Milków / Arnsdorf	Arnoldi villa, Arnoldsdorf, Arnoldisdorf, Arnsdorf	1305–1313	1399 (1543) ⁸⁰
Mniszków / Waltersdorf	Waltersdorf, Waitirsdorf	1319	–
Mysłakowice / Erdmansdorf-Zillerthal	Cremansdorf, Erdmannsdorf	1305–1313	–
Mysłów / Seitendorff	Sibotindorf, Schottendorf, Siebotendorf	ok. 1300 ⁸¹	[XIV w.]
Nowa Kamienica / Neu Kämnitz	Neu Kemniz, Neue Welt, Nova Kempnicz, Kempnicz nova villa	1384	1384
Ogorzelec / Städtisch-Dittersbach	Dietrichsbach, Dytherichsbach, Dytherichsbach	1292	–
Pakoszków / Wernersdorf ⁸²	Wernsdorf, Wennsdorf, Wernhersdorf	(1337) ⁸³ , 1367	–
Pasiecznik / Spiller	Spyllarsyff, Spiler, Spilner	ok. 1300	1399
Piastów / Kaiserwaldau ⁸⁴	Kaiserswaldau, Keyserwalde, Keyserwald	1371	–
Piechowice / Petersdorf	Pitschdorf, Petirsdorf	1305–1313	–
Płóczki / Querseiffen ⁸⁵	Twerchseyfen	1418	–
Podgórze / Tiefhartmannsdorf	Hartmanni villa, Hertmarsdorf	1268	–
Podgórzyn / Giersdorf	Gerhardvilla, Gerhartsdorf	1305–1313	1318
Przesieka / Hain	Haynen, Haynchin, Heinechin	1387	–
Radomierz / Seiffersdorf	Syfridi villa, Seiffersdorf	ok. 1300	1318
ul. Różana (dziś ul. w J. Górze) / Rosenau ⁸⁶	Rosnau, Rosenaw	1312	–
Rybica / Reibnitz	Ribiz, Reibnitz, Reimnz, Reibenicz	1271 (1288)	1369
Sędziszowa / Röversdorf	villa Reinfridi, Reyngirsdorf sive Mons ferreus, Reinfarsdorff, villa Schonaw	1268	1268
Siedlęcín / Bober Röhrsdorf	Rudgersdorf, Rudigersdorf	1305–1313	1399
Sobieszów / Hermsdorf am Kynast ⁸⁷	Hermannvilla, Hermannsdorf	1305–1313	1380
Sokołowice / Falkenhain	Walkenhain, Valkenhayn	1268	1335
Sosnówka / Seidorf	Sudorf, Seitendorf, Seckendorf, Seydorf, Seyffersdorf	1305–1313	1318
Staniszów / Stonsdorf	Stansdorf, Stonsdorf, Stendorf	1305–1313	1338
Stara Kamienica / Alt Kemnitz	Alt-, Furderste-, Antior- Kemnitz, Kemenicz, Kempnitz	1305–1313 ⁸⁸	1370
Strupice / Straupitz ⁸⁹	Stranpiz, Straupicz, Strupicz	1340	[pocz. XVI w.]
Strużnica / Neudorf (Neu Fischbach) ⁹⁰	Novum Wysbach	1305–1313	–
Szklarska Poręba / Schreiberhau	Schreiberbau, Schreibershau	(1281) ⁹¹ 1366	1488?
Ściegny / Steinseiffen ⁹²	Steinsifen, Steynsyfin	1305–1313	–
Trzcianko / Rohrlach	Robach, Ruhrlach, Rotlach, Rorlache	1305–1313, 1400 ⁹³	–
Wojanów / Schildau	Saldow, Sylidow, Schildow, Schildau	1281	1318
Wojcieszków / Kauffung	Coufunge, Koufungen, Kowffingen, Kauffung	1268	1366
Wojcieszyce / Voigtsdorf	Woyczeczdorf, Vogtsdorf, Voigtsdorf, Foitschdorf	1305–1313	1399
Wrzeszczyn / Bober-Ullersdorf	Ulricvilla, Ullersdorf, Ulrichsdorf	1305–1313	–

Tabela 2. Wsie położone w średniowiecznym okręgu jeleniogórskim (1), wzmiankowane także w okręgu lwóweckim (2), wleńskim (3), kamiennogórskim (4) i świerzawskim (5)

nazwa obecna / niemiecka	1	2	3	4	5	nazwa obecna / niemiecka	1	2	3	4	5	nazwa obecna / niemiecka	1	2	3	4	5
Barcinek / Bertelsdorf	X					Karpniki / Fischbach	X			X		Płóczki / Querseiffen	X				
Belczyna / Süßenbach	X	X	X		X	Komarno / Kammerswaldau	X					Podgórze / Tiefhartmannsdorf	X				X
Bobrów / Boberstein	X					Konratów / Konradswaldau	X				X	Podgórzyn / Giersdorf	X				
Broniów / Bronsdorf	X					Kopaniec / Seiffershau	X					Przesieka / Hain	X				
Bukowiec / Buchwald	X			X		Kostrzyca / Quirl	X					Radomierz / Seiffersdorf	X				X
Chrośnica / Ludwigsdorf	X	X			X	Kratzberg	X					Różana (dziś ul. w J. Górze) / Rosenau	X				
Cieplice Śląskie / Bad Warmbrunn	X					Krogulec / Södrieh	X					Rybica / Reibnitz	X				
Czarne / Schwarzbach	X					Kromnów / Krommenau	X					Sędziszowa / Röversdorf	X				X
Czarnów / Rothenzechau	X			X		Kunice / Kunersdorf	X					Siedlęcín / Bober Röhrsdorf	X				
Czernica / Langenau	X	X	X			Kynsburg	X					Sobieszów / Hermsdorf am Kynast	X				
Dąbrowica / Eichberg	X					Łomnica / Lomnitz	X					Sokołowice / Falkenhain	X				X
Dziwiszów / Berbisdorf	X					Maciejowa / Maiwaldau	X					Sosnówka / Seidorf	X				
Głębock / Glausnitz	X					Malinnik / Herichsdorf	X					Staniszów / Stonsdorf	X				
Goduszyn / Gotschdorf	X					Marczyce / Marzdorf	X					Stara Kamienica / Alt Kemnitz	X				
Gozdno / Hermanswaldau	X				X	Milków / Arnsdorf	X					Strupice / Straupitz	X				
Grabary / Hartau	X					Mniszków / Waltersdorf	X					Strużnica / Neudorf, Neu Fischbach	X				
Gruszków / Bärndorf	X					Mysłakowice / Erdmansdorf-Zillerthal	X					Szklarska Poręba / Schreiberhau	X				
Heynrdorf	X					Mysłów / Seitendorff	X				X	Ściegny / Steinseiffen	X				
Jagniątków / Agnetendorf	X					Nowa Kamienica / Neu Kämnitz	X					Trzcianko / Rohrlach	X				
Janówek / Johnsdorf	X					Ogorzelec / Städtisch-Dittersbach	X					Wojanów / Schildau	X				
Janowice Wielkie / Jannowitz	X					Pakoszków / Wernersdorf	X					Wojcieszków / Kauffung	X				X
Jeżów Sudecki / Grunau	X					Pasiecznik / Spiller	X	X				Wojcieszyce / Voigtsdorf	X				
Kaczorów / Ketschdorf	X					Piastów / Kaiserwalde	X					Wrzeszczyn / Bober-Ullersdorf	X				
Kamienica Mała / Hindorf	X					Piechowice / Petersdorf	X										

Bernard Zwinny nadał joannitom 250 łanów i sprzedał kolejnych 100 łanów ziemi w Górach Izerskich, a siedem lat później zakonnicy dokupili dochody z Malinnika⁵⁴. Miejscowość tę wraz z częścią terenu (wydaje się, że już wówczas zagospodarowanego) przejęli więc szpitalnicy, ale ich wkład w kolonizację obszaru jawi się jako niewielki⁵⁵.

Trudno ocenić wkład w proces kolonizacji tutejszych warowni. Choć tradycyjnie genezę zamków przypisuje się Bolesławowi Krzywoustemu, to pewne jest dopiero wiązanie ich z aktywnością Bolka II, księcia świdnicko-jaworskiego: warownia Sokolec wzmiankowana jest w 1364 r., Dąbrowica – prawdopodobnie w 1366 r., Chojnik w 1364 r., a Wojcieszów w 1366 r. Raczej regularną rezydencją na łowieckich terenach był Siedlęcín – wiązany z młodym wówczas księciem jaworskim Henrykiem I. Konstrukcję wieży dworu wzniesiono w 1. ćwierci XIV w. (drewno na stropy ścięto w latach 1313–1314), a drugie piętro ozdobiono unikatowymi malowidłami opowiadającymi o Lancelocie z Jeziora⁵⁶.

Rysem charakterystycznym późnośredniowiecznego etapu przemian osadniczych w tym rejonie jest kształtowanie się prywatnych kluczy majątkowych z wyodrębnianiem nowych okręgów parafialnych. Wiąże się to przede wszystkim z działalnością rodziny Schaff, która od końca XIV w. kumulowała dobra wokół Jeleniej Góry. Możliwe było to po uzyskaniu przez Gocze Schaffa dziedzicznego wójtostwa w mieście i okręgu miejskim (obejmującym najbliższe okolice miasta i stanowiącym „wyłom” w dystrykcie wójtwa krajowego) oraz lenn zamkowych⁵⁷. W skład majątku rodziny wchodziły dobra w Cieplicach z murowanym dworem i folwarkiem oraz prawa do wsi Wojcieszycze wraz z patronatem kościoła, Nową, Małą i Starą Kamienicą, Malinnikiem, Sobieszowem oraz Wojcieszowem. Dochody czerpali Schaffowie także z tzw. Nowego Młyna koło zamku w Jeleniej Górze i kamiennego młyna na Bobrze. Mieli także dobra w Kromnowie, Pakoszowie, Piechowicach, Szklarskiej Porębie, a od lat 80. XIV w. kozyści w Łomnicy, Czarnem i Stanisławowie. W 1401 r. Gocze Schaff wszedł w posiadanie majątków w Podgórzynie i Kowarach. Jako element polityki wydziałania z szerszego terytorium dóbr prywatnych można widzieć fundację kościoła w Starej Kamienicy, który zasięgiem parafii objął okoliczne wsie (analogicznie rodzina Zedlitz ufundowała przed 1399 r. swoją świątynię w nowo pozyskanych dobrach w Bukowcu). Kolejnym etapem budowania pozycji przez Schaffów była fundacja prepozytury cystersów w Cieplicach. W posiadanie miejscowości z dwoma „ciepłymi źródłami” oraz licznymi przyległościami wszedł Gocze Schaff w 1381 r., a w 1403 r. dokonano uroczystej fundacji *prepositura Thermensis*. Cystersi otrzymali od możnego dwór w Cieplicach z murowanymi zabudowaniami, ziemią orną, lasem, pastwiskiem, łąką i zwierzętami oraz młyn w Sobieszowie. Ponadto do cieplickiej prepozytury przynależał las zwany „szpitalnym”, potok *Wenige Zachen* (Mała Kamienna?) i źródło ciepłej wody, zwane *Calide*⁵⁸.

Intensywny był rozwój późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego osadnictwa wokół Jeleniej Góry. Powstawały wówczas wsie przy folwarkach (np. Bobrów, Dąbrowica) oraz w wyższych partiach gór. Być może jakieś osady pracowników leśnych, pasterzy czy poszukiwaczy minerałów funkcjonowały tu już w połowie XIV w. (np. Jagniątków), ale dopiero kolejne stulecie charakteryzuje dynamika procesu. Kolonizacja w niesprzyjających warunkach naturalnych była bardzo trudna, o czym świadczy los osiedla *Bronsdorf* w Czerwonej Dolinie (Broniów, ob. część Borowic), które ukazało się w dokumencie z 1406 r.⁵⁹ Już kilka lat później, po ulewnych deszczach, mieszkańcy zmuszeni zostali do opuszczenia zniszczonych gospodarstw i przeniesienia się w dolinę Dzikiego Potoku. Tamże założyli wspomniane już Płóczki (ob. część Karpacza). Powstanie stabilnych osad na trudno dostępnych obszarach (np. Przesieka, Karpacz, Marysin, Jagniątków czy Zachełmie) wiąże się dopiero z późniejszym przybyciem czeskich emigrantów religijnych, trudniących się pasterstwem, tkactwem i zielarstwem. Osiedla te początkowo miały jednak formę niewielkich siedlisk, często o rozproszonych zabudowaniach w formie tzw. „bud”⁶⁰.

Ivo Łaborewicz

ROZWÓJ PRZESTRZENNY JELENIEJ GÓRY OD XIII DO KOŃCA XVIII WIEKU

Sięgająca co najmniej XVI w. tradycja umieszcza powstanie grodu i samej Jeleniej Góry w czasach znacznie dawniejszych niż czynią to pierwsze wzmianki w źródłach pisanych. Co ciekawe, opisuje ona kilka początków miasta. Jedną z tych opowieści mówi o założeniu miasta w VIII w. przez pogańskiego księcia Bolesława, inna o rycerzu Jelinku (Jeleniku), który w roku 1002 (bądź 1005) miał otrzymać okoliczne ziemie od Bolesława Chrobrego i wzniesić tu warownię. Najpowszechniejsza legenda odnosi się do Bolesława Krzywoustego, który polując w miejscowych lasach w 1108 r. miał założyć tu gród obronny⁶¹. Rok 1108 jako datę założenia miasta podał Kaspar Schwenckfeld już w 1607 r., twierdząc, iż nie tylko „tak się przypuszcza”, ale że wskazuje na to „wers *et bene DIC haere Dltat! tVae*, [...] zapisany na płycie starego ołtarza w tutejszym kościele” (chronostych daje rok 1108)⁶². Według służb konserwatorskich data ta byłaby prawdopodobna w odniesieniu do samego kościoła parafialnego pw. śś. Erazma

4. Jelenia Góra. Panorama od północy, 1662

i Pankracego, co miały potwierdzać „odkryte w trakcie prac budowlanych w latach 1984–1985 relikty drewnianej posadzki ułożonej z pali, pokryte polepą”⁶⁶, które miały pochodzić z wieku XII. Niestety, dokumentacja z tych badań archeologicznych zachowała się tylko szczątkowo. Mimo to niektórzy badacze sugerują „wcześniejsze powstanie kościoła aniżeli lokacja miasta”, przypuszczając, iż „fragment miasta z kościołem stanowił przedkolonialną całość osadniczą”⁶⁷.

Daty lokacji Jeleniej Góry nie znamy. Część badaczy, m.in. Marian Haisig w jedynej polskiej monografii miasta, uważa, iż nastąpiło to za panowania księcia Bernarda z Lwówka Śląskiego, zwanego Zwinnym, w latach 1278–1286⁶⁸. Inni są zdania, iż miasto założono na surowym korzeniu przed rokiem 1281⁶⁹, powołując się na wystawiony przez wspomnianego księcia w 1281 r. w Jeleniej Górze (*Hyrzberc*)¹⁰⁰ dokument, którym biskup wrocławski Tomasz II nadał joannitom 100 łanów ziemi w górnym biegu rzeki Kamiennej. Z kolei dokument Bolka I księcia świdnicko-jaworskiego z 1288 r. zawiera pierwszą wzmiankę o mieszkańcach jeleniogórskich, którzy wyrazili zgodę na wybudowanie przez joannitów karczmy w pobliskim Malinniku¹⁰². Jest to pierwsze pewne źródło mówiące o Jeleniej Górze jako mieście. W starszej polskiej historiografii rozpowszechniony był pogląd, iż miasto wykształciło się z osady, przy której „usytuowano w XII w. gród, należący do kasztelanii wleńskiej”¹⁰³. Stara słowiańska osada miała być przed rokiem 1288 „zorganizowana na nowych prawach”, czyli lokowana na prawie niemieckim¹⁰⁴. Jednak zarówno zachowane źródła, jak i ostatnie odkrycia archeologiczne nie poświadczają istnienia grodu czy miasta przed 2. połową XIII w.¹⁰⁵ Jeleniogórski zamek znajdował się z dala od murów miasta, na położonym około 1 km na zachód od Rynku wzgórze, w zakolu rzeki Bóbr (ob. Wzgórze Krzywoustego, dawniej *Hausberg*). Po raz pierwszy siedziba ta poświęcona została w dokumencie Bolka I świdnicko-jaworskiego z 1291 r., w tym zamku wystawionym¹⁰⁶. Rezydencję wymieniają także dyplomy z lat 1299 i 1312¹⁰⁷. Jest możliwe, że budowę wznosił książę Bolko I¹⁰⁸, zwłaszcza że ostatnie badania archeologiczne datują zamek na 2. połowę XIII w.¹⁰⁹ Na powstanie dworu przed rokiem 1291 (w latach 70.), wskazują powody jego wzniesienia. Zamek nie pełnił funkcji obronnej – był usytuowany na wprost najtrudniejszego do przebycia odcinka Sudetów, skąd nie należało spodziewać się ataku. Raczej należy widzieć w nim tzw. zamek kolonizacyjny, związany z rozwojem osadnictwa na tym obszarze. Z czasem powstało tu zamkowe lenno, którego zadaniem było utrzymanie siedziby i jej załogi¹¹⁰. Obejmowało ono tzw. Różankę (*Rosenu*), czyli obszar na lewym brzegu Kamiennej (obecne ul. Różana i Władysława Jagiełły). Z miastem łączyła zamek droga, przekraczająca Kamienną brodem w miejscu dzisiejszego mostu przy obecnej ul. Jana III Sobieskiego. Rekapitulując, nie ma podstaw, aby przypuszczać, iż Jelenia Góra powstała na bazie jakiejś osady targowej lub innego wczesnośredniowiecznego ośrodka. „Wygląda wręcz na to, że miasto zostało zorganizowane od podstaw, bez wyraźnej zależności od jakichkolwiek pozostałości osady przedmiejskiej, i wytyczone według określonej koncepcji urbanistycznej, uwzględniającej tylko właściwości miejsca”¹¹¹.

Choć miasto już w XIII w. było najważniejszym w regionie ośrodkiem gospodarczym i administracyjnym, to obszar ten, położony daleko od znacznych centrów gospodarczych i ośrodków władzy, długo pozostawał domeną książęcą, w której wszelka działalność, chociażby kolonizacyjna, była ograniczona. Nie jest wykluczone, iż brak lub niewielka skala takich przedsięwzięć mogły być spowodowane istnieniem tam terenów łowieckich objętych monopolem władcy¹¹². Przed 1320 r. Jelenia Góra stała się centrum okręgu sądowo-administracyjnego – *Weichbildu*¹¹³ – który obejmował całą Kotlinę Jeleniogórską i okolice Świerzawy.

Centrum miasta stanowił prostokątny Rynek, rozciągający się z północnego zachodu na południowy wschód. Otoczony był zabudową skupioną w sześciu blokach, a każdy z nich składał się z 10 posesji (w ciągu wieków podział ten uległ niewielkim zmianom). Krótsze boki zostały z czasem przesunięte ku środkowi Rynku, co doprowadziło do tego, że skrajne kamienice dłuższych boków znalazły się jakby poza placem, na początku wychodzących z niego ulic. Dłuższe boki Rynku miały po dwa bloki budynków, natomiast krótsze po jednym bloku. Poszczególne ciągi zabudowy oddzielone były od siebie wychodzącymi prostopadłe z Rynku ulicami. Najprawdopodobniej w zachodniej części placu wzniesiono ratusz, choć nie

5. Jelenia Góra. Panorama od południa, 1747

brak opinii, iż początkowo znajdował się on w północnej pierzei rynkowej, a na środku placu wzniesiony został dopiero w XVI w. Na pewno na środku Rynku znajdowały się budynki i urzędnictwo handlowe, skupione w dwóch blokach zabudowy rozdzielonych ulicą, stanowiącą krótszą oś Rynku. Po stronie południowej usytuowano 10 ław chlebowych, 4 jatki mięsne, 8 ław szewskich¹¹⁴ (w późniejszych latach nadbudowanych domami budniczymi, tzw. Siedem Domów) oraz garkuchnia. Po stronie północnej wzniesiono natomiast wagę, winiarnię i postrzygalnię sukna¹¹⁵.

Przy Rynku mieściły się największe posesje i domy najbogatszych mieszczan. Ci najzamożniejsi posiadali też place przy ulicach prowadzących do bram miejskich. Regularna siatka ulic – przecinających się pod kątem prostym – zaburzona była linią okalających miasto obwarowań oraz usytuowanym w północno-wschodniej, najwyżej położonej części Jeleniej Góry, orientowanym kościołem. Z tego powodu również poszczególne parcele miały nieregularny kształt. „Nerkowaty” plan miasta wynikał z ukształtowania terenu¹¹⁶. Miasto otoczone zostało rowem i obwałowaniem palisadowym, a dopiero później umocnieniami drewniano-ziemnymi. Wały otaczały miasto prawdopodobnie tylko z trzech stron, gdyż od północy naturalną ochronę stanowiła stroma skarpa, opadająca ku rzece Bóbr. W obwarowaniach były trzy bramy: Wojanowska (*Schildauertor*) od wschodu, Zamkowa (*Burgtor*) od zachodu i Brama Ulicy Długiej (*Langgassentor*) od południa, przy czym od Bramy Zamkowej wiodły do Rynku dwie ulice, rozchodzące się zaraz za furką. Obwałowania zostały najprawdopodobniej w końcu XIV w. zastąpione podwójnym murem z kamienia ciosanego i łupanego, obwiedzionym suchą fosą o szerokości od 13 do 16 m (przy Bramie Wojanowskiej nawet 19,5 m). W XVIII w. fosa wykorzystywana była jako pastwisko dla hodowanego w mieście bydła. Najstarsze zachowane fragmenty murów pochodzą z początku XV w. Wewnętrzny pierścień murów, dochodzący do wysokości 8 m i szerokości około 1,5 m, oprócz trzech wież bramnych miał 36 półkolistych i cylindrycznych bastei, wznoszących się ponad nim na około 3 m. Liczba tych bastei mogła zmieniać się w ciągu wieków. Prawdopodobnie pod koniec XV w. opasano miasto drugim, zewnętrznym pierścieniem murów o wysokości 2,2–2,5 m i grubości do 0,6 m. Pierścień ten miał dziewięć bastei wysuniętych poza linię muru¹¹⁷. W linii murów znalazła się też – wzmiankowana w 1516 r. – kaplica św. Anny, wbudowana w basteję chroniącą Bramę Wojanowską. Między murami miało szerokość od 5,5 do 7,5 m i było wykorzystywane przez magistrat m.in. jako miejsce konkursów strzeleckich, a część wydzierżawiano na ogrody i łąki¹¹⁸.

Zabudowania miejskie i urzędnictwo gospodarcze nie ograniczały się wyłącznie do rejonu zamkniętego murami obronnymi. Już w XIII w. (najpewniej w latach 80.), po północnej stronie miasta przekopano kanał Młynówki – najstarszy obecnie zachowany w mieście zabytek techniki. Rozpoczął on swój bieg od Bobru w rejonie wsi Strupice, przecinał łuk rzeki otaczający miejską skarpę, aby ponownie wpaść do Bobru w okolicach dzisiejszych ulic Obrońców Pokoju i Zielnej. Płynąca kanałem woda, regulowana systemem śluz i jazów, stała się siłą napędową licznych urządzeń gospodarczych, przede wszystkim młynów. Z dokumentu Bolka I księcia świdnicko-jaworskiego z 1299 r. wynika, iż pierwszy młyn, zwany Górnym (*Obermühle*), w północno-wschodniej części miasta (w okolicy skrzyżowania obecnych ul. J. Kilińskiego i L. Kubsza), mógł powstać równocześnie z kanałem Młynówki¹¹⁹. W 1299 r. Zygfryd z Wojanowa dostał od księcia zgodę na wzniesienie nowego młyna, zwanego Dolnym (*Niedermühle*), między miastem a zamkiem (na końcu obecnej ul. Obrońców Pokoju). Młyn ten miał sześć kół: cztery do mielenia mąki i siodu, piąte do poruszania urządzeń mielących korę, a szóste folusznicze¹²⁰.

Przed bramami miejskimi rozciągały się przedmieścia, których nazwy wywodziły się od tychże, a więc były to odpowiednio: Zamkowe, Przy Ulicy Długiej oraz Wojanowskie. Na każdym przedmieściu znajdowały się ogrody mieszczan. Jeden z nich, położony koło Bramy Ulicy Długiej¹²¹ (okolice początku obecnej ul. Wolności) i należący do Junge Schuwarta, wymienia dokument z 1388 r. Drugi, prawdopodobnie przy obecnej ul. Bolesława Chrobrego (*Czockengasse*), wymieniony został w dokumentach z roku

1391¹²². Z kolei o ogrodach przy dzisiejszej ul. Obrońców Pokoju (*Spittalgasse*) mówią dokumenty z lat 1391 i 1396¹²³. Wiadomo też, iż w 1496 r. na Bobrze, prawdopodobnie między dzisiejszymi ulicami Mostową i Grunwaldzką, znajdował się kamienny most (*Steinerne Brücke*)¹²⁴.

Każde z przedmieść miało własną świątynię. Na Przedmieściu Zamkowym, przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Obrońców Pokoju i Podwala, wznosiły się zabudowania szpitala-przytułku pw. Bożego Ciała (*Zum Leichnam Christi*) – poświęconego w 1317¹²⁵. Przy infirmerii była zapewne kaplica i cmentarz. Należący do miasta szpital utrzymywał się z powstałej pod koniec XIV w. fundacji, czerpiąc dochody z lasu i łąk położonych na ob. wzgórzu Siodło (lasy te zwano wówczas „szpitalnymi”), z młyna we wsi *Kunnersdorf* (osada Kunice, przy dzisiejszych ulicach Warszawskiej, Powstańców Wielkopolskich i Zaułku) i z ziemi (pięć zagrod w Malinniku). W XV w. fundacja otrzymała też dochody z kaplicy św. Wolfganga na obecnym Wzgórzu Kaplicznym. Kaplica św. Wolfganga powstała prawdopodobnie jeszcze w końcu XIII w., jako świątynia zamkowa, choć pierwsza o niej wzmianka pochodzi z roku 1317. Przy świątyni był cmentarz wsi *Rosenau* i *Kunnersdorf*. W 1428 r. kaplicę złupili husyci, a wkrótce cmentarz przyprządkowano kaplicy pw. Ducha Świętego (przy skrzyżowaniu obecnych ul. J. Korczaka, M. Skłodowskiej-Curie i Wolności). Kaplica św. Wolfganga wymieniona została już w 1448 r. (jako zniszczona), ale w 1485 r. biskup wrocławski Jan Turzo w porozumieniu z miejscowym proboszczem zgodził się, aby w „nowo wybudowanej” kaplicy św. Wolfganga udzielano odpustu¹²⁶. Uległa ostatecznemu zniszczeniu w czasie wojny 30-letniej, najprawdopodobniej w 1640 r.

Przedmieście Ulicy Długiej (*Langgassenvorstadt*), rozwijające się ku północy, miało w 1. połowie XV w. wspomnianą kaplicę (i szpital-przytułek) pw. Ducha Świętego (*Kapelle zum heiligen Geist*). W 1449 r. mówi się o niej jako o „nowo wybudowanej”, choć już w 1396 r. utworzono w Jeleniej Górze fundację (wraz ze szpitalem-przytułkiem) pw. Ducha Świętego dla opieki nad biednymi i chorymi¹²⁷. W 1. połowie XV w. przy świątyni założono cmentarz i stała się ona kaplicą cmentarną. Ostatnią średniowieczną wzmiankę o niej mamy z 1460 r. Dopiero z 1613 r. pochodzi następna informacja – o prowadzonych w kaplicy dużych pracach budowlanych. W 1634 r., w trakcie oblężenia miasta, spłonęła. Sześć lat później wojska cesarskie wykorzystały jej mury w trakcie kolejnego oblężenia, pod ich osłoną prowadząc budowę tunelu, którym zamierzano przedostać się do miasta. Do odbudowy kaplicy przystąpiono dopiero w 1662 r., za sprawą jezuitów. W 1717 r. przeprowadzono reperację dachu i znajdującej się na nim niewielkiej wieżyczki. Co najmniej od XVIII w. cmentarz przy kaplicy miał charakter ogólnowyznaniowy – chowano na nim zarówno katolików, jak i ewangelików.

Na Przedmieściu Wojanowskim w 1. połowie XV w. wzniesiono kaplicę pw. NM Panny (najstarsza wzmianka z 1453 r.)¹²⁸. Podobnie jak całe miasto, padła ona ofiarą pożaru w 1634 r., dlatego w czasie wojny 30-letniej wykorzystano jej szczątki do budowy umocnień. W 1737 r. rozpoczęto wzniesienie murów nowej kaplicy, oddanej do użytku jesienią 1738.

Najważniejsza budowla sakralna Jeleniej Góry, fara pw. św. Erazma i Pankracego, znajdowała się w obrębie murów miejskich, w północno-wschodniej części miasta, na najwyższym wzniesieniu. Najstarsza, drewniana świątynia powstała tam prawdopodobnie w XIII w., bowiem w 1288 r. wymieniono Henryka, plebana jeleniogórskiego kościoła¹²⁹. Badania przeprowadzone w latach 1981–1983 potwierdziły przypuszczenia o istnieniu na miejscu obecnego kościoła murewanego wcześniejszej świątyni drewnianej¹³⁰. Być może już w latach 30. XIV w. kościół został przebudowany na murewany i częściowo przesklepiony. Świątynia spłonęła w czasie wielkiego pożaru w roku 1303¹³¹. Odbudowano ją w 1. połowie XIV w. Analiza form architektonicznych sugeruje, że obecna budowla powstawała od około 1330 r. do początku XV w., z najważniejszą fazą budowlaną w latach 1380–1400, kiedy to wzniesiono prezbiterium¹³².

W 1341 r. Henryk I książę świdnicki wyraził zgodę na wybudowanie w mieście kiebasiarni (*curia farciminum*)¹³³, a siedem lat później zabro-

nił okolicznym mieszkańcom w obrębie mili prowadzić konkurencyjną działalność gospodarczą – dowiadujemy się, iż musiała wówczas istnieć w mieście karczma, skład soli, słodownia, warsztaty i kramy sukienicze, jak również prowadzono inną działalność rzemieślniczą¹³⁴. W 1361 r. otrzymali jeleniogórzanie zgodę księcia na wybudowanie wagi, kramów, winiarni oraz postrzygalni płótna¹³⁵. W dokumencie z 1386 r. wymieniono jatki oraz kram szewski na Rynku¹³⁶, a w roku 1401 przy obecnej ul. Jasnej (*Lichte-Burggasse*) znajdowała się piekarnia. O tkalni mówi dokument z 1444 r., a w 1470 r. wzmiankowana jest szkoła przy kościele parafialnym i dom jej rektora¹³⁷. Wiadomo też, że opat klasztoru cystersów w Krzeszowie posiadał w Jeleniej Górze dom, wzmiankowany w roku 1471¹³⁸.

Istotną rolę w gospodarce miejskiej odgrywał Bóbr. Zasiłał Młynówkę i stanowił łowisko ryb, tak bardzo istotnego składnika średniowiecznego stołu. O prawo do połowów toczono spory, jak ten odnotowany w 1426 r.¹³⁹ Miasto czerpało również korzyści z kopalni. W 1355 r. Bolko II książę świdnicki z żoną Agnieszką nadali miastu przywilej eksploatacji rud żelaza¹⁴⁰.

Jurysdykcja miejska obejmowała też okoliczne miejscowości. W 1416 r. rada miejska zakupiła wspomnianą już wieś i dobra *Kunnersdorf*. W 1433 wykupiła od Heinza Nimptscha zamek i niezwłocznie go wyburzyła, aby nie stanowił oparcia dla wciąż zagrażających husytów. Po zamku pozostał tylko niewielki dom, określane z czasem jako *Haus in Pechwinkel*. Dopiero w latach 1491–1499 nabyło miasto podzamkowy folwark oraz pozostałe części lenna zamkowego. Wcześniej (1479) stało się właścicielem folwarku w Grabarach (na wschód od miasta). W 1497 r. kupiono dotąd dzierzawioną wieś Stupice (na północny wschód od miasta). Mniej więcej w tym samym czasie nabyto wieś Jeżów Sudecki (na północ od miasta), a w 1537 r. dobra w Janowicach Małych od Schaffgotschów.

Wraz z pozyskiwaniem kolejnych włości Jelenia Góra bogaciła się i dążyła do autonomii. Wyrazem tego stało się uzyskanie prawa do samodzielnego wyboru rajców, co zagwarantował przywilej króla Czech i Węgier Władysława Jagiellończyka (1502)¹⁴¹. W 1512 r. władca ten nadał prawo patronatu nad miejscową świątynią parafialną sekretarzowi swojej kancelarii, doktorowi obojga praw Franzowi Grymowi, zwanemu Rupprechem¹⁴². Ten w 1520 r. przekazał swój przywilej burmistrzowi i rajcom miejskim Jeleniej Góry, co kancelaria królewska zatwierdziła trzy lata później. Z nowego elementu prawa, mówiącego o prawie prezenty proboszcza, skorzystano już w 1524 r., wybierając kaznodzieję luterńskiego¹⁴³, co zapoczątkowało dominację tego wyznania w mieście aż do rekatolicyzacji w XVII w.

W XV w. w obrębie murów miejskich stało blisko 250 domów, a przedmieścia powiększano i rozbudowywano. W 1543 r. miasto liczyło około 3450

mieszkańców, w tym 436 posiadaczy nieruchomości. Zapewne tyle też było budynków mieszkalnych, nie licząc zabudowań gospodarczych¹⁴⁴. W 1546 r. rada miasta zmuszona została do zakupu od Martina Tilischa ogrodu przed Bramą Wojanowską, celem przeznaczenia go na cmentarz (obecnie zbieg ulic Bankowej i J. Piłsudskiego)¹⁴⁵, ponieważ dotychczasowy cmentarz, obok kościoła parafialnego, nie zaspokajał już potrzeb rozrastającego się ośrodka (przed wybuchem wojny 30-letniej mieszkało w mieście około 900 posesjonatów, a liczba ludności dochodziła do 6000).

Tragiczny był w dziejach Jeleniej Góry rok 1549, kiedy to wybuchł wielki pożar, który w ciągu trzech godzin ogarnął wszystkie zabudowania w obrębie murów miejskich, w większości drewniane. Ocalały tylko przedmieścia. Po pożarze pozostać miało 128 budynków zamieszkałych i 87 częściowo zniszczonych, oczekujących na odbudowę, która trwała aż do 1570 r. W latach 1550–1552 remontowano kościół parafialny, a w 1567 r. wzniesiono obok niego budynek dla szkoły. Był to jeden z niewielu obiektów murowanych, gdyż w dalszym ciągu większość domów wznoszono z materiałów nietrwałych. W tym czasie na Rynku powstał renesansowy ratusz. Z dala od miasta (na *Galgenbergu*, obecnie Wzgórzu T. Kościuszki) stała w połowie XVI w. murowana szubienica miejska.

Wojna 30-letnia spowodowała w mieście ogromne zniszczenia. W wielkim pożarze miasta w 1634 r., który objął także przedmieścia, spłonęły wszystkie budynki użyteczności publicznej (ratusz, szkoły, kościoły, szpitale) i te o charakterze gospodarczym (trzy dwory, folwark, browar i słodownie). Spaliło się także 341 domów na przedmieściach. Ocalał jedynie kościół parafialny, choć i on ucierpiał¹⁴⁶. W 1640 r. przed armią cesarską miasta broniła załoga szwedzka. Po długim oblężeniu została zmuszona do odwrotu, a wraz z nią z miasta uszła większość mieszkańców. Na miejscu pozostało podobno tylko 8 rodzin.

Rozpoczęta po wojnie odbudowa doprowadziła do powstawania budynków głównie z cegły i kamienia. Na przełomie XVII i XVIII w. wzniesiono kamienice podcieniowe w Rynku, a każda z pierzei otrzymała swoją własną nazwę, oddającą charakter prowadzonej w niej działalności gospodarczej. Były to: Podcienia Sukiennicze (*Tuchlaube*) – pierzeja południowo-zachodnia (kamienice nr 1–10); Podcienia Kuśnierskie (*Kürchnerlaube*) – pierzeja zachodnia (kamienice nr 11–18); Podcienia Niciane (*Garnlaube*) – pierzeja północno-zachodnia (kamienice nr 19–29); Podcienia Maślane (*Butterlaube*) – pierzeja północno-wschodnia (kamienice nr 30–38); Podcienia Pończosznicze i Białoskórnice (*Stricker- und Weißgerberlaube*) – pierzeja wschodnia (kamienice nr 39–46); Podcienia Zbożowe (*Kornlaube*) – pierzeja południowo-wschodnia (kamienice nr 47–56). W Rynku znajdowały się

6. Jelenia Góra. Panorama od południowego wschodu, 1737–1739

również gospody, m.in. powstała w 1637 r. gospoda miejska „Biały Rumak” (*Weiβes Roβ*), którą w 1777 r. rada miejska sprzedała za 1550 talarów oberżyście Johannowi Sebastianowi Borngraberowi.

W 1650 r. przystąpiono do odbudowy ratusza, trwającej aż do 1686 r. Jednak obiekt ten nie miał szczęścia, gdyż w 1739 r. szalejąca wichura zwała jego wieżę, która zniszczyła praktycznie cały budynek. Dopiero w 1742 r., i to na wyraźne polecenie władz pruskich, rozpoczęto usuwanie zalegających Rynek gruzów, a dwa lata później budowę nowego ratusza. W 1747 r. zakończono wznoszenie zasadniczego budynku, a dwa lata później oddano do użytku wieżę.

Na Młynówce przed 1667 r. rozpoczął pracę młyn papierniczy¹⁴⁷. Jednak podstawą ekonomicznego rozwoju miasta stała się produkcja i handel cienkim płótnem lnianym. Technikę jego wytwarzania opanowano tu jeszcze przed wojną 30-letnią. Pierwszy warsztat tkacki ruszył w mieście już w 1569 r. Miał go przywieźć z Holandii czeladnik szewski Joachim Girth. Wkrótce warsztaty takie zaczęły pracować nie tylko w mieście, ale i w okolicznych wsiach. Około 1620 r. miejscowi mistrzowie opanowali sztukę tkania cienkich, delikatnych woali, poszukiwanych na światowych rynkach. Dopiero jednak zakończenie działań wojennych i względny pokój, który zapanował tu na następne 100 lat, pozwolił jeleniogórskim mieszczanom na rozwój produkcji cienkiego płótna, która stała się wizytówką Jeleniej Góry i podstawą jej bogactwa.

Po 1648 r. bogaci mieszczanie zajęli się nie tylko produkcją, ale i handlem płótnem. Stał się on podstawą gospodarki miasta. W 1658 r. powstała potężna Konfraternia Kupiecka, grupująca jeleniogórskich producentów i kupców płótna. Była to swoista spółka akcyjna, zajmująca się skupem surowca, powierzaniem go do przerobu, a następnie skupem gotowych wyrobów, których była jedynym sprzedawcą dalej. Cienkie lniane woale rozchodziły się bardzo szeroko. Ich odbiorcą były domy handlowe w całej Europie – od Moskwy po Lizbonę, a nawet w obu Amerykach i w Afryce.

Sukcesy gospodarcze sprzyjały rozwojowi Jeleniej Góry. W Rynku wzniesiono bogate barokowe kamieniczki podcieniowe, odbudowano i bogato wyposażono kościół parafialny oraz budynki publiczne. W 1669 r. rada miejska przekazała jezuitom, którzy od 1656 r. opiekowali się świątynią parafialną, teren pod budowę kolegium (obecnie ul. M. Kopernika). W 1778 r. jezuiti sprzedali ten budynek i opuścili miasto. W 1709 r. ruszyła budowa ewangelickiego Kościoła Łaski pw. Świętego Krzyża, który oddano do użytku w 1718. Otaczał go cmentarz, na którym w latach 1716–1770 wzniesiono 18 kaplic grobowych dla zamożnych mieszczan, dom kantorów (dziś dom parafialny) i, przy dzisiejszej ul. 1 Maja, budynek szkoły ewangelickiej, gdzie znajdowały się też mieszkania dla kaznodziejów i ich rodzin. W 1709 r. rozpoczęła działalność pierwsza drukarnia, mieszcząca się początkowo poza murami miejskimi, przed Bramą Wojanowską, dopiero w latach 30. XVIII w. przeniesiona na obecną ul. M. Konopnickiej.

W 1742 r. Jelenia Góra miała 261 domów w obrębie murów miejskich oraz 562 na przedmieściach. Zamieszkiwało w nich 5819 osób. W mieście działało sześć młynów, folusze, szlifiernia szkła, papiernia, dwie słodownie, browar, cegielnia, farbiarnia płótna, a przede wszystkim liczne bielarnie¹⁴⁸. Była również łaźnia miejska i dwie szkoły wyznaniowe. W 1766 r. poszerzono i ozdobiono kamiennymi barierami most św. Jana Nepomucena na Bobrze. W 1774 r. wzniesiono przytułek dla biednych, usytuowany w okolicach dzisiejszej ul. Obrońców Pokoju¹⁴⁹. Przy tejże ulicy powstała w 1788 r. nowoczesna rafineria cukru, która z czasem, jako jedna z pierwszych w Europie, rozpoczęła produkcję słodkiego wyrobu z buraków cukrowych, a nie z importowanej trzciny.

W 2. połowie XVIII w. poszerzono miejskie bramy: w 1755 r. Wojanowską, w 1773 – Bramę Ulicy Długiej, a w 1787 – Zamkową. Zaczęto też stopniowo zasypywać fosę, na miejscu której budowano domy i zakładano ogrody. Okazałe ogrody powstawały też przy pałacach majątnych patrycjuszów, jak choćby von Buchsa, z pawilonem i oranżerią, w pobliżu Bramy Ulicy Długiej¹⁵⁰.

W latach 70. XVIII w. rozpoczęto, z inicjatywy ówczesnego prokonsula Johanna Christopha Schönaua (1727–1802), akcję zakładania parków miejskich. Stworzył on założenie rekreacyjne na obecnym Wzgórzu T. Kościuszki (wówczas *Pflanzberg* lub *Cavalierberg*) oraz na przeciwległym krańcu miasta – na wzgórzu Siodło¹⁵¹.

Radosław Gliński

ŚREDNIOWIECZNY I WCZESNONOWOŻYTNY DOM MIESZCZAŃSKI W JELENIEJ GÓRZE W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

Jelenia Góra to miasto niemal archetypiczne, typowe dla krajobrazu sudeckiego. Głównym czynnikiem o tym decydującym są powszechnie znane podcieniowe kamienice otaczające Rynek. Paradoksalnie, świadomości tego nie zatarła nawet ich nieudolna odbudowa po wcześniejszym wyburzeniu w latach 60. i 70. XX w., a ich sława sięgała daleko poza Śląsk¹⁵². Jeszcze przed II wojną światową wzbudziły ciekawość krakowskiego historyka architektury Henryka Jasieńskiego. Już w 1946 r. odwiedził on

miasto, dokonując pobieżnej inwentaryzacji wybranych kamienic. Artykuł napisany przezeń, mimo że skupia się głównie na problemie niszczących domów jeleniogórskich i w emocjonalnym tonie nawołuje do ich odnowienia, dostarczył kilku interesujących informacji na temat tzw. domów z wiatą¹⁵³. Są one tym cenniejsze, że przed wyburzeniami nie dokonano żadnych badań architektonicznych i dzisiaj dysponujemy ograniczoną liczbą materiałów do zrekonstruowania historii powstania i przemian kamienic przyrynkowych¹⁵⁴.

DOM ŚREDNIOWIECZNY

Dla rozpoznania najwcześniejszej fazy zabudowy musimy sięgać do badań archeologicznych, z oczywistych względów ograniczonych do obiektów zagłębionych w ziemię. Odnajdywane przez archeologów liczne piwnice, przesklepione kolebą o wykroju ostrołukowym lub łuku pełnego, zbudowane z kamienia łamanego, łączonego zaprawą z gliny, wapna i niekiedy piasku, są datowane na okres od średniowiecza¹⁵⁵ po nawet XVII i XVIII stulecie¹⁵⁶. Jak przekonują jednak wyniki badań z innych miast regionu, podobne konstrukcje z powodzeniem mogły powstawać już niedługo po założeniu miasta, a więc od 2. połowy XIII w.¹⁵⁷ Piwnic takich lub ich pozostałości odkryto w Jeleniej Górze wiele, choć najlepiej rozpoznane zostały dzięki badaniom szerokopłaszczyznowym przy obecnej ul. M. Kopernika¹⁵⁸, w kwartale pomiędzy obecnymi ulicami Jasną i Grodzką¹⁵⁹ oraz przy Krótkiej¹⁶⁰. W tym pierwszym wypadku niektóre wejścia do piwnic, umieszczone w ścianach tarczowych, miały piaskowcowe portale, zarówno ostrołukowe (posesja 4, piwnica B), jak i zamknięte łukiem pełnym (posesja 4, piwnica A; posesja 6, piwnica A). Wejście do piwnicy umożliwiały pochylnie z jednym lub dwoma załamaniem. Były one ponadto zaopatrzone w otwory transportowo-oświetleniowe w ścianach tarczowych. Na podstawie ustawienia piwnic prostopadłe do ul. M. Kopernika można uznać, że domy miały układ szczytowy, zaś zachowane pozostałości murów filarowo-łękowych, datowanych przez odkrywców na ten sam co piwnice okres, czyli XV stulecie, sugerują szachulcową konstrukcję kondygnacji naziemnych. Średnia szerokość średniowiecznej zabudowy naziemnej, stwierdzona w trakcie badań, to około 7 m.

Przy ul. Jasnej odsłonięto siedem analogicznych kamiennych piwnic o sklepieniach ustawionych na samodzielnych lub wspólnych wsporach (nr 4, 5, 6), co w tym drugim wypadku świadczy o ich jednoczesnym wzniesieniu. Również tutaj, z wyjątkiem jednej piwnicy (nr 7(2)) – wszystkie one zostały zorientowane prostopadłe do ulicy. W piaskowcowe portale zaopatrzone były piwnice na parcelach nr 2, 3, 4, 6, zaś we wnęki oświetleniowe – konstrukcje pod nr 3 i 4. Nad piwnicami znajdowały się pozostałości filarowo-łękowych fundamentów, których solidna konstrukcja może według odkrywców sugerować istnienie przynajmniej pierwszej kondygnacji murowanej. Zdaniem autora sprawozdania z badań piwnice i partie naziemne wzniesione w konstrukcji szachulcowej mogły powstać jeszcze u schyłku średniowiecza. Natomiast wprowadzenie portali oraz fundamentów filarowo-łękowych miało być związane z odbudową po pożarze miasta w 1549 r. Badacze oszacowali wielkość działki lokacyjnej na 40 stóp szerokości i 120 długości (11,5 x 34,5 m). Również zabudowa od ul. Grodzkiej (posesje nr 7–10) miała podpiwniczenia sklepiene.

Piwnice tego typu przy ul. Krótkiej były wysunięte w dwóch wypadkach (nr 17, 18) o około jeden metr, natomiast pozostałe powtarzały obecną linię zabudowy. Co ciekawe, w wypadku zejść do podziemnych konstrukcji na działkach nr 17 i 19 sklepienie zostało wykonane z dużej cegły gotyckiej. Podobnie musiały wyglądać najwcześniejsze kondygnacje podziemne kamienic przyrynkowych, należących do najzamożniejszych mieszkańców gminy.

W kontekście najwcześniejszej zabudowy mieszkalnej Jeleniej Góry odkryciem interesującym, choć trudnym do jednoznacznej interpretacji, było odsłonięcie odcinków murów kamiennych, biegnących niemal równolegle do południowej pierzei przyrynkowej i przesuniętych nieco ku północy w stosunku do współczesnego przebiegu fasad (o około 3 m w części zachodniej i około 4,5 m w części wschodniej). Konstrukcji tych nie udało się wydatować, choć odkrywca dopuszczał możliwość, że stanowiły one pierwotną lokacyjną linię zabudowy¹⁶¹. W takim wypadku mielibyśmy do czynienia z wczesną regulacją obszaru Rynku i otaczającej go zabudowy.

Zaplecze działki średniowiecznego domu stanowiły urządzenia niezbędne do codziennego funkcjonowania mieszkańców: studnie (głównie kamienne, choć również wykonane z plecionej faszyny¹⁶²), związane z nimi odstojniki, ponadto chłodnie i liczne obiekty gospodarcze ziemne czy kamienne o bliżej nieokreślonej funkcji.

Według powszechnego przekonania kondygnacje naziemne średniowiecznych domów w Jeleniej Górze (a także w innych małych i średniej wielkości miastach śląskich) były bez wyjątku wznoszone z drewna, na co dowodem mają być liczne i rozległe pożary miast¹⁶³. Biorąc jednak pod uwagę znaczny już w średniowieczu potencjał gospodarczy Jeleniej Góry, można podejrzewać, że elita miejska wznosiła przynajmniej część kondygnacji naziemnych w technice murowanej. Brak badań archeologicznych oraz bezpowrotnie stracona szansa rozpoznania kamienic przyrynkowych właściwie nie dają żadnych szans na weryfikację tego stwierdzenia. Pozostaje jedynie oględna wzmianka H. Jasieńskiego o tym, że „założenie rzutu i układu wygląda na jeszcze gotyckie i musi chyba pochodzić najpóźniej z samego początku XVI w., a niekiedy może z jeszcze dawniejszych

7. Jelenia Góra. Stare Miasto, widok od południa, 1929

czasów¹⁶⁴. Wydaje się także, że przecenia się bezpośrednią korelację licznych pożarów z budulcem wykorzystywanym do wznoszenia domów. Zgorzelec na przykład – o znacznej liczbie murowanych domów już w średniowieczu – ulegał wielokrotnie pożarom, mającym miejsce jeszcze na początku XVIII w.¹⁶⁵

Ponadto akurat w Zgorzelcu widać, że zniszczone kamienice były odbudowywane m.in. przy wykorzystaniu dawnych murów, a co więcej – nie ograniczano się jedynie do włączenia w nowy budynek starych murów obwodowych, ale powtarzano również w znacznej części wewnętrzny układ pomieszczeń¹⁶⁶.

KAMIENICA RENESANSOWA

„Archaiczne” rozplanowanie wnętrza można także zaobserwować dzięki inwentaryzacji poszczególnych kondygnacji kamienic przyrynkowych. Przykładem kamienica nr 6 z dużą sienią w części frontowej przyziemia, z której wąski przechód, łączący ją z tylną częścią parceli, przebiega obok pomieszczenia w tylnym trakcie. Pośrodku tego układu znajduje się pion komunikacyjny. Takie rozplanowanie przyziemia, funkcjonujące już w średniowieczu, a szczególnie popularne w renesansie, można znaleźć w Świdnicy¹⁶⁷, Warszawie¹⁶⁸, Jihlavie¹⁶⁹, Kutnej Horze¹⁷⁰ czy Zgorzelcu, który stanowi dobry materiał porównawczy również z innych względów. To, co szczególnie zachwyciło H. Jasieńskiego, czyli tzw. wiaty kamienic przyrynkowych, ma analogię w tym ostatnim mieście. Idea budowlana każąca wznosić przestronne, centralnie umieszczone hale, ciągnące się od piętra ku górze, aż do połaci dachu bądź go przewyższające i uzyskujące postać latarni, narodziła się już w średniowieczu i kontynuowana była długo w czasach nowożytnych. Zatem wiaty w Jeleniej Górze, wiązane do tej pory głównie z wiekiem XVIII, mogą mieć korzenie znacznie starsze, prawdopodobnie renesansowe¹⁷¹. Domy tak uformowane często należały do kupców tekstylnych i piwowarów, którzy stanowili elitę również w Jeleniej Górze. Wiata mogła mieć wieloraką funkcję: doświetlającą, klatki schodowej, miejsca aktywności handlowej, transportu towarów między kondygnacjami i być może także miejsca prezentacji rozwiniętego sukna – przedmiotu transakcji. Ponadto hale centralne służyły celom reprezentacyjnym.

Istnienie murowanych, wielokondygnacyjnych domów w renesansie poświadczają również nieliczne zachowane do dziś detale architektoniczne¹⁷² oraz elementy znane jedynie z ikonografii czy opisów¹⁷³. Rysunek inwentaryzacyjny budynku nr 35 z wiatą i obramieniem fasciowym dowodzi jednak wcześniejszej metryki niektórych budowli. Budynek ten miał około 8 m szerokości. Okno w obramieniu fasciowym na trzeciej kondygnacji świadczy o sporej wysokości budynków murowanych już w XVI lub XVII w.

Renesansowy charakter miał, mimo późniejszych przebudów, także dom pod adresem Rynek 48¹⁷⁴. Fasada miała prosty trójkątny szczyt; przyziemie zajmowała pierwotnie zapewne jednoprzestrzenna sień na całą szerokość traktu frontowego, a w trakcie drugim i trzecim przebiegał wzdłuż

wschodniej krawędzi budynku przechód sklepiony kolebkowo; w trakcie drugim zachował się pion komunikacyjny oraz stary układ tzw. czarnej kuchni. Na piętrze swój bieg ku górze rozpoczynała hala oświetleniowa z klatką schodową. Kwadratowy świetlik został sklepiony kolebkowo z lunetami, ze sklepieniem wspartym na nadwieszonych pilastrach toskańskich. W ścianie zachodniej świetlika były ślepe arkady odcinkowe, wsparte na dekorowanych renesansowych konsolach. Na poszczególnych kondygnacjach duże prześwity z klatki schodowej w formie łuku półpełnego otwierały się do świetlika. Na parterze w ścianie znajdowało się małe, proste renesansowe okienko kamienne.

Późny renesans reprezentowały w Jeleniej Górze kamienice nr 19, 20 i 21 (kaboszonowe oprawy portali z około 1600 r.), większość z nich wzniesiono już w XVIII w.¹⁷⁵ Najpewniej już w renesansie funkcjonowały również podcienia, o czym świadczą znane z inwentaryzacji i fotografii, a powstałe zapewne w okresie renesansu kolumny dźwigające arkady podcienia kamienic Rynek 5 oraz Rynek 19.

KAMIENICA BAROKOWA

Druga połowa XVII i cały wiek XVIII to okres szczytowego rozwoju gospodarczego Jeleniej Góry, a zarazem czas dostosowywania kamienic do wciąż rosnącej produkcji i handlu. Przekształcano je również w celach reprezentacyjnych, epatując bogatą dekoracją fasad i organizując pełne przepychu wnętrza. Tym celom służyły znakomicie wiaty – imponujące swoją otwartą strukturą przestrzenną, dekoracjami sztukatorskimi, polichromiami, bogatymi sklepieniami oraz niekiedy kopułowatymi zamknięciami latarni. Podwórza zajmowały budynki zatylnie, połączone niekiedy z budynkiem frontowym krążgankami, jak w wypadku wspartego na kolumnach toskańskich sklepionego przejścia na parterze kamienicy Rynek 6. Rozwiązanie takie może mieć korzenie w budownictwie renesansowym, o czym przekonuje podwórze nieistniejącej już kamienicy nr 214 w Lwówku Śląskim, gdzie dwukondygnacyjny łącznik arkadowy, zaopatrzone w renesansowy detal, jest opatrzone datą „1541”. W okresie baroku większość kamienic zachowała charakter wąskiego budynku, rozbudowanego w głąb ciasnej działki.

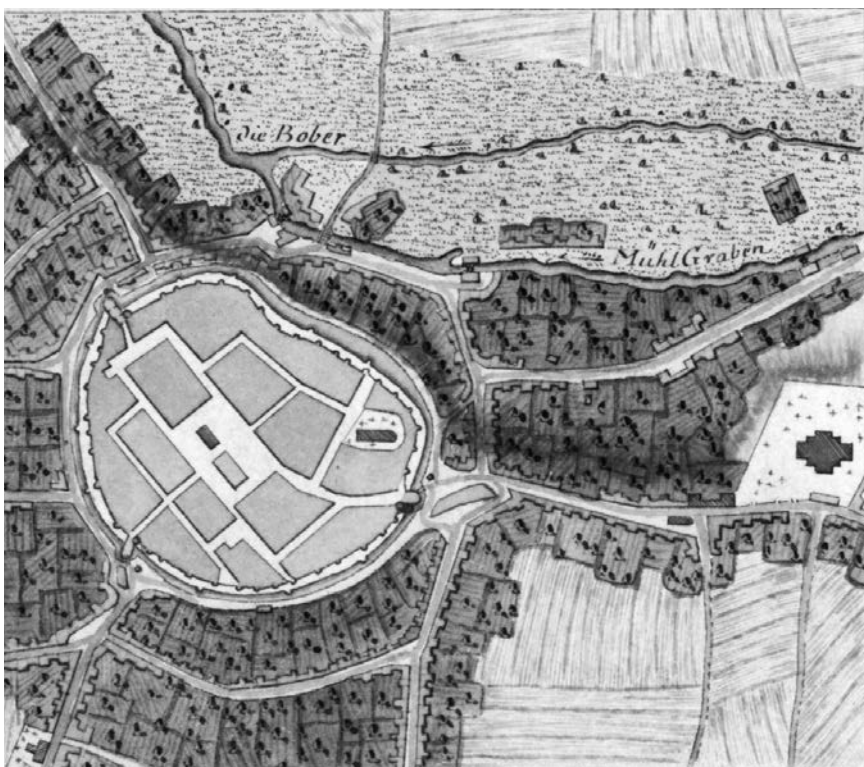
Większość barokowych domów na Rynku była budowlami wąskimi, trzyosiowymi, z pojedynczymi arkadami podcieni. Tylko niektóre z nich – pięćosiowe lub narożne, jak np. domy nr 30 i 38 – miały podwójne arkady przyziemia. Najszerzy z nich – usytuowana na narożniku Rynku barokowa kamienica nr 1 – miał nawet trzy arkady. Budynek nr 18 w pierzei północnej Rynku miał 9,2 m szerokości, a głębokość podcienia wynosiła prawie 4 m. Budynek nr 19 – około 7 m szerokości, budynek nr 39, czteroosiowy, w pierzei północnej – około 11 m. Wszystkie te domy miały na ogół trzy trakty głębokości i sklepione przyziemia. Głębokość budynków to około 27,28 m.

Rafał Eysymontt

UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA, KAMIENICE MIESZCZAŃSKIE DO KOŃCA XVIII WIEKU

„Nerkowaty” kształt miasta od strony północnej odpowiada biegowi rzeki Bóbr, natomiast po stronie południowej, lekko szerszy, rozciąga się wzdłuż osi równoleżnikowej (z charakterystycznym skrzywieniem) i jest zgodny z kierunkiem przebiegu szlaków dalekosiężnych¹⁷⁶. Układ dróg zdecydował o usytuowaniu trzech bram miasta: na wschodzie – Bramy Wojanowskiej, na zachodzie – Bramy Zamkowej i na południu – Bramy Ulicy Długiej. Wszystkie one powstały prawdopodobnie podczas budowy XV-wiecznego pierścienia obwarowań. Okrągłe baszty usytuowane były nie nad przejazdami bramnymi, lecz obok nich. Zaburzenia planu miasta (fortyfikacje wychodzą poza zasięg planu w północno-zachodnim narożniku miasta) wskazują na objęcie obwarowaniami kościoła, już wcześniej istniejącego.

Trasy komunikacyjne prowadzące przez miasto na północny zachód i południowy wschód były najwyraźniej starsze, a tym samym ważniejsze niż szlaki biegnące w poprzek przestrzeni miejskiej. Widoczne jest to w łukowatym wygięciu wszystkich ulic na tym przebiegu, poza ulicą na tyłach Rynku, po stronie północnej, na linii kościoła parafialnego. Elementem charakterystycznym planu jest przesunięcie ulic wybiegających z pierzei północnej i południowej Rynku o całą głębokość budynków w pierzei wschodniej i zachodniej (25 m po stronie wschodniej i 40 m po zachodniej). Świadczyć to może, że pierwotnie Rynek był dłuższy o tę wielkość, a zabudowa w pierzei wschodniej i zachodniej w stosunku do obecnego stanu była o tę odległość cofnięta. Rynek w Jeleniej Górze miał więc wtedy 175 metrów długości i należał do najdłuższych na Śląsku (obecnie ma wymiary 110 x 70 m).

8. Jelenia Góra. Schematyczny plan miasta ok. 1750

Poprzeczne, prosta ul. Długa (*Langstrasse*) i ul. Pionierów Jeleniej Góry (*Gerichtgasse*) rozcinały blok zabudowy w środku, oddzielając ratusz od urzędów handlowych¹⁷⁷. Duży plac rynkowy zajęty był rzędami ław chlebowych, jatek mięsnych i bud rzemieślników w części południowo-wschodniej Rynku; od południa do części handlowej zabudowy przylegała znana już w XIV w. garkuchnia. Blok śródrzykowy, jego część zachodnią, zajmował ratusz oraz oddzielony wąską uliczką blok budowli składających się z usytuowanych równolegle do dłuższej osi Rynku ław mięsnych i przylegających do nich od południa ław chlebowych, a od północy – *Siebenhäuser*. Ta część bloku, według planu z XVIII w., była zdecydowanie szersza od części zachodniej, z ratuszem.

Południowa część Starego Miasta jest szersza, szczególnie blok przy-murany – na tyłach przyrynkowego bloku południowego. Oryginalne jest pełne zabudowanie bloków zabudowy i brak wewnętrznych międzuchów, rozcinających je podobnie jak w mniejszych miastach (np. w Kątach Wrocławskich czy Ząbkowicach). Z zachowanej dokumentacji przekrojów budowli rynkowych¹⁷⁸, np. z przekroju budynku nr 44 w pierzei wschodniej (budynek z „wiatą” i tzw. mijającymi się wysokościami poszczególnych traktów), wiemy, że linia ściany frontowej sklepionej kolebą piwnicy sięgała aż do ściany frontowej budynku z podcieniem. Wnioskować z tego można, że zasięg dzisiejszej zabudowy podcieni jest identyczny z pierwotną linią zabudowy Rynku.

Na planie z lat 30. XX w.¹⁷⁹ wyraźnie widoczny jest łukowaty bieg pierzei północnej i południowej z podcieniami tak wychodzącymi w światło Rynku, że wyraźnie przysłaniały one wjazd w boczne ulice. Dwa wjazdy w narożnikach południowych, od strony obecnych ulic Grodzkiej (*Burggasse*)

i Szkolnej (*Judengasse*), były przewężone (uwzględniając przypory, miały niewiele ponad 2 m szerokości).

Jak wynika z planu z lat 1787/1788, wyznaczono bloki trzyfrontowe przy krótszych pierzejach Rynku oraz bloki dwufrentowe przy pierzejach dłuższych. Miasto w rezultacie miało pełnych 13 bloków zabudowy i 2 bloki przy-murane przy bramie zamkowej. Z kolei ulica rozcinająca blok na południe od Rynku (*Buttergasse*) pełniła właściwie funkcję międzucha.

Na tyłach wszystkich bloków przyrynkowych wytyczono ulice. Najważniejszą rolę komunikacyjną zdawały się mieć ulice równoległe do dłuższych pierzei Rynku. Po stronie południowej była to *Herrengasse* (na innym planie zwana *Stockgasse* – ob. Krótka); na jej końcu usytuowane były słodownia, winiarnia i więzienie. Po stronie północnej znajdowała się *Hintergasse* (ob. M. Kopernika), prowadząca w stronę kościoła parafialnego. Charakteryzowała się ona brakiem bramy miejskiej oraz dużo mniejszą głębokością jednofrontowego bloku.

Zgodnie ze współczesnym planem parcele mają na ogół około 7 m szerokości. Najszersze z nich, narożne, usytuowane przy ulicach wychodzących z Rynku – *Langstrasse* i *Gerichtsstrasse* – dochodzą nawet do 15 m szerokości.

Miasto, mimo dość małej powierzchni, w 1543 r. liczyło 436 domów¹⁸⁰. Ludność w obrębie murów można więc wówczas oszacować na około 1500 osób. Była to jednak tylko część ludności tej obejmującej rozległe i ludne przedmieścia aglomeracji – na podstawie liczby chrztów i komunii w 1619 r. całość oszacować można na blisko 5000 mieszkańców¹⁸¹.

Początkowo domy drewniane o rozplanowaniu dwutraktowym usytuowane były, jak przypuszczał J. Rozpędowski, na dużych parcelach (200 x 50 stóp), o czym świadczyłyby późniejsze, lecz zachowujące wcześniejszy układ piwnice. Miasto musiało być znacznie przebudowane po pożarze w 1549 r.¹⁸² Ponowny pożar, w roku 1637 (spłonęło wtedy 110 domów¹⁸³), doprowadził do następnej poważnej modernizacji zabudowy Rynku – powstały budowle z podcieniami, które przetrwały do II wojny światowej. Przywilej piwowarski dla wszystkich 240 domów w mieście zobowiązywał do budowy murowanych piwnic z wejściami od strony ulicy. Domy przy Rynku miały w Jeleniej Górze prawo do produkowania 3–4 warów rocznie, a domy przy ulicach bocznych – jednego lub połowy wara¹⁸⁴.

Małgorzata Chorowska

JELEŃIA GÓRA W PIERŚCIENIU MURÓW OBRONNYCH¹⁸⁵ (KOMENTARZ DO PLANSZY NR 3)

Rozplanowanie Jeleniej Góry jest – jak na miasto położone w terenie górskim – wyjątkowo regularne. Charakteryzuje je plan szachownicowo-blokowy, w którym ulice są do siebie prostopadłe bądź równoległe, a ich położenie wynika z geometrii siatki sznurowej. Prostokątny Rynek został usytuowany centralnie w stosunku do obu osi symetrii miasta. Pierwotna jego szerokość, wyznaczająca zarazem rozstaw głównych ulic w mieście, wynosi dwa sznury (300 stóp). W kierunku północ-południe z Rynku wybiegają jedynie dwie ulice (ob. Długa i Pionierów Jeleniej Góry), przecinające pośrodku jego dłuższe pierzeje. Rynek ma długość 2 i 2/3 sznura, przy czym układ podcieni i stara numeracja kamienic stwarzają sugestię, jakoby plac rynkowy miał początkowo długość czterech sznurów i został skrócony przez wysunięcie krótszych bloków poprzecznych ku jego środkowi. Jednak rynki innych późno lokowanych miast śląskich, jak *Reichenbach* (Dzierżoniów) i Bolesławiec, o bardzo podobnym ukształtowaniu, pozwalają sądzić, że Rynek jeleniogórski od początku został właśnie tak zaplanowany. Reasumując, można przyjąć, że pierwotna powierzchnia Rynku to nieco ponad jedną niwę¹⁸⁶.

Fronty obecnych działek przyrynkowych są znacznie wysunięte w Rynek w stosunku do frontów działek lokacyjnych – w najbardziej wybrzuszonych środkowych partiach o 5–6 m. Znajdują się tam podcienia, opisane w połowie XVIII w. jako kuśnierskie, niciane, maślane, białoskórnicze, zbożowe i sukiennicze. Zjawisko zawłaszczania przestrzeni publicznej Rynku i wychodzenia zabudową domów i kamienic poza działkę znamy z badań średniowiecznej Świdnicy¹⁸⁷. Tam jednak (w latach 1376–1379) nastąpiła regulacja linii zabudowy ulic, połączona z likwidacją podcieni. W Jeleniej Górze, podobnie jak w wielu innych miastach podgórskich, renesans podcieni nastąpił w XVI–XVII w. i nadał im postać murowaną.

Rekonstrukcji pierwotnego rozplanowania Jeleniej Góry dokonał Janusz Pudełko na podstawie analizy metrologicznej planu miasta z 1955 r. i stwierdził, że jego powierzchnia była bliska 3/4 łanu wyliczonego z pręta równego 4,32 m (gdzie 1 stopa = 28,8 cm). Analizę wielkości działek przyrynkowych przeprowadził opracowaną przez siebie metodą i stwierdził, że wyraźnie dominującym wymiarem frontu kamienic przyrynkowych było 7,25 m, co odpowiada szerokości działki 25-stopowej (7,2 m)¹⁸⁸. Ponieważ w dokumentach średniowiecznych miast Europy Zachodniej taki wymiar działki nie występuje, natomiast wielokrotnie pojawia się wymiar 50 stóp, doszedł do wniosku, że szerokość frontu kamienicy miała związek z szerokością pierwotnie wytyczonej działki jeleniogórskiej: albo była całą jej

szerokością, albo połową. Drugi wymiar działki lokacyjnej, mający związek z szerokością bloków zabudowy na terenie całego miasta w murach miejskich, ustalił na 100 stóp. Pierwotna, modułarna szerokość takich ulic, jak obecne Grodzka, Jasna, M. Konopnickiej i Szkolna, wynosiła 50 stóp, a pozostałych – 25 stóp¹⁸⁹.

Tak opracowany schemat pierwotnego rozplanowania miasta bardzo dobrze wpisuje się w siatkę sznurową: na długość jednego sznura składały się fronty trzech działek albo 1,5 długości modularnej parceli. Najbardziej regularna część miasta, rozplanowana w postaci trzech równoległych pasm, złożonych z bloków zabudowy i Rynku, zamykała się w prostokącie o bokach 6 x 8–9 sznurów. Jednak w nieregularnym obrysie murów miejskich, otaczających miasto rozległym wielobokiem, można dodatkowo zmieścić co najmniej dwa rzędy modularnych działek. Cały plan mógł się zatem zamykać w prostokącie 9 x 7,5 sznura, co daje 3/4 małego łanu flamandzkiego, albo w kwadracie 8 x 8 sznurów, czyli ponad 2/3 łanu.

Małgorzata Chorowska

WŁASNOŚĆ I UŻYTKOWANIE BUDYNKÓW WEDŁUG SPISU Z ROKU 1759¹⁹⁰ (KOMENTARZ DO PLANSZY NR 4)

Spis z roku 1759 objął 381 domów w mieście i 665 na przedmieściach, przy domach podano nazwisko i stan, czyli kondycję zawodową posiadacza. Wymienione w nim numery hipoteczne posesji były aktualne jeszcze w 2. połowie XIX w., a 11 najczęściej spotykanych profesji to kupiec, rzeźnik, piekarz, krawiec, stolarz, szewc, kuśnierz, tokarz, rymarz, lekarz oraz kowal. Najliczniejszą grupę stanowili kupcy, zamieszkujący przy Rynku oraz w domach przy czterech głównych ulicach z niego wychodzących (ob. Jasna, Ciemna, Wojanowska i Żydowska). Stanowili oni blisko 1/3 wszystkich posiadaczy. Oprócz nich przy Rynku mieszkali: lekarz, dwaj piekarze, dwóch szwerców, rymarz, stolarz i cukiernik. Piekarze byli skupieni także przy Bramie Wojanowskiej, a rzeźnicy na zachodnim, przymurnym odcinku ob. ulicy Grodzkiej i na południowym odcinku ob. Długiej.

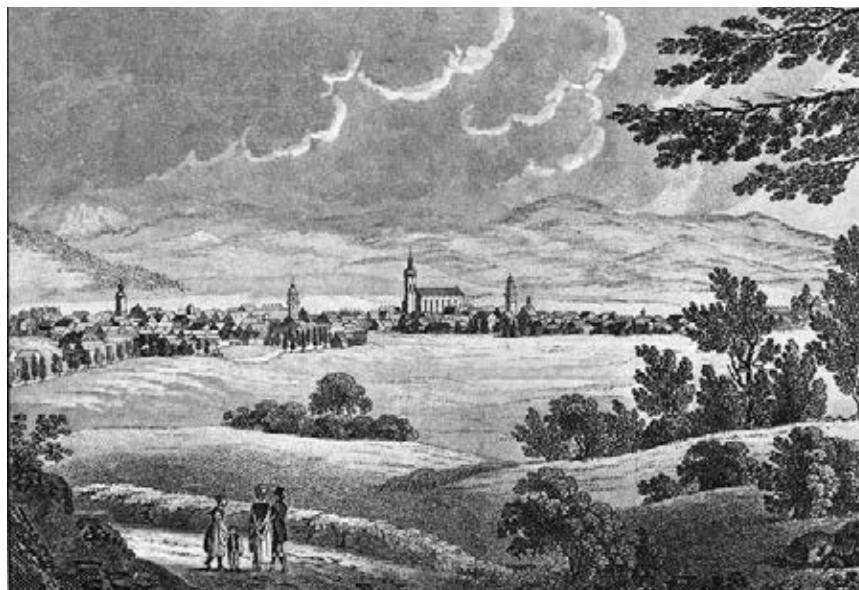
Grzegorz Grajewski

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA OD POCZĄTKU XIX WIEKU DO ROKU 1975

Początek XIX w. to czas spowodowanego wojnami napoleońskimi regresu w handlu płótnem, do tej pory najbardziej intratnego źródła dochodów mieszkańców Jeleniej Góry i regionu. Z odnotowanych w 1797 r. 51 grosistów (tj. hurtowników) w 1822 pozostało już tylko 21¹⁹¹. Mimo trudności ze zbytem powstała nowa manufaktura (1812–1813), produkująca delikatne tkaniny drukowane, i przędzalnia wełny (1810, pierwotnie jako tkalnia bawełny). Funkcjonowało wówczas osiem bielników, dziewięć farbarni i dwa folusze płótna. Powstała fabryka porcelany, papiernia, dwie drukarnie, dwa zakłady litograficzne i wytwórnia win. Wszystkie te przedsięwzięcia zapewniały na tyle stabilną sytuację gospodarczą, że miasto stopniowo wychodziło z regresu.

W 1830 r. Jelenia Góra liczyła 797 domów prywatnych, 28 budowli publicznych, 201 budynków gospodarczych (stajni i obór). Wkrótce rozpoczęła się przemiana jeszcze średniowiecznego grodu w miasto o nowoczesnym układzie przestrzennym¹⁹². Wydany w 1849 r. opis Johanna Karla Herbsta ukazuje miasto końca epoki przedindustrialnej¹⁹³. Zwiększyła się wówczas przewaga zabudowy przedmieść nad centrum, w którym w 1849 r. znajdowało się 377 działek budowlanych (a na przedmieściach aż 668). Otoczone murami centrum wypełniała gęsta, w większości już murywana zabudowa. Dominantami pozostawały katolicki kościół parafialny pw. śś. Erazma i Pankracego i wieża ratusza. Rynek i podcienia kamienic wokół niego zostały już w większości wybrukowane. Zachował się średniowieczny układ ulic z trzema bramami na przedmieścia. Pewnym ułatwieniem komunikacyjnym było przebicie przez mury dwóch furt: jednej wychodzącej na ob. ulicę Jelenią, drugiej na przedłużeniu ob. ulicy Szkolnej. Szerokie międzymurze zostało w połowie XIX w. w całości wydzielone i przekształcone w ogrody użytkowe mieszczan.

Zaczęto rozbierać Pozbawione już znaczenia militarne fortyfikacje. W 1833 r. zburzono sklepienie Bramy Zamkowej, poszerzając ją przy okazji. Trzy lata później wystawiono na sprzedaż budynek i wieżę bramy. Ze względu na zły stan planowano jej całkowitą rozbiorę. Zamiar ten spotkał się z krytyką opinii publicznej, ponieważ wieża uchodziła za ozdobę miasta i istotny element jego sylwetki od północnego zachodu, zwłaszcza z obecnego Wzgórza Krzywoustego i z tzw. Złotego Widoku. Prócz krytyki przeprowadzono zbiórkę na ratowanie wieży i ostatecznie zdjęto jedynie zagrażające katastrofą i uszkodzone zwieńczenie; w jego miejsce powstało

9. Jelenia Góra. Widok od strony południowo-zachodniej, 1. ćw. XIX w.

neogotyckie blankowanie wokół tarasu widokowego¹⁹⁴. Był to odosobniony w tym czasie na pruskim Śląsku wypadek skutecznej akcji miłośników pamiątek przeszłości – zapowiedź rodzącego się ruchu ochrony zabytków. Takiego szczęścia nie miała Brama Ulicy Długiej, którą pod pretekstem złego stanu technicznego rozebrano w 1837 r. Stopniowo znikły też fragmenty murów obronnych wraz z basztami, zwłaszcza na odcinku południowym i zachodnim. Miasto już w 1849 r. rozpoczęło starania o przejęcie terenów zajętych przez fortyfikacje. Ostatecznie dopiero w 1862 r. uzyskano zgodę na całkowitą rozbiorę murów obronnych, jednak z zachowaniem wieży Bramy Wojanowskiej i Zamkowej.

Inicjatywą typową dla ówczesnych miast było wyznaczanie promenad spacerowych. W Jeleniej Górze pierwszy taki pieszy trakt został urządzony jeszcze w 1. połowie XVIII w. (przy ob. ulicy Jeleniej). Na stromej skarpcie międzymurza senator Hübner urządził zwierzyńiec. Funkcjonował on dość krótko, bo do 1745 r., ale pozostały po nim nasadzenia drzew i krzewów. Samo miejsce było nadal celem spacerów, jeszcze chętniej odwiedzanych, gdy zburzono mur zewnętrzny, a splantowaną fosę przekształcono w aleję. Rozciągał się stąd piękny widok na zabudowę nad brzegami Bobru i okoliczne wzniesienia.

Założone po 1862 r. na miejscu fosy i zewnętrznego wału promenady, otaczające miasto od południa i zachodu, uformowano w zależności od warunków terenowych. Na odcinku północno-zachodnim (tj. od nowej furty do wieży Bramy Zamkowej), po wyburzeniu górnej części obu murów i zasypaniu fosy, ukształtowano tarasy, których zarys podkreślały szpalery drzew. Odmienne urządzono znacznie dłuższy odcinek południowy (od kaplicy św. Anny do wieży po Bramie Zamkowej). Po wyburzeniu murów zewnętrznych międzymurze przeznaczono na ogrody, dzierżawione przez właścicieli przyległych parcel. Wyjątkowo szeroką od tej strony fosę zasypało. Wyrównany w ten sposób pas przeznaczono na planty, a po zewnętrznej ich stronie wytyczono nową ulicę – *Promenadenstrasse* (w znacznej części jest to obecna ul. Bankowa). Pochodzący z 1865 r. plan rozbudowy wschodniej części miasta ukazuje tak planowany przebieg plantów¹⁹⁵. Ich istnienie, w formie już ukształtowanych skwerów o geometrycznym układzie nasadzeń, potwierdza plan miasta z 1878 r.¹⁹⁶ Po zewnętrznej stronie plantów, na tzw. glacis – obszarze do tej pory zajęty przez ogrody i stosunkowo rzadką, luźną zabudowę – wydzielono działki, z czasem wykorzystane pod budowę banków i budynków użyteczności publicznej.

Wspomniany plan z 1865 r. zakładał rozbudowę miasta w kierunku południowym, gdzie miała powstać dzielnica mieszkaniowa, i wschodnim, gdzie planowano dworzec kolejowy. Na północ od dworca przewidywano nowe tereny pod inwestycje. Taki kierunek rozwoju miasta uwarunkowany był przede wszystkim ukształtowaniem terenu. Od zachodu i północy naturalną barierę stanowiły rzeki Bóbr i Kamienna, otoczone terenami zalewowymi, a jedyne dogodne tereny pod zabudowę znajdowały się na południe i wschód od Starego Miasta. Nowej siatce ulic nadano kształt regularny. Osią powstającej dzielnicy stała się obecna ul. Wojska Polskiego (*Wilhelmstrasse*), łącząca drogę do Cieplic z dworcem kolejowym. Ostatecznie trasę tę wytyczono w 1871 r.

Wynikające z górzystości okolic trudności techniczne spowodowały, że kolej dotarła do Jeleniej Góry dopiero w 1866 r. Miasto uzyskało wówczas połączenie z Lubaniem (i dalej z węzłem w Węglińcu), a w następnym roku z Wałbrzychem (i dalej z Wrocławiem). Z czasem i sama Jelenia Góra stała się lokalnym węzłem kolejowym. W 1882 r. otwarto linię do Kowar, którą w 1905, po przebiceniu tunelu, przedłużono do Kamiennej Góry. W 1892 r. powstała linia do Piechowic (i dalej do Szklarskiej Poręby), przedłużona w 1902 do Liberca. W 1909 r. oddano do użytku lokalną linię do Lwówka Śląskiego, a w 1914 – do Podgórzyna. Wzniesiony w 1865 r. dworzec kolejowy wkrótce okazał się za mały do obsługi szybko rosnącego ruchu pasażerskiego, dlatego w latach 1901–1906 dokonano jego rozbudowy¹⁹⁷.

Drugim rodzajem transportu szynowego na terenie miasta i okolicy był tramwaj. Pierwsza linia powstała w 1897 r. Początkowo wozy były napędzane przez silniki gazowe, które w 1900 r. zastąpiono elektrycznymi. Rozpoczynającą się przy dworcu kolejowym linię, sięgającą w 1900 r. przez Cieplice do Sobieszowa, przedłużono w 1911 do Podgórzyna. Latem znacznie zwiększono częstotliwość kursów ze względu na ruch turystyczny¹⁹⁸.

10. Jelenia Góra. Stary most na Bobrze, 1866

Teren na północ od dworca zajęła zabudowa o charakterze przemysłowym. Powstała tam odlewnia żeliwa, fabryka maszyn oraz nowoczesna rzeźnia miejska, która zmonopolizowała ubój i handel mięsem w regionie. W ten sposób utrzymany został, ukształtowany już w średniowieczu, a wynikający z warunków terenowych, podział miasta na rozciągający się wzdłuż szerokiej terasy obszar na południe od Bobru (o przeważającej funkcji mieszkalnej) oraz położony w obniżeniu po obu stronach Bobru i Młynówki obszar o dominującej funkcji przemysłowej.

W latach 70. XIX w. ul. Wojska Polskiego i wyznaczone wokół niej kwartały nie były jeszcze w pełni zagospodarowane. Stały tam pojedyncze budynki, a intensyfikacja ruchu budowlanego przypadła dopiero na przełom XIX i XX stulecia. Wschodnią część prostej ulicy zakończono czworobocznym *Wilhelms Platz* (obecny plac T. Kościuszki). Urządzono na nim skwer o regularnym, geometrycznym układzie nasadzeń i z pomnikiem strzelców. Na narożu z obecną ul. M. Skłodowskiej-Curie wybudowano gmach sądu i aresztu, a przy skrzyżowaniu z obecną ul. Sudecką – siedzibę starostwa powiatowego (ob. Urząd Miasta). W pierzei ulicy, na skrzyżowaniu z obecną ul. Teatralną, w miejscu dawnego Domu Strzeleckiego, stanął w latach 1903–1904 secesyjny gmach teatru (*Kunst- und Vereinshaus*) wg projektu architekta Alfreda Daehmela.

Przy drodze z Jeleniej Góry do Kowar (ob. Sudecka) zabudowa istniała już w XVIII w. Na odcinku od Bankowej do Wojska Polskiego składała się ona ze skromnych kamienic z XIX w., natomiast dalej w kierunku południowym zabudowania były rozproszone. Znajdowały się tam tereny należące do Bractwa Strzeleckiego (strzelnica i wybudowany w 1870 r. nowy Dom Strzelecki), a opodal – założony w 2. połowie XIX w. nowy cmentarz żydowski. Po przeciwnej stronie powstał cmentarz komunalny, który powiększono w 1914 r., budując równocześnie secesyjne krematorium. Najważniejszym budynkiem użyteczności publicznej w tej części miasta było Muzeum Karkonoskie – wzniesione w latach 1912–1914 staraniem Towarzystwa Karkonoskiego (*Riesengebirge Verein*). Zaprojektowany przez Karla Grossera obiekt składał się z dwukondygnacyjnego korpusu, do którego od strony ogrodu przylegały dwa skrzydła. Pierwsze to drewniana chata karkonoska, drugie – renesansowa kamienica mieszcząca, wzorowana na budynkach jeleniogórskich¹⁹⁹.

Izolowaną enklawę stanowiło założenie na Górze Krzyżowej. Te dawne dobra jezuickie, następnie własność miejska, zostały w połowie XIX w. zakupione przez fabrykanta Richarda von Kramsta. W latach 1855–1857 założył on tu rozległy park, a w 1872 r. wybudował okazałą willę²⁰⁰, zwaną *Paulinum*.

Rozwój nowo wytyczonych dzielnic na południu nastąpił na początku XX w. Z 1907 r. pochodzą plany zabudowy terenu pomiędzy obecnymi ulicami Wincentego Pola, Wojska Polskiego i Sudecką (tzw. Fischerbergelände). Jednak planowaną tam rozległą dzielnicę mieszkaniową z zabudową jednorodzinną, domkami szeregowymi i terenami zielonymi zrealizowano tylko częściowo. W tym samym czasie rozpoczęto też kształtowanie dzielnicy willowej pomiędzy ul. Wojska Polskiego a Wzgórzem T. Kościuszki.

Na początku XX w. na Wzgórzu Krzywoustego rozbudowano funkcjonujące od połowy XVIII w. tereny rekreacyjne. W 1911 r. wzniesiono wieżę widokową, rozbudowano restaurację z tarasem oraz wytyczono ścieżki spacerowe²⁰¹.

Lata 20. i 30. XX w. to przede wszystkim dalszy rozwój zabudowy mieszkaniowej. Poszerzono wówczas granice administracyjne miasta, włączając doń pozostałą część wsi *Kunnersdorf* (1922) oraz osadę Grabary (1923). Oprócz reprezentacyjnej dzielnicy willowej w południowej części miasta powstały osiedla robotnicze – skromnych domów jedno- i wielorodzinnych oraz kamienic czynszowych. Na początku XX w. powstało niewielkie osiedle robotnicze przy obecnej ul. L. Waryńskiego, a w latach 30. – domy wielorodzinne przy obecnej ul. St. Skarżyńskiego. W 1926 r. zaprojektowano osiedle domów wielorodzinnych przy obecnej ul. Rodzinnej. Do końca lat 20. XX w. kształtowano Osiedle Robotnicze, zabudowane domami wielorodzinnymi. Z lat 20. i 30. pochodzą dwa niewielkie założenia na obecnym Osiedlu Łomnickim – przy obecnej ul. Przybocznej (wg projektu Ernsta Maya dla firmy H.J. Baeumer, do której należała papiernia w Dąbrowicy) oraz na ob. placu Różanym²⁰². Według pomysłu Ernsta Maya zrealizowano też niewielkie owalnicowe założenie z domami bliźniaczymi w Czarnem (obecnie ul. Południowa)²⁰³. Zaś 3. i 4. dekady XX w. pochodzą osiedla przy ob. ulicach Drzymały i Powstańców Śląskich (zespoły kamienic czynszowych) oraz osiedla fabryczne (domy jedno- i wielorodzinne) przy ob. ulicach Ziemowita i Słowińskiej.

Przy dzisiejszych ulicach Wesolej, Dziecinnej oraz Skowronków powstał zespół domków jednorodzinnych o skromnym charakterze (2. ćwierć XX w.). Analogiczna zabudowa kształtowała się w rejonie dzisiejszego Osiedla Kosmonautów. W latach 20. i 30. powstało również osiedle domów wielorodzinnych oraz kościół luterński przy ob. ulicach Tkackiej i Panieńskiej. Już na początku XX w. projektowane było osiedle domów wielorodzinnych w rejonie dzisiejszych ulic Lwóweckiej i A. Krzywoń. Jego realizację rozpoczęto jednak dopiero w latach 30. i kontynuowano po II wojnie światowej. Również z tego czasu pochodzi obecne Osiedle Pomorskie.

W latach 30. XX w. nastąpiła rozbudowa zakładów przemysłowych w miejscu dawnej papierni, pomiędzy linią kolejową a rzeką Kamienną. W końcu XIX w. uruchomiono tam produkcję celulozy; w 1932 r. fabrykę przejął i zmodernizował koncern niemiecki Prix, który założył tu doświadczalny kombinat celulozowo-włókienniczy.

Rozwijała się też infrastruktura rekreacyjna: w 1922 r. wybudowano stadion (ul. Powstańców Śląskich), a w 1925 halę sportową. Powstał również kompleks basenów kąpielowych oraz korty tenisowe (1935) przy obecnej Sudeckiej, czyli na obszarze graniczącym z pobliskim parkiem, przy zamku *Paulinum*.

W 1927 r. na terenie dzisiejszego Aeroklubu Jeleniogórskiego usytuowano lotnisko komunikacyjne i sportowe. Połączenia pasażerskie nie były zbyt liczne, ale Jelenia Góra znalazła się wśród ledwie kilku miast Śląska mających porty lotnicze²⁰⁴. Duże znaczenie miała elektryfikacja trasy z Jeleniej Góry do Szklarskiej Poręby (1927). W roku następnym zakończono prace

na odcinku z Wrocławia do Görlitz przez Jelenią Górę. Trasa do Kowar i Kamiennej Góry została zelektryfikowana w 1933 r. Gęsta sieć kolejowa oraz stosunkowo duża liczba połączeń przyczyniły się do dalszego rozwoju turystyki, jednego ze źródeł dochodów mieszkańców²⁰⁵.

Rozwój miasta jako stolicy regionu wiązał się z obecnością na jego terenie stałego garnizonu. W latach 1861–1863 przebudowano na koszary dawną rafinerię cukru. Dla mieszkańców było to rozwiązanie korzystne, gdyż zwalniało ich z obowiązku kwaterowania żołnierzy w domach. Powstałe w ten sposób koszary, zwane *Waldersee Kaserne* (z pomnikiem Alfreda grafa von Waldersee), szybko rozbudowano. Od roku 1867 ich bramę główną dekorowały fragmenty fryderycjańskiej Bramy Wojanowskiej. Na początku XX w. założono nowe koszary, tzw. *Hubertus-Neumann Kaserne* lub *Grunauer Kaserne* (przy obecnej ul. Grunwaldzkiej). Zostały one znacznie rozbudowane przed wybuchem II wojny światowej. W tym też czasie przy obecnej ul. Kowarskiej wybudowano koszary artylerii²⁰⁶. Stopniowo, głównie dzięki rozbudowanej sieci kolejowej, Jelenia Góra stała się miastem, w którym stacjonował średniej wielkości garnizon.

II wojna światowa szczęśliwie nie zniszczyła Jeleniej Góry, która ze względu na swe znaczne oddalenie od frontów stanowiła jedno z najbezpieczniejszych miast Rzeszy – nigdy nie toczyły się tu działania wojenne. Zajęta została przez wojska radzieckie na początku maja 1945 r.²⁰⁷ Zniszczenia ograniczyły się do wysadzonego wiaduktu kolejowego nad Bobrem w Borowym Jarze. Odbudowano go w 1953 r. – w żelbetowej konstrukcji z parabolicznym łukiem pojedynczej arkady części środkowej.

Po wojnie na bazie fabryki celulozy powstały Zakłady Włókien Chemicznych „Chemitex-Celwiskoza”, rozbudowywane na dużą skalę od 1949 r.²⁰⁸ Położona na północ od dworca (ul. Wincentego Pola) przędzalnia została w 1947 r. zaadaptowana na potrzeby Jeleniogórskich Zakładów Farmaceutycznych (ob. „Jelfa”). Z czasem do zakładu przyłączono zabudowania dawnej rzeźni miejskiej. Wybudowana w 1941 r. wytwórnia szkła optycznego stała się siedzibą Jeleniogórskich Zakładów Optycznych.

W latach 50. i 60. XX w. dramatyczne zmiany zaszły na Starym Mieście. Gwałtowna dekapitalizacja kamienic staromiejskich, spowodowana przede wszystkim brakiem remontów, skłoniła lokalne władze do ich masowej rozbioru²⁰⁹, którą rozpoczęto w 1956 r. Głosy sprzeciwu opinii publicznej i interwencji służb konserwatorskich nie powstrzymały zniszczeń. Rozebrano cenny zespół renesansowo-barokowych domów o bardzo rzadkich rozwiązaniach układu wewnątrz (tzw. wiatach). Charakterystyczne podcieniowe kamienice zostały odtworzone, generalnie z zachowaniem historycznej formy elewacji, ale skrócono głębokość traktów, a domy połączono wspólnymi klatkami schodowymi, zmieniając układ wewnątrz²¹⁰. W miejsce wyburzonych budynków na ul. M. Kopernika w latach 70. i 80. XX w. wzniesiono nowoczesne, wieloklatkowe bloki mieszkalne. Pozostałe luki w zabudowie (ul. Grodzka i Druciana) są dopiero obecnie stopniowo wypełniane.

Rozbiórki nie ograniczyły się do Starego Miasta w obrębie murów obronnych. Dla poszerzenia Podwala rozebrano zabudowę w jego północnej części. Były to domy przy dawnej *Außere Burgstrasse*, z wartościowym detalem architektonicznym.

ZMIANA GRANIC I ROZWÓJ MIASTA PO 1975 ROKU

Przyłączenie w 1975 r. do Jeleniej Góry miast Cieplice Śląskie Zdrój i Sobieszów oraz wsi Czarne, Goduszyn, Grabary, Maciejowa i Strupice stworzyło rozległy terytorialnie organizm o zróżnicowanej strukturze przestrzenno-funkcjonalnej (w 1998 r. powiększony jeszcze o Jagniątków). Utworzenie w 1975 r. województwa jeleniogórskiego wpłynęło na rozwój funkcji administracyjnych miasta, które stały się źródłem utrzymania mieszkańców na równi z handlem, usługami, lecznictwem uzdrowiskowym, turystyką i przemysłem.

Rozwój przestrzenny miasta po 1975 r. to przede wszystkim powstanie osiedla Zabobrze – nowej dzielnicy na północnym (prawym) brzegu Bobru, zabudowanej w większości typowymi blokami mieszkalnymi. Jednocześnie zajmowano pod zabudowę kolejne obszary wzdłuż najbardziej atrakcyjnej osi komunikacyjnej – z Jeleniej Góry do Sobieszowa. Tendencja ta nasiliła się w początkach XXI w. i w kilku wypadkach doprowadziła do zatarcia granic pomiędzy historycznymi jednostkami osadniczymi. Następowala też zmiana struktury zabudowy. Stosunkowo szybko zanikała zagrodowa zabudowa wiejska, którą zastępowano domami jednorodinnymi lub ich koloniami na dawnych siedliskach i polach uprawnych. Równie gwałtownie zmieniała się zabudowa wsi pod miastem. W Jeżowie Sudeckim, Mysłakowicach czy Podgórzynie powstawały osiedla domów jednorodzinnych, których mieszkańcy w większości pracują w Jeleniej Górze. Wznoszone domy jedynie w nielicznych wypadkach kontynuują lokalną tradycję budowlaną, z jej charakterystycznymi dwuspadowymi lub wielopołaciowymi dachami, szalowanymi szczytami, ściankami kolankowymi i podmurówkami z granitowych ciosów.

W ostatnich dziesięcioleciach zmienił się też układ komunikacyjny miasta. Wybudowana została obwodnica północna, która na wschodzie rozpoczyna się węzłem drogowym w Grabarach, by – biegnąc na zachód – po przekroczeniu Kamiennej rozdzielić się na dwie drogi: do Gryfowa Śląskiego oraz Cieplic i Szklarskiej Poręby. Od węzła Grabary rozpoczyna się też obwodnica południowo-wschodnia miasta, która przekraczając Bóbr, a następnie linię kolejową, na południu łączy się z obecną ul. Sudecką, co ułatwia podróż do Mysłakowic i Karpacza.

Dariusz Wędzina

PRZEMIANY ARCHITEKTONICZNO-URBANISTYCZNE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Kiedy wiosną 1945 r. polska administracja przejmowała miasto od komendantury wojskowej, było ono w stanie nienaruszonym. Zapewne także i z tego powodu historyk architektury Henryk Jasieński napisał w roku 1946, że „Jelenia Góra posiada bodaj czy nie najpiękniejsze kamienice mieszczańskie w całej Europie i na całym świecie”²¹¹. Ale już 10 lat po wojnie stan techniczny zespołu architektury mieszczańskiej na obszarze lokowanego miasta był dramatyczny i groził katastrofą²¹². Proces stopniowego rozkładu miasta rozpoczął się już na początku lat 50. XX w. W roku 1963 zanotowano: „zakończono [na Rynku] remont budynków 50–51, 52 i przystąpiono do odbudowy połowy północnej pierzei”²¹³. Niestety destrukcji nie zatrzymano – w roku 1962 w lokalnych mediach pisano: „Na jeleniogórskim Rynku burzy się pozostałości zdewastowanych kamieniczek, od numeru 30 do 37, po uprzednim ich zinwentaryzowaniu”²¹⁴.

Pierwsze działania mające powstrzymać zbliżającą się katastrofę podjęto w latach 1955–1957. Odbudowę jeleniogórskiej Starówki przyspieszył fakt, że w tym czasie podczas burzy zawaliły się dwie kamienice w Rynku oraz sufit w budynku przy ul. Jasnej²¹⁵. W 1957 r. Pracownia Urbanistyczna przy Wojewódzkim Zarządzie Architektoniczno-Budowlanym we Wrocławiu rozpoczęła prace nad planem zabudowy miasta, a odbudowę „historycznej części miasta z częściowo zrujnowanym i zawalonym rynkiem” wpisano do planu 5-letniego. Na rok 1957 zaplanowano rozpoczęcie odbudowy zawalonych kamienic między ulicami Grodzką a Jasną. Wtedy też w Zakładzie Urbanistyki Politechniki Wrocławskiej opracowano Plan Koordynacyjny Ośrodka Zabytkowego Miasta Jelenia Góra²¹⁶, przewidujący zachowanie historycznego układu urbanistycznego całego Starego Miasta, „wyeksponowanie zabytkowych obiektów poprzez usunięcie mało wartościowej zabudowy wnętrza poszczególnych bloków oraz podniesienie walorów użytkowych (zwiększenie dopływu powietrza i światła dziennego) kosztem częściowych wyburzeń”²¹⁷. Analiza ta potwierdzała stosunkowo dobry jeszcze stan ogólny układu urbanistycznego oraz zabytków monumentalnych (kościół, ratusz, fragmenty fortyfikacji), a także wciąż nadający się do zabiegów konserwatorskich stan zdewastowanej zabudowy mieszczańskiej w obrębie dawnych murów miejskich.

Ponadto uznano, że zabytkowe centrum, w granicach wyznaczonych przez ulice okalające zarys dawnych fortyfikacji (al. Bankowa, plac kard. St. Wyszyńskiego, ul. Jana III Sobieskiego, Podwale i Jelenia), o zachowanej sieci ulic z czasów średniowiecznej lokacji, powinno zostać bezwzględnie zachowane²¹⁸. Podkreślano konieczność utrzymania specyficznego charakteru i skali tego zespołu, choć dopuszczono możliwość introdukcji w przestrzeń Starego Miasta nowej zabudowy w miejsce zniszczonej lub będącej w wyjątkowo złym stanie technicznym, a pozbawionej większej wartości. Warunkiem było, aby nowe budownictwo harmonizowało z zabytkowym otoczeniem (zabudowa szczytowa, o wysokich, ceramicznych dachach i gabarytach zbliżonych do zachowanych budynków)²¹⁹.

11. Jelenia Góra. Stare Miasto, widok od południa, 2001

Analogicznie jak w innych miejscowościach Dolnego Śląska, także w Jeleniej Górze dopuszczono możliwość wyburzeń zabudowy wewnątrzblokowej, a w konsekwencji również skracanie traktów, jednak działania te miały przebiegać pod nadzorem konserwatorskim.

W latach 1958–1962 realizowano plan odbudowy Rynku, który był próbą połączenia dwóch sprzecznych koncepcji: środowiska konserwatorskie akcentowały konieczność ochrony całych układów zabytkowej zabudowy, natomiast władze miejskie (oraz inwestor z ich ramienia) brały pod uwagę jedynie stronę ekonomiczną projektu i forsowały rozbiorę kamienic, z zachowaniem tylko podcieni oraz ścian szczytowych. Ustalono ostatecznie, że przy odbudowie będzie obowiązywał współczesny standard pomieszczeń mieszkalnych i użytkowych. Jedynie trzy kamienice w pierzei

południowej (nr 50–52) poddano kapitalnemu remontowi, uwzględniającemu wszystkie wymagania konserwatorskie i mieszkalno-użytkowe, opracowując przy okazji metody prowadzenia dalszych prac przy kamienicach rynkowych nr 46–56. Niestety, w tym czasie zawałiła się cenna kamienica nr 47, z najciekawszą w obrębie Rynku, obszerną sklepioną wiatą, oraz rozebrano niemal całą pierzeję zachodnią. A do roku 1963 rozebrano też kamienice w pierzei północnej (nr 33–38).

W latach 1956–1962 z inicjatywy służb konserwatorskich wszystkie stojące jeszcze kamienice przyrynkowe, ich elewacje oraz detale zinwentaryzowano i pomierzono już z myślą o nieuniknionych rozbiórkach i późniejszej odbudowie. Następnie wykonano ekspertyzy techniczne podpartych frontów i ścian bocznych kamienic nr 30–37 (jedynych wówczas zachowanych ich pozostałości), zalecając ich rozebranie i odbudowę²²⁰. Zalecenia zachowania fasad i zintegrowania ich z budowanymi od podstaw nowymi kamienicami (co warunkowało zgodę Ministerstwa Kultury i Sztuki na rozbiórkę) nie wykonano z powodu braku umiejętności wykonawcy robót technicznych. Ostatecznie, mimo dysponowania bogatym materiałem ikonograficznym i pomiarowym, sporządzonym przed zniszczeniem kamienic, nowe elewacje wznoszono według projektów dalekich od pierwowzorów, luźno nawiązując do dawnych proporcji i podziałów²²¹. Osobną sprawą było nikłe wykorzystanie przy odbudowach pozyskanego w wyniku rozbiórek detalu architektonicznego, który w nieładzie zgromadzono w parku otaczającym miejskie muzeum. Poza tym dyskusje o kamienicach przyrynkowych odsunęły zupełnie z pola widzenia problem architektury mieszczańskiej przy pozostałych ulicach Starego Miasta. Popadały one w tym czasie w ruinę bez jakichkolwiek prac zabezpieczających i remontowych.

W 1962 r. zakończono prace nad pierwszym powojennym planem dla miasta, który następnie, jako plan perspektywiczny, obowiązywał do roku 1980. Ustalał on jako kierunek przyszłego rozwoju terenu po północnej (prawej) stronie rzeki Bóbr (pomiędzy ul. Krakowską i Nowowiejską) oraz przewidywał odbudowę Starego Miasta do roku 1967²²². Ale po wyburzeniach i postawieniu zupełnie nowej pierzei północno-wschodniej (tzw. maślanej) w 1964 opracowano kolejny plan zagospodarowania Jeleniej Góry, autorstwa Romana Tunikowskiego. Postulowano w nim zachowanie zabytkowego układu urbanistycznego śródmieścia w obrębie owalnego pierścienia dawnej fosy.

Swoistą formą ochrony miasta przed inwazją wielopiętrowych bloków mieszkalnych (następującą w tym czasie w innych staromiejskich ośrodkach Dolnego Śląska) miało być zalecenie bezwzględnego utrzymania (a raczej uzupełnienia) sylwety Jeleniej Góry z jej charakterystycznymi dominantami w postaci wież²²³. Jednak w czasie, gdy powstawały te zalecenia, wiele kamienic już nie istniało, lub – jak cała pierzeja wschodnia Rynku – było w fazie nieudolnej odbudowy.

W połowie lat 60. Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej ogłosiło konkurs na opracowanie projektu urbanistycznego uporządkowania centrum Jeleniej Góry²²⁴. Zwyciężyła propozycja umieszczenia nowego, ogólnomiejskiego ośrodka usługowego w północnej części Starego Miasta. Zaproponowana kompozycja przestrzenna miała zmienić układ miasta w jego południowej i północnej części, m.in. sugerowała rozbiórkę północnego odcinka murów miejskich. Silne zbliżenie nowego ośrodka usługowego do cennego zespołu zabytkowego Rynku i kościoła miało podnieść atrakcyjność miasta. Dla przyszłej sylwety miasta istotny był pomysł wprowadzenia w przestrzeń Starówki zabudowy wysokościowej: punktów pomiędzy ulicami Bankową i Krótką oraz Podwalem i Forteczną. Pomimo rozstrzygnięcia konkursu nie przerwano odbudowy na terenach staromiejskich²²⁵.

W latach 1971–1977 opracowano pod kierownictwem Jacka Jakubca kolejny plan zagospodarowania przestrzennego Jeleniej Góry, z perspektywą do roku 1995, uwzględniającą prognozowany wzrost liczby mieszkańców do 120 tys. oraz zagrożenia ekologiczne. Wskazano w nim m.in. takie problemy, jak zaniedbania w zakresie ochrony zabytków i ogólnego ładu przestrzennego miasta²²⁶. W latach 1978–1986 opracowywano plany dla samego śródmieścia i obszaru staromiejskiego, autorstwa Andrzeja Stachonia. Dzięki tym planom powstrzymano realizację koncepcji modernistycznej z połowy lat 60. Nowy plan wychodził z idei kontynuacji rozumianej nie jako rekonstrukcja architektury, nie jako realizacja form pseudohistorycznych, lecz jako przetrwanie charakteru miasta zapisanego w jego planie. Zaproponowane rozwiązania nawiązywały do nurtu tzw. rekonstrukcji krytycznej, zwanej obecnie retrowersją. W rozwiązaniach tych forma architektoniczna stosunkowo luźno nawiązuje do dawnych stylów historycznych, do detalu i kolorystyki, odtwarzając przede wszystkim wcześniej istniejące układy i wysokości poszczególnych pierzei ulicznych, z zastosowaniem typowych dla danego miasta kubatur, brył kamienic i materiałów. Podstawą planu A. Stachonia stała się działka, jej głębokość i szerokość – w ogóle jej historyczne gabaryty – skala i wysokość zabudowy. Starał się on wypełnić plan Starego Miasta kamienicami o podobnych do historycznych rzutach poziomych, uznając że „rzut miasta jest jego kodem”.

Równoległe do dziejów odbudowy Rynku, w marcu 1959 r. zaczęła się historia największego jeleniogórskiego osiedla z wielkiej płyty. Wtedy to zdecydowano o budowie nowego osiedla mieszkaniowego, o powierzchni 60 ha, przy ul. Legnickiej, na terenach wsi Strupice. Był to początek Zabobrza I (nazwa zaproponowana przez mieszkańców, pierwotnie miało to być Osiedle Piastowskie). Budowę jego rozpoczęto w 1963, a zakoń-

czono w 1974 r., rozpoczynając natychmiast drugi etap – budowę osiedla Zabobrze II²²⁷. Aby zrealizować to ambitne zadanie, w czerwcu 1974 r. oddano do użytku Zakład Prefabrykacji Wielkiej Płyty²²⁸. Realizację osiedla Zabobrze III, które ma ostatecznie zakończyć budowę tego zespołu, rozpoczęto w roku 1985. Osiedle jest nadal rozbudowywane, m.in. powstają w jego obrębie mniejsze osiedla, z zabudową jedno- i wielorodzinną.

Grzegorz Grajewski

ROZWÓJ PRZESTRZENNY ZESPOŁU UZDROWISKOWEGO CIEPLIC I MALINNIKA DO ROKU 1975

Cieplice Zdrój to miejscowość łącząca funkcje ośrodka dóbr Schaffgotschów, siedziby prepozytury opactwa cystersów w Krzeszowie, miejscowości uzdrowiskowej i wypoczynkowej, jednocześnie do początku XIX w. będąca znacznym ośrodkiem tkactwa i szlifierni szkła, a następnie centrum budowy nowoczesnych maszyn papierniczych²²⁹.

Pierwsze wzmianki o ciepłych źródłach pochodzą z 1261 r., gdy książę Bolesław Rogatka nadał nowo ufundowanemu klasztorowi Augustianów pw. NMP i św. Jana Chrzyciela w Cieplicach (zw. *Clarus Fons*) 50 frankońskich łanów w Malinniku i 200 łanów lasów pod karczunek²³⁰.

W 1381 r. dobra w Cieplicach nabył Gocze Schaff, który w 1403 r. dokonał darowizny na rzecz cystersów z Krzeszowa. Zakonnicy otrzymali dwór z folwarkiem oraz źródło ciepłej wody. Zapewne w tym miejscu powstała prepozytura, z czasem rozbudowana o część przeznaczoną dla kuracjuszy. Ten zespół nadal zachowuje jednolitość przestrzenną, zamykając od zachodu główną ulicę części zdrojowej miejscowości. Składa się z klasztoru wzniesionego w latach 1586–1587 i rozbudowanego w latach 1679–1684, kościoła pw. św. Jana Chrzyciela (wzniesionego w latach 1712–1714 przez architekta z Jeleniej Góry Kaspara Jentscha) oraz wolnostojącej wieży dzwonnicy (architekt Elias Scholz w latach 1709–1710). Należący do klasztoru dom zdrojowy, tzw. Długi Dom, zbudował na miejscu starszego w latach 1689–1693 Marcin Urban, łącząc go drewnianym gankiem z łaźnią należącą do klasztoru (obecnie ul. Ks. P. Ściegiennego 5–7). Zwiększająca się liczba kuracjuszy w końcu XVII w. spowodowała konieczność zbudowania obok klasztoru drugiego domu zdrojowego (tzw. Czerwonego Domu).

12. Panorama Cieplic od północy z Karkonoszami w tle, 1747

Gdy po pożarze w 1675 r. Schaffgotschowowie opuścili zamek Chojnik, przenieśli się do otoczonego fosą renesansowego dworu w Cieplicach, który spłonął w 1777 r., a na jego miejscu w latach 1784–1788 stanął pałac (projektu Jana Jerzego Rudolfa i Augusta Wagnera). W bezpośrednim jego sąsiedztwie w 1713 r. założono park. W końcu XVIII stulecia wytyczono jego główną aleję, wysadzaną lipami i klonami, która istnieje do dziś. W ciągu XIX w. przypałacowy ogród ulegał zmianom: początkowo utrzymany w stylu francuskim, w 1838 r. przemieniono na styl angielski.

Cieplice, na początku XVIII w. położone na obu brzegach rzeki Kamiennej, składały się z dwóch części – południowej i północnej. W jej południowej partii znajdowały się: prepozytura cystersów otoczona murem, siedziba Schaffgotschów z ogrodem oraz dwa źródła, klasztor i hrabiowski, wraz towarzyszącymi im zabudowaniami. Tego układu nie zaburzyła budowa barokowego pałacu oraz założenie ok. połowy XVIII w. (przy jednej ulicy, na wschód od pałacowego ogrodu) niewielkiej osady tkaczy.

Część północną miejscowości na początku XVIII w. zajmowały bielniki i stawy. Tam też znajdowały się dwa młyny i szlifiernia szkła. Dobra koniunktura na wyroby lniane umożliwiła kupcowi Gotfrydowi Römischowi wybudowanie około 1734 r. na północnym brzegu Kamiennej siedziby dla swej faktorii, zwanej od kolejnego właściciela Pałacem Ziethena (obecnie ul. Jagiellońska 2).

Po zajęciu Śląska przez Prusy zbudowano w Cieplicach kościół ewangelicki. Drewniany, fachwerkowy kościół wniesiono w 1742 r., a przy nim wytyczono ogrodzony murem cmentarz, opodal plebanii i szkołę. Murowany kościół ewangelicki wybudowano w latach 1774–1777 według projektu architekta Demusa. Dwa lata później do kościoła dobudowano wysoką wieżę, jako przeciwwagę dla wieży kościoła katolickiego, kształtując obecną panoramę miejscowości.

Sekularyzacja dóbr klasztornych w 1810 r. otworzyła nowy etap w dziejach regionu. Schaffgotschowowie skorzystali z okazji i kupili od państwa

pruskiego dobra cieplickiej prepozytury opactwa cystersów. Przy kościele i w części dawnego klasztoru nadal działała parafia katolicka, natomiast większość zabudowań zespołu klasztorno-zdrojowego (połowa klasztoru, Długi Dom, Czerwony Dom, łaźnia klasztorna, folwark) oraz stawy i grunty uprawne przyłączone zostały do majątku rodziny w Cieplicach. W części klasztoru należącej do Schaffgotschów znalazło się przeniesione w latach 1834–1836 z Sobieszowa archiwum rodowe, biblioteka oraz kolekcja dzieł sztuki i muzeum przyrodnicze. Taki stan rzeczy, podobnie jak dominująca pozycja Schaffgotschów w Cieplicach, utrzymał się do roku 1945²³¹.

13. Kościół ewangelicki, pastorówka i szkoła w Cieplicach, po 1779

Konkurencja tańszych i lepszych gatunkowo wyrobów rodzącego się przemysłu włókienniczego spowodowała, że już w końcu XVIII w. zauważalny był w Cieplicach spadek liczby tkaczy, do tej pory najlicniejszej tam grupy zawodowej (1749 – 67 tkaczy, 1787 – 59 tkaczy i 157 krosien, 1848 – 16 krosien). Zamykane były bielarnie i farbiarnie, zanikała produkcja woalu, funkcjonował tylko jeden magiel wodny. Regres tkactwa widoczny był w całych Sudetach. Próbą poprawy dramatycznej sytuacji był państwowy protekcjonizm, np. utworzenie w końcu XVIII w. tkalni przy domu dla ubogich w Jeleniej Górze czy założenie około 1830 r. w Mysłakowicach tkalni królewskiej. Jednak zabiegi te nie dały znaczących rezultatów.

W Cieplicach nadal mocną pozycję w rzemiośle i handlu miał rozwijający się od XVI w. przemysł usługowo-uzdrowiskowy. Z czasem stał się głównym źródłem utrzymania ich mieszkańców, którzy trudnili się wynajmem pokoi gościnnych, prowadzeniem zajazdów, wyrobem i handlem towarami pamiątkarskimi (snycerstwo, obróbka szkła i kamieni) i przewodnictwem górskim. Sama działalność uzdrowiskowa została zmonopolizowana przez Schaffgotschów, do których należały już wówczas oba źródła (hrabiowski i klasztorny) oraz nowo odkryte źródła na północnym obrzeżu Cieplic. Natomiast wśród rzemieślników dużą popularność zdobywał Friedrich Siebenhaar (zm. 1895), wykonujący gemmy – portrety szlifowane na kamieniach szlachetnych i półszlachetnych. W 1840 r. wyrobem gemm zajmowało

się aż dziewięciu szlifiery. Prócz tego działało dziesięć szlifiery szkła, którzy produkowali głównie na rynek zewnętrzny.

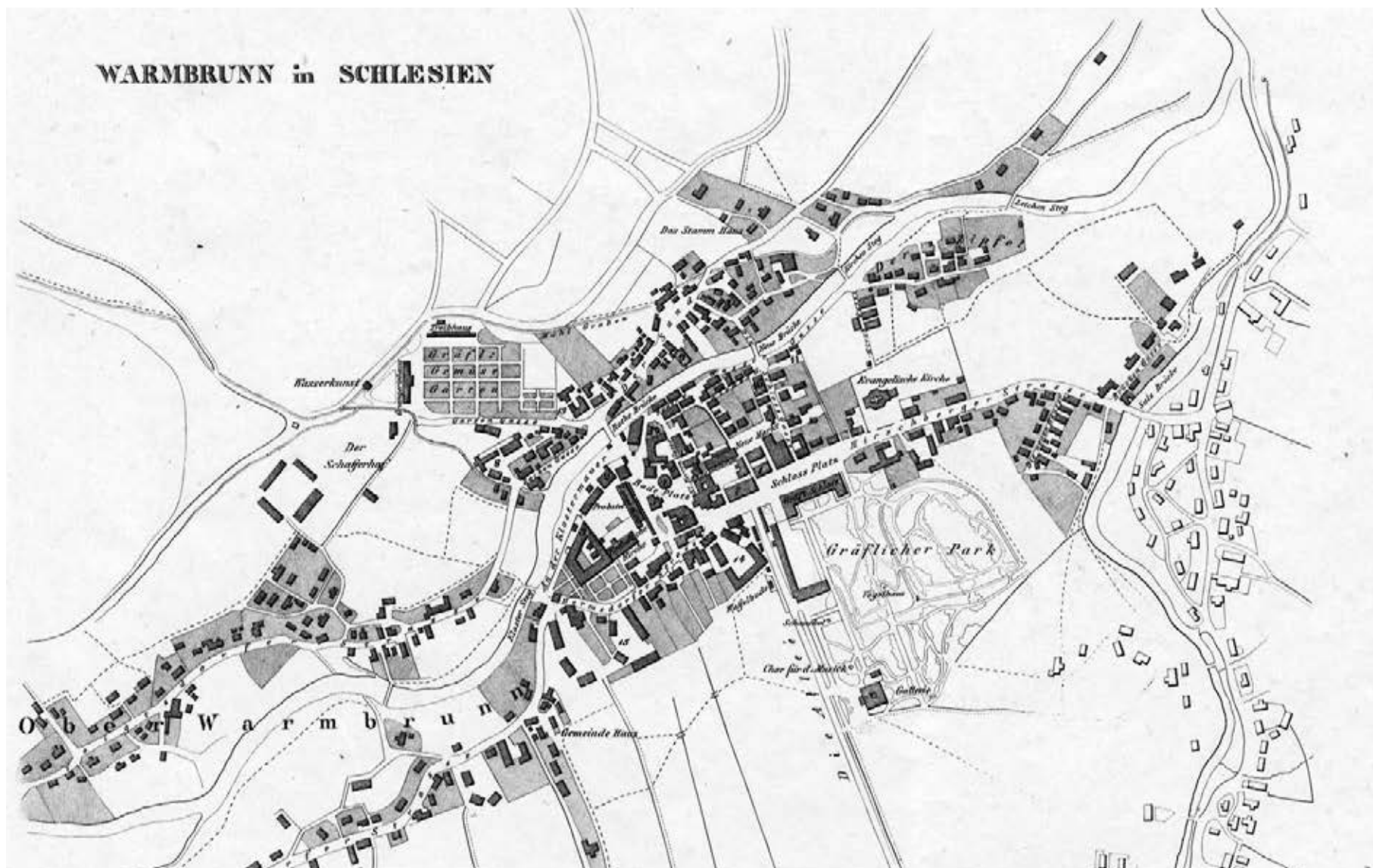
Uruchomienie w 1827 r. regularnych kursów dyliżansu pocztowego między Jelenią Górą a Cieplicami zwiększyło liczbę kuracjuszy. Obsługa ruchu pasażerskiego stała się na tyle dochodowa, że w 1876 r. uruchomiono, niezależnie od dyliżansu pocztowego, stały konny tramwaj na tej trasie. Stracił on na znaczeniu po otwarciu w 1891 r. połączenia kolejowego Jelenia Góra–Cieplice–Sobieszów–Piechowice, z czasem przedłużonego do Szklarskiej Poręby, a przestał funkcjonować po uruchomieniu w 1900 r. tramwaju, łączącego Jelenią Górę, Cieplice i Sobieszów. Walka o lokalnego pasażera pomiędzy koleją a tramwajem zmusiła zarząd transportowej spółki miejskiej w Jeleniej Górze do wprowadzenia w sezonie letnim dodatkowych kursów. Wozy tramwajowe jeździły co kwadrans, łącząc główny dworzec kolejowy w Jeleniej Górze z Sobieszowem i Podgórzynem.

Próba podniesienia i upadku lokalnej wytwórczości było ufundowanie w 1809 r. przez Schaffgotschów szkoły rzemiosł, która jednak nie utrzymała się długo. W latach 1830–1855 działała szkoła rysunku i malarstwa, prowadzona przez Ottona Finscha, miejscowego artystę szklarza. Nastawiona była na kształcenie dekoratorów wyrobów szklanych. Kolejną inicjatywą Schaffgotschów było ufundowanie w 1839 r. szkoły tkackiej. W 1856 r. wsparli też legatem nowo utworzoną szkołę koronarską. W 1902 r. władze zdecydowały o otwarciu państwowej szkoły zawodowej snycerstwa; w 1919 r. podniesiono ją do rangi liceum, zachowując jednak klasy zawodowe²³².

Początek XIX w. nie przyniósł istotnych zmian w układzie przestrzennym cieplickiego uzdrowiska. Centrum miejscowości dalej stanowiła trójskrzydłowa, monumentalna rezydencja Schaffgotschów, z powiększonym w latach 1816–1821 i 1834 parkiem, promenadą i klasycystycznym budynkiem galerii, wzniesionym w latach 1797–1800 przez Karla Geisslera. W latach 1835–1836 obok galerii w pałacowym parku zbudował architekt Alfred Tollberg neoklasycystyczny teatr, początkowo dworski, w następnych latach uzdrowiskowy. Około 1840 r. wzniesiono w parku dom zdrojowy, gruntownie przebudowany w latach 1867–1868 przez architekta Bockscha (ob. pawilon „Edward”).

Wraz z udostępnieniem części parku pałacowego publiczności punkt ciężkości życia kurortu przeniósł się z placu zdrojowego w okolice pałacu. Cieplice stały się jednym z tzw. europejskich uzdrowisk modnych. Stare łaźnie na początku XIX w. powiększono i przebudowano. W obrębie dawnego klasztoru cystersów, obok Czerwonego Domu, w 1858 r. otwarto nowe ujęcie wody leczniczej – „Łazienki Ludwika” (*Ludwigsbad*) i źródło wody „Marsyierka”. Nadano mu formę oktagonalnego, muranego pawilonu.

Na placu zdrojowym powstał w połowie XIX w. dom kuracyjny z urządzeniami galwanicznymi. W pobliżu starego źródła (ob. ulice Leśna, M. Sobieskiej, Staromiejaska) wzniesiono pensjonaty. Nie przestał działać funkcjonujący od XVII w. browar, który – pierwotnie będąc poza uzdrowiskiem – w 1. połowie XIX w. znalazł się w jego obrębie. Miejsce zasypanego w 1822 r. stawu słodowego przy browarze zajął obecny plac zdrojowy, wokół którego pobudowano pensjonaty. Działała nadal sąsiadująca z browarem stara karczma sądowa z pokojami gościnnymi (ob. plac Piastowski 32), którą przemianowano na zajazd *Zum Schwarzer Adler*.

14. Plan Cieplic, ok. 1830

Przy odkrytym na początku XIX w. kolejnym źródle leczniczym zbudowano ufundowany przez Schaffgotschów klasycystyczny szpital zdrojowy dla ubogich (obecnie ul. Staromiejska 8).

W widłach Kamiennej i Młynówki (obecnie ul. O. Langego), założyli Schaffgotschowie w 1819 r. rozległe ogrody użytkowe, dostępne również dla kuracjuszy. W ich północnej części w 1820 r. architekt Anton Malick (lub Malich) wybudował nad korytem Młynówki klasycystyczny budynek pomp z kołem podsiębiernym²³³. Z powstałych w tym czasie budynków ogrodowych zachowała się klasycystyczna oranżeria, również projektu Malicka.

W 1. ćwierci XIX w. zabudowa mieszkalna z karczmami i pokojami gościnnymi zgrupowana była wzdłuż ob. ulic Jagiellońskiej, Zjednoczenia Narodowego i Cieplickiej. Istniała już zabudowa południowej strony placu Piastowskiego, ulic Parkowej, Solankowej, Mieszka I. Północną stronę placu Piastowskiego zabudowano dopiero w 2. połowie XIX w. W ten sposób powstała główna, reprezentacyjna ulica Cieplic. Od 3. ćwierci XIX w. działały przy niej luksusowe hotele (m.in. obecne domy przy placu Piastowskim nr 2, 5, 20, 26, 28, 32).

Jeśli pozwalała na to okolica, hotele otaczano niewielkimi parkami z kręgielniami, altanami i ławkami. Budynki hotelowe, pensjonaty oraz domy, w których pewną część pokoi wynajmowano gościom uzdrowiska, charakteryzowała duża liczba werand, loggii i balkonów, pokrytych snycerską dekoracją. Ponieważ liczba gości w 2. połowie XIX w. wzrastała, przybywało również niewielkich hoteli, których właścicielami byli także piekarze, ślusarze czy snycerze.

15. Cieplice Zdrój. Kąpieliska hrabiów Schaffgotschów i probostwa cystersów krzeszowskich, pocz. XIX w.

Ważnymi dla układu przestrzennego Cieplic inwestycjami było kilka obiektów związanych z lecznictwem i opieką zdrowotną. W 1855 r. wybudowano przytułek dla ubogich (obecnie ul. Zjednoczenia Narodowego 13). W 1864 r. zakończono budowę szpitala dla pruskiej armii i floty morskiej, wzniesionego ze środków zebranych przez fundację społeczne. W latach 70. XIX w. szpital ten przejęła Fundacja Świętej Jadwigi, założona w Cieplicach w połowie XIX w. przez Leopolda Schaffgotscha i wrocławskiego biskupa Heinricha Förstera. Zajmowała się ona społeczną opieką pielęgniarską nad nieuleczalnie chorymi. Fundacja wraz z zespołem opiekuńczym i domami starców miała siedzibę przy obecnych ul. Zjednoczenia Narodowego 13/15 i Sprzymierzonych. Z kolei przy obecnej ul. O. Langego 6 otwarto w 1882 r. szpital żydowski. Około połowy XIX w. poza granicami zabudowy (obecnie ul. Jagiellońska) założono cmentarz podzielony na dwie części: katolicką i ewangelicką (ob. cmentarz miejski).

Pod koniec lat 80. XIX w. północną, niezabudowaną część miejscowości przecięła linia kolejowa z Jeleniej Góry do Sobieszowa, przy której w 1891 r. wzniesiono dworzec. W latach 20. i 30. w okolicach dworca, na terenie osuszonych stawów, zbudowano wille i domy wielorodzinne, w których części mieszkali pracownicy kolei.

Z rozwojem uzdrowiska wiąże się też zakładanie osiedli willowych w południowo-zachodniej jego części (ob. ulice K. Pułaskiego, F. Juszczyka, W. Tabaki) od końca XIX w. do lat 20. i 30. XX w. Tak powstała ekskluzywna dzielnica z prywatnymi pensjonatami i domami jednorodzinными (ob. ulice Cervi i A. Zamojskiego). Część z nich była własnością miejscowych architektów i budowniczych.

Gdy zagęszczenie budownictwa willowego spowodowało spadek atrakcyjności centrum Cieplic, zaczęto kupować parcele w Malinniku. Inwestycje budowlane zmieniły wiejski charakter tej miejscowości. Wzdłuż obecnej ul. Wolności wznoszono dwu- i trójkondygnacyjne domy wielorodzinne i kamienice czynszowe. Wschodnią, niezabudowaną wówczas część wsi przeznaczono pod zabudowę willową. W ten sposób w 2. połowie XIX w. na

wykupionym od Schaffgotschów terenie założono dwie kolonie domów jednorodzinnych: *Russische Colonie* (pierwsza była willa pani von Spitzbarth, żony radcy finansowego, z pochodzenia Rosjanki, wzniesiona w latach 60. XIX w.; po 1914 r. zmieniono nazwę osiedla na *Tannenbergs Colonie* – ob. ulice Łabska i Krośnieńska) oraz *Deutsche Colonie* (obecnie ul. L. Hirszfelda), obie zamieszkałe przez ówczesne elity.

Były to przeważnie wille o wysokich walorach artystycznych – bryłach malowniczo eklektycznych, nawiązujących do stylów historycznych. Duże parcele urządzało się parkowo, z nasadzeniami zieleni niskiej i wysokiej, tarasami i fontannami. Oba osiedla położone były w pobliżu Góry Sołtysiej, w XIX w. atrakcji turystycznej. Na jej zboczu urządzono na początku XIX w. cukiernię z tarasem, a w 2. połowie stulecia na szczycie wybudowano wieżę widokową. Na początku XX w. u podnóża Góry Sołtysiej wzniesiono kolejne osiedle – *Scholtzenbergs Colonie* (obecnie ul. M. Kasprzaka).

Rozpoczęła się także budowa willi na południowych terenach Malinnika (ob. ulice G. Daniłowskiego i A. Struga). Po przeciwległej stronie wsi (przy obecnej ul. Lubańskiej) powstało w latach 20. XX w. osiedle domów wielorodzinnych, sąsiadujące z osiedlem robotników kolejowych. W latach 1927–1931 wybudowano tu stadion sportowy z pływalnią.

Zaczątkiem gwałtownego rozwoju południowej części Cieplic było założenie przez Hansa Füllnera w 1859 r. na terenach należących w tym czasie do wsi Malinnik (ob. ulice Wolności i Fabryczna) odlewni żeliwa. Niewielki początkowo zakład zajmował budynek dawnej szlifierni szkła, z kołem wodnym na Wrzosówce. Po 1887 r., kiedy w fabryce rozpoczął prace

wykształcony w zakresie budowy maszyn syn Füllnera Eugen, nastąpił gwałtowny rozwój przedsiębiorstwa. Jeszcze w 1880 r. położono kamień węgielny pod budowę obecnego zakładu, który w 1908 r. zatrudniał już 680 pracowników. W latach 80. XIX w. obok fabryki właściciel wznosił neorenesansową willę (obecnie ul. Fabryczna 1), a na zakupionym w 1898 r. terenie (tzw. *Fuchsgut*) na południe od zakładu wybudował patronackie osiedle dla pracowników fabryki, tzw. *Füllner Colonie* (obecna ul. N. Barlickiego). Do 1912 r. powstało tam 12 domów dla robotników i siedem dla urzędników, w większości dwurodzinnych. Każde mieszkanie miało przypisaną niewielki ogród warzywny. Füllner, dobroczyńca Cieplic, fundator organizacji dobroczynnych i pożytku publicznego, urządził w latach 1906–1909 publiczny park (*Füllner Park*, ob. Park Norweski), usytuowany na liczącej 15 ha działce nad potokiem Wrzosówka²³⁴, który w tym czasie uregulowano, m.in. budując zbiornik przeciwpowodziowy. Park oddzielił fabrykę od osiedla dla pracowników. Zaprojektowany przez wrocławskiego ogrodnika Fritza Hanischa, otwierał się w stronę Karkonoszy. Oddzielony od Parku Zdrojowego Wrzosówką, został z nim połączony systemem dróg spacerowych. Tak powstał wielki kompleks zieleni z terenami sportowymi. Głównym elementem architektonicznym parku był drewniany pawilon (ob. Muzeum Przyrodnicze), pełniący funkcję restauracji i miejsca spotkań dla działających przy fabryce stowarzyszeń (np. śpiewaczego). Wzniesiono go wg projektu Eimara Smitha z Oslo w tzw. stylu smoczym, nawiązującym do ludowego budownictwa skandynawskiego, z charakterystycznymi elementami dekoracyjnymi, które wykonali w większości uczniowie Szkoły Rzemiosł Artystycznych z Cieplic.

Ostatnim większym przedsięwzięciem budowlanym na terenie Cieplic przed II wojną światową było wyburzenie w 1929 r. barokowej łaźni hrabiowskiej oraz sąsiednich budynków. Na zlecenie hrabięcia Friedricha von Schaffgotsch architekt Georg Steinmetz wybudował na ich miejscu do roku 1935 nowoczesny kompleks hotelowo-uzdrowiskowy, zw. *Quellenhof* (ob. Dom Zdrojowy I, II, III przy placu Piastowskim 38).

W tym samym roku Cieplice uzyskały prawa miejskie. W 1941 r. administracyjne granice nowego miasta powiększono, przyłączając doń wieś Malinik. Był to akt czysto formalny, bowiem te pierwotnie odrębne miejscowości w sposób naturalny połączył rozwój przestrzenny uzdrowiska.

Grzegorz Grajewski

ZARYS ROZWOJU PRZESTRZENNEGO SOBIESZOWA I JAGNIĄTKOWA DO 1975 ROKU

SOBIESZÓW

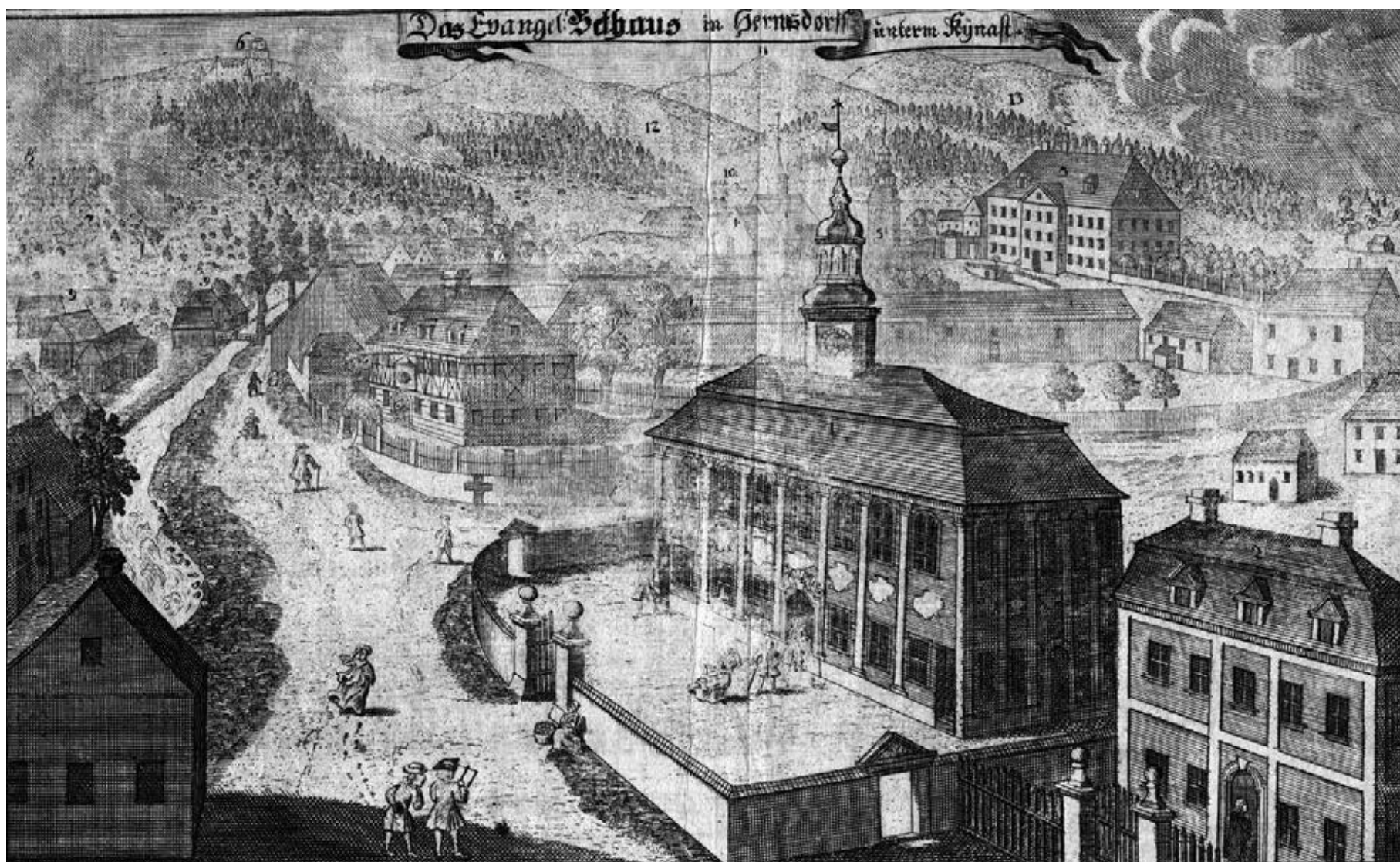
Położony u stóp Karkonoszy Sobieszów związany był ze wzniesionym około połowy XIV w. zamkiem Chojnik, początkowo książęcym, a następnie szlacheckim (do 1945 r. należącym do rodu Schaffgotschów)²³⁵. Wieś zw. „wsią Hermana” (*Hermsdorf am Kynast*) należała do klucza obejmującego 16 sąsiednich wsi, w tym Cieplice, Piechowice i Pakoszów, oraz rozległe tereny leśne, na których w czasach nowożytnych założono Jagniątków, Sosnówkę, Szklarską Porębę i Karpacz. Mimo przeprowadzonej przez Schaffgotschów w XVI w. rozbudowy zamku Gryf na nowożytną rezydencję Chojnik nadal pozostał ich główną siedzibą, choć zapewne raczej tytułarną niż regularnie użytkowaną. Nie pozbawiona ona była nadal walorów militarnych, gdyż w 1648 r. rozbudowano ją o nowożytną basteję. Zamek spłonął w 1675 r. i pozostał ruiną o symbolicznym znaczeniu dla Schaffgotschów, tytułujących się panami na Chojniku. Ustrzegło to budowlę przed rozbiórką oraz przyczyniło się do prowadzonych już od początku XVIII w. prac zabezpieczających.

Zarząd dóbr klucza już wcześniej przeniesiono do renesansowego dworu w Sobieszowie, pochodzącego zapewne z roku 1541; w latach 1705–1712 został on gruntownie przebudowany przez mistrza budowlanego Eliasa Scholza na zarząd majątku i urzędu leśnego Schaffgotschów²³⁶. Dominującą nad okolicą, liczącą trzy kondygnacje, budowlę usytuowano na szczycie tarasowo splantowanego zbocza, którego podnóże zajęły zabudowania folwarczne.

duszpasterstwo objęli krzeszowscy cystersi z Cieplic (samodzielną parafię katolicką utworzono ponownie dopiero w 1813 r.). Przeprowadzona w Sobieszowie rekatolicyzacja dotyczyła zatem budowli, a nie dusz mieszkańców, którzy w przeważającej większości pozostali ewangelikami. Podobnie jak w Cieplicach, ewangelicy uzyskali zgodę na budowę kościoła dopiero w 1742 r.²³⁸ Skromny drewniany wzniesiono rok później, na południe od folwarku Schaffgotschów, przy głównej ulicy osady. Do 1745 r. zastąpiono go murowanym, wybudowanym przez miejscowego mistrza Jerzego Pormanna. Tuż obok kościoła, po jego północnej stronie, wzniesiono murowany budynek pastorówki, obecnej plebanii parafii rzymskokatolickiej, a w pewnym oddaleniu, na zachód od kościoła, szachulcową szkołę ewangelicką. W ten sposób ukształtowała się częsta w okolicach Jeleniej Góry sytuacja, gdy w niewielkiej miejscowości współistniały od połowy XVIII w. dwa kościoły. Rywalizacja wyznaniowa przyczyniła się do tego, że dawny gotycki kościół parafialny został w końcu XVIII w. gruntownie przebudowany i rozbudowany, zyskując obecną późnobarokową formę. Względy praktyczne spowodowały, że cmentarz przy kościele katolickim do połowy XIX w. służył obu konfesjom.

W 1786 r. istniały więc w Sobieszowie dwa kościoły, dwie plebanie i dwie szkoły oraz siedziba zarządu dóbr Schaffgotschów z folwarkiem, do której należał młyn. Otoczoną bielnikami wieś zamieszkiwało 1227 osób²³⁹. Mieszkańcy trudnili się głównie tkactwem, czego świadectwem jest wybudowana w 1731 r. faktoria kupiecka (obecnie ul. Cieplicka 160). W 1845 r. w Sobieszowie było 1801 mieszkańców, w tym tylko 272 katolików. Funkcjonowało 11 krosien lnianych, czterech tkaczy damaszku. Działała farbarnia i drukarnia perkalu, a przy jednym z bielników funkcjonował magiel. Na południe od młyna wodnego istniały dwa traki nad Wrzosówką. Poza zabudową zwartą znajdowały się dwie polne cegielnie²⁴⁰. Zbliżona układem do ulicówki, gęsta zabudowa wiejska zajmowała oba brzegi Wrzosówki, na południu sięgając powyżej folwarku Schaffgotschów.

Mapa topograficzna z 1884 r. ukazuje układ, w którym oś komunikacyjną stanowią dwie drogi, biegnące po obu brzegach Wrzosówki. Nowym elementem jest założony w 1853 r. cmentarz w sąsiedztwie kościoła ewangelickiego. Na północ od zabudowy w 1891 r. przeprowadzono kolej żelazną i zbudowano dworzec (obecnie ul. E. Romera 2), co przyczyniło się do rozwoju tej części wsi. Powstała tam luźna zabudowa jednorodzinna, a przy nowo wytyczonych ulicach, w ostatniej dekadzie XIX w. – niewielkie osiedle willowe i poczta. Konsekwencją rosnącej popularności turystycznej

16. Kościół ewangelicki w Sobieszowie, po 1750

Sąsiadujące z majątkiem dobra kościelne, czyli parafia pw. św. Marcina, poświęcona jest od roku 1380²³⁷. W nowożytnych wizytacjach świątynię określano jako niedużą i zlokalizowaną tuż nad stromym zboczem. Trudne warunki terenowe spowodowały, że w XV w. wybudowano wolno stojącą dzwonnice na cmentarzu przykościelnym, a nowożytna osada rozwinęła się na północ od folwarku Schaffgotschów; tam też powstały stawy i bielniki. Natomiast należący do dóbr młyn zwany Górnym, nad Wrzosówką, położony był na południe od folwarku, u stóp urwiska góry Chojnik.

Istotną dla dalszego rozwoju przestrzennego centralnej części Sobieszowa była kontrreformacja – odebranie protestantom kościoła i likwidacja parafii (1654). Patronem świątyni pozostali Schaffgotschowie, ale

Karkonoszy w 1. ćwierci XX w. było wybudowanie w centrum miejscowości kilku pensjonatów (ob. ulice T. Chałubińskiego, E. Dembowskiego i Ogrodowa). Do miejscowości dojeżdżał też gazowy tramwaj (z końcową stacją przy hotelu *Tietz*).

Do 1945 r. układ zabudowy Sobieszowa nie uległ już większym zmianom. Zachowały się trzy kształtujące panoramę miejscowości zespoły: kościół katolicki pw. św. Marcina, zarząd dóbr Schaffgotschów i dawny kościół ewangelicki (obecnie pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa). Bez większych zmian zachowała się większość pochodzącej z XIX i XX w. zabudowy mieszkalnej i pensjonatowej. Współczesna zabudowa, głównie jednorodzinna o niewielkiej skali, powstała na wschód od siedliska.

JAGNIĄTKÓW

Jagniątków (*Aagnetendorf*), górská osada w Karkonoszach, została założona przed 1651 r. przez Christopha Leopolda Schaffgotscha dla ewangelickich uchodźców z Czech. Wieś była już w końcu XVII w. tak duża, że funkcjonowała w niej karczma sądowa. W 1786 r. wieś liczyła 516 mieszkańców, którzy utrzymywali się głównie z pasterstwa i tkactwa²⁴¹, a także z pracy w lesie, rolnictwa oraz szlifowania szkła. Istniał tam młyn wodny i czynna była szkoła ewangelicka. 1845 r. w należącej do ordynacji cieplickiej wsi było 113 domów zamieszkałych przez 693 mieszkańców, z czego jedynie 47 katolików – przedstawiciele obu wyznań uczęszczali do kościołów w Sobieszowie, a dzieci ewangelików miały na miejscu szkołę²⁴². Funkcjonował trak oraz owczarnia należąca do dominium Schaffgotschów²⁴³.

Jak w innych tego typu wsiach górskich, rozproszona zabudowa zlokalizowana była głównie przy drodze poprowadzonej wzdłuż Wrzosówki i jej dopływu. Od połowy XIX w. dodatkowym źródłem utrzymania mieszkańców stała się turystyka. Położenie Jagniątkowa, jego walory krajobrazowe, spowodowały, że pod koniec XIX stulecia stał się on letniskiem i stacją klimatyczną. Najbardziej znanym jego mieszkańcem był pisarz Gerhart Hauptmann, noblista, dla którego w latach 1900–1902 architekt Hans Griesebach wznosił willę *Wiesenstein* w górnej, południowej części wsi, w miejscu wybranym ze względu na wspaniałą widok na Śnieżkę. Na początku XX w. we wsi czynne były już trzy hotele oraz osiem pensjonatów; w większości w miejscu dawnych zagrod. Od roku 1908 na Wrzosówce i jej dopływach powstawały zapory i prog. Wznoszone były z regularnych kamiennych ciosów, z dużą dbałością o formę architektoniczną. Był to najwyższy położony element systemu, który miał uchronić Sobieszów i Cieplice przed gwałtownymi górkimi powodziąmi.

Po 1945 r. w Jagniątkowie powstało kilka ośrodków wypoczynkowych oraz stosunkowo nieliczne domy letniskowe. W 1986 r. zakończono budowę kościoła pw. Bożego Miłosierdzia, który stylistycznie nawiązuje do architektury Podhala. Obecnie rozwija się budownictwo pensjonatowe, bazujące głównie na starszej zabudowie.

Rafał Eysymontt

JELENIA GÓRA DZISIAJ

W roku 2013 miasto miało powierzchnię 108,36 km², w tym powierzchni zurbanizowanej 17,6 km². W 1993 roku mieszkało w nim 93 407 osób. Po reformie administracyjnej z 1998 roku i utracie funkcji stolicy województwa liczba mieszkańców Jeleniej Góry systematycznie spada – w grudniu 2015 było ich już tylko 81 010 (podobny proces odnotowano w innych byłych miastach wojewódzkich, np. w Legnicy i Wałbrzychu).

Dziś Jelenia Góra to miasto na prawach powiatu i siedziba powiatu jeleniogórskiego (ziemskiego). Jest ośrodkiem przemysłowym i uzdrowiskiem, a także centrum usługowym południowo-zachodniej części Dolnego Śląska.

Szczególne walory miasta to częściowo należące do jego obszaru administracyjnego tereny Karkonoskiego Parku Narodowego, Parku Krajobrazowego Doliny Bobru i Rudawskiego Parku Krajobrazowego, a także dwa obszary chronione „Natura 2000”.

Poza tym ma też Jelenia Góra liczne zabytki (ponad 270 obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych). Ważne uwarunkowanie rozwoju stanowią historycznie ukształtowane zespoły urbanistyczne²⁴⁴:

- a) Stare Miasto w obrębie murów obronnych wraz z ciągiem handlowym ul. 1 Maja i kościołem pw. Podwyższenia Krzyża Świętego;
- b) zespół uzdrowiskowy wraz z historycznym układem urbanistycznym centrum Cieplic;
- c) śródmiejska zabudowa Jeleniej Góry z przełomu XIX i XX wieku (w tym al. Wojska Polskiego) i zabudowa wzgórz na południowy wschód od al. Wojska Polskiego;
- d) centrum Sobieszowa (wraz z zabudową nad Wrzosówką);
- e) ul. Wolności (łączyca centra Jeleniej Góry i Cieplic) i zachowane układy ruralistyczne Maciejowej, Grabarowa, Strupic, Czarnego i Goduszyna;
- f) zespół rozproszonej zabudowy i układ przestrzenny Jagniątkowa;
- g) osiedla Skowronków, Łomnickie i Robotnicze;
- h) zabudowa w rejonie ulic: Złotnicza, Traktorowa, Świętojańska i Flisaków.

Jelenia Góra to silny ośrodek kulturalny. Jest tu Teatr Dramatyczny im. Cypriana Kamila Norwida, Filharmonia im. Ludomira Różyckiego, Teatr Animacji, cztery kina, Regionalne Centrum Kultury, Muzeum Karkonoskie, Muzeum Przyrodnicze w Cieplicach w dawnym klasztorze cysterskim, Muzeum Karkonoskiego Parku Narodowego w Sobieszowie, Dom Gerhardta Hauptmanna w Jagniątkowie i Zamek Chojnik.

Szkolnictwo to 16 szkół podstawowych, 10 gimnazjów, 4 licea ogólnokształcące i 7 szkół ponadgimnazjalnych. Są tu wyższe uczelnie państwowe: Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa, Wydział Ekonomii, Zarządzania i Turystyki Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Zamiejskowy Ośrodek Dydaktyczny Politechniki Wrocławskiej oraz filia niepaństwowej Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Legnicy.

Miasto posiada Ośrodek Wypoczynku Świątecznego „Rakownica” z odkrytym basenem oraz tereny spacerowo-widokowe: wzgórze Godzisz, Wzgórze Krzywoustego z wieżą widokową, zalesiony przełom Bobru, Park Paulinum, zalesione wzgórza Zamkowe i Partyzantów. Jest też lotnisko sportowe, trzy odkryte baseny kąpielowe i Aquapark w Cieplicach oraz trzy stadiony: Stadion Miejski z halą sportową przy ul. Złotniczej, stadion i strzelnica przy ul. Lubańskiej i stadion przy ul. Podchorążych.

Najważniejsze zakłady przemysłowe to Przedsiębiorstwo Farmaceutyczne „Jelfa” SA oraz Fabryka Maszyn Papierniczych „PM Poland” SA.

Miasto ma dwa duże szpitale: Wojewódzkie Centrum Szpitalne Kotliny Jeleniogórskiej i Szpital Specjalistyczny MSWiA.

Jako ośrodek o ponadregionalnym charakterze jest też miejscem funkcjonowania wielkopowierzchniowych obiektów handlowych. Najważniejsze dla funkcjonowania miasta to: „Galeria Karkonoska” (ul. 1 Maja), „Galeria Sudecka” (al. Jana Pawła II), „Pasaż Grodzki” na Starym Mieście, ukształtowany na wzór historycznego bloku zabudowy staromiejskiej, oraz „Nowy Rynek” (ul. Podwale).

W mieście krzyżują się dwie drogi krajowe: Nr 3 (Świnoujście–Zielona Góra–Legnica–Bolków–Jelenia Góra–Szklarska Poręba–przejście graniczne w Jakuszycach) oraz Nr 30 (Jelenia Góra–Gryfów Śląski–Lubań–Zgorzelec). Układ dróg krajowych uzupełniają trzy drogi wojewódzkie: Nr 365, Nr 366 i Nr 367.

Przez miasto przebiegają dwie linie kolejowe o znaczeniu krajowym: Nr 274 (Wrocław–Wałbrzych–Jelenia Góra–Lubań–Zgorzelec) i Nr 311 (Jelenia Góra–Szklarska Poręba–granica państwa) oraz dwie linie lokalnego znaczenia: Nr 283 i Nr 308 (od 2007 r. nieczynna). Węzłowe położenie komunikacyjne Jeleniej Góry zmieni się po wybudowaniu planowanych autostrad i dróg szybkiego ruchu, omijających ją w odległości 30–50 km.

Zgodnie z dyrektywami aktualnego *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego* zasadniczą oś rozwoju Jeleniej Góry stanowi dziś pasmo osadnicze ciągnące się od Maciejowej w północno-wschodniej części miasta poprzez Zabobrze, na północ od historycznego centrum, wzdłuż dawnej drogi z Jeleniej Góry do Cieplic i Sobieszowa. Plan rozwoju preferują zabudowę pensjonatową, usługową (głównie służącą turystyce i rekreacji) oraz mieszkaniową niską. Wielką wagę przywiązuje się do zachowania w mieście terenów leśnych, polnych i małych użytków rolnych. Głównymi obszarami aktywności produkcyjnej pozostają tereny w sąsiedztwie obiegającej miasto od północy łukiem linii kolejowej Nr 311, szczególnie w rejonie dworców kolejowych w Jeleniej Górze i Cieplicach.

Summa summarum, historycznie ukształtowane pasmo osadnicze aglomeracji – wzdłuż rzek Bóbr i Kamienna – pozostanie nadal zasadniczą osią jej rozwoju.

¹ S. Firszt, A. Paczos, *Zagospodarowanie obszarów górskich w średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych w Kotlinie Jeleniogórskiej, Karkonoszach i Górach Izerskich*, [w:] *Człowiek...*, s. 211–212.

² Zob. np.: A. Sikora, *Sprawozdanie w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie województwa jeleniogórskiego za rok 1996*, „Skarbiec...” nr 3, 1997, s. 5–6; M. Zubowicz, A. Sikora, *Działalność PSOZ w Jeleniej Górze w zakresie archeologii w latach 1991–1995*, „Skarbiec...”, nr 4, 1997, s. 22.

³ M.in.: F. Geschwendt, *Die vorgeschichtliche Funde des Hirschberger Kessels*, „Altschlesien”, Bd. 3, 1931, Nr 2, s. 254–255; *idem*, *Die vorgeschichtliche Funde des Hirschberger Kessels*, 2 Teil, „Altschlesien”, Bd. 6, 1935/1936, H. 1, s. 65–66; R. Kolomański, *Jelenia Góra*, SiAnt, t. 32, 1990, s. 233; S. Firszt, *Archeologiczne badania rozpoznawcze przeprowadzone w północno-zachodnim rejonie Jeleniej Góry*, „Skarbiec...”, nr 2, 1998, s. 23–25; *idem*, *Badania archeologiczne prowadzone w Jeleniej Górze – stan i postulaty badawcze*, RJ, t. 50, 2008, Suplement, s. 5–18; W. Grabowski, *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Jeleniej Górze i okolicach w 1996 roku*, „Skarbiec...”, nr 1, 1997, s. 17; *idem*, *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2007 roku przy ul. Jasnej w Jeleniej Górze*, „Skarbiec...”, nr 1, 2008, s. 12; T. Miszczyk, *Wieża Bramy Zamkowej w Jeleniej Górze w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w 1996 roku*, RJ, t. 29, 1997, s. 152–161; *idem*, *Badania archeologiczne przy Dworze Czarne*, „Skarbiec...”, nr 1, 2008, s. 6–7; S. Wilk, *Archeologiczne badania ratownicze w piwnicach Ratusza Miejskiego w Jeleniej Górze*, „Skarbiec...”, nr 1, 2000, s. 11.

⁴ J. Bronowicki, *Neolit i wczesny okres epoki brązu w Sudetach polskich – zarys problematyki*, [w:] *Człowiek...*, s. 99–116; T. Wrocławski, *Epoka kamienia w Kotlinie Jeleniogórskiej*, „Skarbiec...”, nr 4, 1998, s. 40–41.

⁵ B. Gediga, *Plemiona kultury lużyckiej w epoce brązu na Śląsku Środkowym*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.

⁶ G. Domański, *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem dorzecza Nysy Łużyckiej i Bobru w okresie późnolatańskiego i rzymskiego*, „Archeologia Polski”, t. 5, 1970, s. 115–148.

⁷ R. Rzeszowski, *Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego słowińskiego grodziska plemiennego w Grabarach k. Jeleniej Góry*, „Skarbiec...”, nr 4, 2006, s. 8; *idem*, *Badania na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Grabarowie*, „Skarbiec...”, nr 1, 2008, s. 4–5; T. Wrocławski, *Rozpoznawcze badania archeologiczne na grodzisku w Jeleniej Górze-Grabarach*, stan. 1, „Skarbiec...”, nr 3, 2001, s. 14.

⁸ S. Firszt, *Odkrycia i badania archeologiczne w latach 1971–2008 w obrębie dawnych murów miejskich Jeleniej Góry*, RJ, t. 40, 2008, s. 13–32.

⁹ S. Firszt, *Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych na Wzgórzu Krzywoustego*, RJ, t. 30, 1998, s. 41–61; W. Grabowski, *Wstępne wyniki badań na zamku w dolinie Bobru*, „Skarbiec...”, nr 2, 1997, s. 22; T. Miszczyk, *Zamek na wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Człowiek...*, s. 229–233; R. Rzeszowski, *Sprawozdanie z badań powierzchniowo-sondazowych na Wzgórzu Zamczysko w Borowym Jarze*, [w:] *Człowiek...*, s. 235–243; S. Wilk, *Strażnica wojskowa na Koziołcu w świetle archeologicznych badań sondazowych*, „Skarbiec...”, nr 2, 1998, s. 30–31; T. Wrocławski, *Zamek Chojnik w świetle odkryć archeologicznych podczas prac remontowo-budowlanych*, [w:] *Człowiek...*, s. 251–259.

¹⁰ S. Firszt, *Badania archeologiczne nad średniowiecznym górnictwem na górze Stromiec k. Płoszczyny, woj. jeleniogórskie*, ŚSA, t. 39, 1997, s. 465–471; *idem*, *Badania archeologiczne nad śląskim górnictwem kruszcowym w latach 1975–2000*, Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej, Nr 117, 2006, s. 75–79.

¹¹ S. Firszt, *Badania archeologiczne nad dawnym górnictwem i hutnictwem w Kotlinie Jeleniogórskiej, Karkonoszach i Górach Izerskich*, [w:] *Uczniowie Agricoli. Materiały z konferencji górniczej w Kowarach z 1999 roku*, red. A. Gruziński, M.W. Lorenc, Jelenia Góra 2002, s. 84–104; W. Gluziński, *Odkopuje się średniowieczną hutę szkła pod Piechowicami*, RJ, t. 2, 1965, s. 9–24; W. Grabowski, *Średniowieczna huta szkła w Cichej Dolinie koło Piechowic w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Człowiek...*, s. 259–263; M. Markiewicz, *Średniowieczna huta szkła w Cichej Dolinie k. Piechowic*, „Skarbiec...”, nr 3, 2001, s. 15.

¹² J. Milka, *Kamienne pomniki średniowiecznego prawa*, Wrocław 1979; T. Steć, *Krzyże pokutnicze powiatu Jelenia Góra*, „Skarbiec...”, nr 1, 1999, s. 22–26.

¹³ J. Kaźmierczyk, K. Jaworski, *Znaki graniczne koło wsi Sosnówka na tle znaków śląskich. Wyniki badań archeologicznych na projektowanej czaszy zbiornika wodnego „Sosnówka” uzyskane w 1988 roku*, „Studia Archeologiczne”, t. 20, 1991, s. 125–162; S. Firszt, *Wyniki badań archeologicznych nad górnictwem złota przeprowadzonych w okolicach Jeleniej Góry w latach 1992–1997*, SiAnt, t. 40, 1999, s. 115–132.

¹⁴ H. Weczerka, *Handbuch der historischen Stätten*. Schlesien, Stuttgart 1977, s. 189.

¹⁵ LfV, s. 136–139.

¹⁶ Szerzej: K. Jaworski, *Z najwcześniejszych dziejów okolic Kowar*, [w:] *Dzieje Kowar*, red. W. Wereszczyński, Jelenia Góra–Kowary 2013, s. 63–64 (tam dalsza literatura).

¹⁷ S. Firszt, *Gród piastowski w Jeleniej Górze? – stan badań*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czaplą, S. Możdżioch, Wrocław–Głogów 2014, s. 355–379.

¹⁸ K. Jaworski, *Z najwcześniejszych...*, s. 73.

¹⁹ LfV, s. 137–139.

²⁰ W końcu XIV w. wieś Karpniki dzieliła się jedynie na część mniejszą (tj. nową) i większą (tj. starą).

²¹ *Historyczno-topograficzny opis miasta Jeleniej Góry na Śląsku od jego czasów najdawniejszych do roku 1797 przez Johanna Daniela Hensela*, tłum. T. Pryll, Jelenia Góra 2005, s. 125; *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. 2, wyd. T. Jurek, Poznań 2000, nr 1447.

²² Być może należy odróżnić folwark koło Janowic od zaginionej wsi o takiej nazwie, położonej raczej koło Różanej i Sobieszowa, lub powiązać tę drugą z Dynowicami: *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. 3, wyd. T. Jurek, Poznań 2007, nr 94, 257 (jako Dynowice koło Świerzawy); *Landbuch księstw...*, t. 2, nr 1236 (jako Świeradów Zdrój koło Mirska); *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. 1, wyd. T. Jurek, Poznań 2004, nr 363 (bez identyfikacji).

²³ *Landbuch księstw...*, t. 2, nr 1328; t. 3, nr A 44.

²⁴ LfV, s. 125.

²⁵ W okresie nowożytnym wieś Jeżów dzieliła się na nową i starą. Mieszkańcy „nowego Jeżowa” byli chowani na jeleniogórskim cmentarzu jako mieszczanie, gdyż wieś stanowiła przedmieście Jeleniej Góry.

²⁶ *Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen*, hrsg. v. K. Wutke, Breslau 1900 (dalej jako: CDS, Bd. 20), nr 130; A.J.W. Tietze, *Kurze Geschichte der Stadt Schmiedeberg ihrer Kirchen und den zum evangelischen Kirchspiel gehörigen Stadt- und Landschulen*, Hirschberg 1845, s. 2, 32; D. Adamska, *Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu*, Poznań–Wrocław 2005, s. 153–154.

²⁷ RŚI, t. 1, nr 748; t. 2, nr 139; CDS, Bd. 20, nr 117; T. Eisenmänger, *Geschichte der Stadt Schmiedeberg im Riesengebirge*, Breslau 1900, s. 1.

²⁸ CDS, Bd. 20, nr 117; W. Kapałczyński, *Kowary*, Wrocław 1993, s. 11.

²⁹ M. Haisig, *Rzemiosła kowalsko-ślusarskie na Śląsku do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1962, s. 65, 69; T. Dziekoński, *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław 1972, s. 335.

³⁰ APWr, Rep. 132 a. Depozyt miasta Jeleniej Góry, nr 127, nr 130; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, s. 476; W. Kapałczyński, *Kowary...*, s. 8, 10–11.

³¹ CDS, Bd. 20, nr 340; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, s. 476; W. Kapałczyński, *Kowary...*, s. 13.

³² M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961, s. 28, 36.

³³ Np. RS, nr 4049, 5826; APWr., Dokumenty majątku Schaffgotschów, Fach 37, nr 3.

³⁴ A. Boguszewicz, *Z badań nad przemianami osadnictwa w Sudetach Śląskich w XII–XIII w.*, [w:] *Człowiek...*, s. 151–168; W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja Jeleniej Góry na prawie niemieckim*, RJ, t. 40, 2008, s. 42.

³⁵ K. Maleczyński, *Z przeszłości Jeleniej Góry*, „Sobótka”, R. 4, 1949, s. 106.

³⁶ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 77.

³⁷ I. Łaborewicz, *Obraz Kotliny Jeleniogórskiej na osiemnastowiecznych mapach Wielanda i Schubarta*, RJ, t. 38, 2006, s. 67. Krytycznie o średniowiecznej metryce: W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, s. 39.

³⁸ APWr., Rep. 132 a. Depozyt miasta Świerzawy, nr 7.

³⁹ Przy założeniu słuszności identyfikacji z Sędziszową (W. Roesch, *Wo ist das im „Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis” genannte Reyngirsdorf sive Mons ferreus zu suchen?*, „Archiv für Schlesiens Kirchengeschichte”, Bd. 9, 1951, s. 217–222).

⁴⁰ T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, *passim*. Zasadniczą rolę tego czynnika dostrzegają archeolodzy: S. Firszt, A. Paczos, *Zagospodarowanie...*, s. 211–227.

⁴¹ W. Gluziński, *Badania wykopaliskowe na terenie średniowiecznej huty szkła w Piechowicach*, „Szkło i Ceramika”, R. 17, 1966, 9, s. 245–248; *idem*, *Odkopuje się średniowieczną...*, s. 9–21.

⁴² P. Wiater, *Pisarska Poręba nad Szklarskim Potokiem. O początkach Szklarskiej Poręby*, RJ, t. 44, 2012, s. 44.

⁴³ CDS, Bd. 20, nr 138; *Landbuch księstw...*, t. 1, nr 126, 518, A 18.

⁴⁴ H. Neuling, *Zur Ortskunde des Hirschberger Kreises*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, Jhg. 126, 1.04.1893, s. 6.

⁴⁵ CDS, Bd. 20, nr 2; I.E. Naso, *Phoenix redivivus, ducatum Svidnicensis* [et] *Javoroviensis: Der wieder – lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schwednitz und Jauer* [...], Breslau 1667, s. 233; RS, nr 3180.

⁴⁶ *Landbuch księstw...*, t. 1, nr 208; CDS, Bd. 20, nr 129.

⁴⁷ CDS, Bd. 20, nr 136.

⁴⁸ Por.: T. Domaszewska, *Występowanie i eksploatacja złota na Dolnym Śląsku*, „Przełęcz Geologiczna”, t. 12, 1964, z. 4, s. 183.

⁴⁹ CDS, Bd. 20, nr 337; nr 387; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, s. 257; *idem*, *Stadt- und Marktgründungen und Stadtabgänge in Schlesien 1450–1800*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 23, 1974, s. 215; T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, s. 209.

⁵⁰ CDS, Bd. 20, nr 197, 227; T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, s. 249.

⁵¹ CDS, Bd. 20, nr 334; T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, s. 339–340.

⁵² W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. 2, Köln 1957, s. 220; H. Weczerka, *Stadt- und Marktgründung...*, s. 215; *idem*, *Handbuch der historischen...*, s. 487.

⁵³ SUB, Bd. 3, nr 382; Národní Archiv Praha, Archiv českého velkopřevorství maltského řádu, nr 2729; por.: W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, s. 51–52.

⁵⁴ SUB, Bd. 4, nr 418; SUB, Bd. 5, nr 872.

⁵⁵ R. Stelmach, *Cieplice w XIII w. – nieudane fundacje augustiańska i joannicka*, RJ, t. 32, 2000, s. 53–54; W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, s. 54; R. Heś, *Joannicy na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007, s. 218–219.

⁵⁶ A. Boguszewicz, *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław 2010, *passim*; P. Nocuń, *Wieża książęca w Siedlęcinie (powiat jeleniogórski) w świetle dotychczasowych badań*, „Z Otchłani Wieków”, R. 64, 2009, s. 169–182; *idem*, *The fourteenth-century dual tower of Siedlecin – the largest and most representative tower house in Silesia (south-western Poland)*, [w:] *Towers 1: A House Such as Thieves Will Knock At*, red. R. Oram, Donigton 2015, s. 115–128.

⁵⁷ W. Wereszczyński, *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu Schaffgotschów z Chojnika i Gryfa*, cz. III, RJ, t. 38, 2006, s. 17–18, 41–58.

⁵⁸ D. Adamska, *Fundacje...*, s. 45–52.

⁵⁹ APWr., Dokumenty majątku Schaffgotschów, Fach XX, nr 2.

⁶⁰ E. Szczepański, *Schroniska po polskiej stronie Karkonoszy*, RJ, t. 18, 1980, s. 142–161.

⁶¹ Wieś koło leśnego zbytku.

⁶² Ob. część Wojanowa.

⁶³ Ob. część Borowic.

⁶⁴ Ob. część Jeleniej Góry.

⁶⁵ Jako Dörfchen: H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 6.

⁶⁶ Ob. część Jeleniej Góry.

⁶⁷ Ob. część Jeleniej Góry.

⁶⁸ Wzmiankowany folwark między *Hartau* a miastem (*Landbuch księstw...*, t. 1, nr 362, także: nr 446; t. 2, nr 784; AP JG, Rep. 132 a; Depozyt miasta Jeleniej Góry, nr 73; H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 6).

⁶⁹ Jako las koło Jeleniej Góry, zwany *Harte* (*Landbuch księstw...*, t. 1, nr 537, 1084; AP JG, Dokumenty miasta Jeleniej Góry, nr 22).

⁷⁰ Jako „male Grabary”, położone na końcu Strupic (APWr., Dokumenty miasta Wrocławia, nr 1069; H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 6).

⁷¹ Niezidentyfikowana wieś między Jelenią Górą a Świerzawą.

⁷² Ob. część Jeleniej Góry.

⁷³ Wieś niekiedy identyfikowana z *Rutengerisdorf* z 1240 r.

⁷⁴ W 1343 r., jako książęcy las o powierzchni 54 łanów, przeznaczony do wykarczowania. W 1405 r. nadal jako las w posiadaniu rycerskim (H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 6).

⁷⁵ Niewielka osada między Piastowem a Kromnowem.

⁷⁶ Ob. część Jeleniej Góry.

⁷⁷ Niezidentyfikowana wieś między Szklarską Porębą, Piechowicami a Sobieszowem, opuszczona przed 1406 r.

⁷⁸ Ob. część Jeleniej Góry.

⁷⁹ Ob. część Jeleniej Góry.

⁸⁰ Budowa nowego kościoła na miejscu starszej świątyni – H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 6.

⁸¹ Falsyfikatem z końca XIII w. jest dokument o funkcjonowaniu wsi w 1203 r. – SUB, Bd. 1, nr 334.

⁸² Ob. część Piechowic.

⁸³ Las sprzedany mieszczaninowi Wernerowi – H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 6.

⁸⁴ Ob. część Piechowic.

⁸⁵ Ob. część Karpacza.

⁸⁶ Ob. część Jeleniej Góry.

⁸⁷ Ob. część Jeleniej Góry.

⁸⁸ Falsyfikatem jest dokument próbujący wywodzić prawa do wsi rodziny Schaffów od 1242 r. – W. Wereszczyński, *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu Schaffgotschów z Chojnika i Gryfa*, cz. I, RJ, t. 34, 2002, s. 62–64; *idem*, *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu Schaffgotschów z Chojnika i Gryfa*, cz. II, RJ, t. 35, 2003 s. 105.

⁸⁹ Ob. część Jeleniej Góry. Obok wsi znajdował się radziecki folwark, położony przy kamiennym moście nad Bobrem, znany z dokumentu z 1496 r.

⁹⁰ Wieś mogła nie być tożsąca z „małymi” Karpnikami (czyli wymienionymi w tym samym źródle „innymi Karpnikami”).

⁹¹ Część Wysokiego Grzbietu Izerskiego zakupili wówczas joannicy.

⁹² Ob. część Karpacza.

⁹³ W 1400 r. nazwa niezalesionego terenu.

⁹⁴ Zob.: I. Łaborewicz, *Legendy i podania Jeleniej Góry*, Jelenia Góra 2002, s. 11, 16 i 20; tamże wyjaśnienie pochodzenia każdej z tych legend.

⁹⁵ Zob.: C. Schwenckfeldt, *Dokładne opisanie jeleniogórskiego Ciepłego Zdroju, położonego na Śląsku pod Karkonoszami*, tłum. i oprac. A. Paczos, Jelenia Góra-Cieplice 2011, s. 47–48.

⁹⁶ W. Kapałczyński, J. Kotlarski, *Zabytki Jeleniej Góry i powiatu*, Jelenia Góra 2002, s. 10; W. Kapałczyński, *Kościół i kaplice Kotliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2011, s. 17.

⁹⁷ W. Kapałczyński, *Kościół pw. Świętych Erazma i Pankracego – wcześniejsze założenia – próba uchwycenia faz budowlanych*, [w:] *Parafialny kościół...*, s. 48–49.

- ⁹⁸ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju miasta*, red. Z. Kwaśny, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 26.
- ⁹⁹ Zob. m.in.: G. Grundmann, *Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, hrsg. v. H. Weczerka, Marburg 1977, s. 189.
- ¹⁰⁰ SUB, Bd. 4, nr 418, s. 279.
- ¹⁰¹ Zob.: R. Stelmach, *Cieplice w XIII w....*, s. 54–55.
- ¹⁰² SUB, Bd. 5, nr 372, s. 293–294.
- ¹⁰³ E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra*, [w:] *Śląsk w zabytkach sztuki*, red. T. Broniewski, M. Zlat, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 5–6.
- ¹⁰⁴ Zob. m.in.: M. Szypowska, A. Szypowski, *Jelenia Góra*, Warszawa 1964, s. 1–2; T. Steć, W. Walczak, *Karkonosze. Monografia krajoznawcza*, Warszawa 1967, s. 73–75; E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, s. 9; Z. Paprotny, *Jelenia Góra*, Wrocław 1978, s. [5–6]; *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, s. 26.
- ¹⁰⁵ Por.: S. Firszt, *Badania archeologiczne prowadzone w Jeleniej Górze...*; *Jelenia Góra i jeleniogórzanie – 900 lat tradycji. Materiały z sesji naukowej, Jelenia Góra, 19–20 czerwca 2008 r.*, red. M. Zawila, I. Łaborewicz, Jelenia Góra 2008, s. 5–18, tam literatura przedmiotu.
- ¹⁰⁶ SUB, Bd. 6, nr 6.
- ¹⁰⁷ SUB, Bd. 6, nr 415; AP JG, Dokumenty JG, nr 2.
- ¹⁰⁸ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 166; L. Kajzer, S. Kolodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2003, s. 212.
- ¹⁰⁹ S. Firszt, *Dotychczasowe wyniki badań...*, s. 41–61.
- ¹¹⁰ Zob.: W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, s. 65–73.
- ¹¹¹ W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, s. 65, 66.
- ¹¹² W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, s. 44.
- ¹¹³ RS 4049.
- ¹¹⁴ Zob.: *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, s. 53.
- ¹¹⁵ Spostrzeżenia dotyczące początków lokowanej Jeleniej Góry i jej rozwoju do XV w. na podstawie własnych badań oraz głównie literatury przedmiotu, zob. m.in.: E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, s. 5–15; *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, s. 24–46.
- ¹¹⁶ E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, s. 10.
- ¹¹⁷ Najdokładniej miejskie obwarowania przedstawia rękopiśmienny plan Jeleniej Góry z lat 1787–1788, zob.: APWr, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. IV/87.
- ¹¹⁸ Zob.: H. Uthenwoldt, *Die Hirschberger Stadtbefestigung*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, Jhg. 50, 1930, Nr 11–22; E. Szczepański, *Średniowieczne umocnienia Jeleniej Góry*, RJ, t. 20, 1982, s. 101–107.
- ¹¹⁹ SUB, Bd. 6, nr 415.
- ¹²⁰ *Teksty źródłowe do historii Jeleniej Góry*, zestawił Z. Kwaśny, red. S. Ingot, Wrocław 1964, s. 3 (nr 1).
- ¹²¹ AP JG, Dokumenty, sygn. 30; Katalog VI nr 494, s. 99.
- ¹²² AP JG, Dokumenty, sygn. 33, 34 i 35.
- ¹²³ AP JG, Dokumenty, sygn. 36.
- ¹²⁴ AP JG, Dokumenty, sygn. 326.
- ¹²⁵ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 9.
- ¹²⁶ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 9, 10.
- ¹²⁷ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 10.
- ¹²⁸ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, s. 10.
- ¹²⁹ RS nr 2060.
- ¹³⁰ W. Kapałczyński, J. Kotlarski, *Zabytki...*, s. 10. Rysunek rekonstrukcyjny faz rozwoju jeleniogórskiego kościoła – S. Stulin.
- ¹³¹ E.J. Naso, *Phoenix redivivus...*, s. 186.
- ¹³² S. Stulin, A. Włodarek, *Jelenia Góra. Diec. wrocławska, miasto woj. Kościół par. pw. śś. Erazma i Pankracego*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczo, M. Arszczyński, t. 2: *Katalog zabytków*, red. A. Włodarczyk, Warszawa 1995, s. 98–99. E. Różycka i J. Rozpędowski datują rozpoczęcie budowy obecnego kościoła na pocz. XV w.; E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, s. 89–92.
- ¹³³ RS 6620; AP JG, Akta miasta Jeleniej Góry. Dokumenty, sygn. 6.
- ¹³⁴ AP JG, Akta miasta Jeleniej Góry. Dokumenty, sygn. 9. Zob. też: *Teksty źródłowe do historii...*, s. 4 (nr 2).
- ¹³⁵ *Teksty źródłowe do historii...*, s. 4 (nr 3).
- ¹³⁶ AP JG, Dokumenty, sygn. 28; R. Stelmach, Archiwum dokumentów miasta Jelenia Góra, RJ, t. 40, s. 89.
- ¹³⁷ AP JG, Dokumenty, sygn. 188.
- ¹³⁸ APWr, Akta majątku Schaffgotschów. Dokumenty majątku Schaffgotschów, sygn. 837.
- ¹³⁹ APWr, Rep. 83, sygn. 200; R. Stelmach, *Średniowieczne dokumenty do dziejów Jeleniej Góry zachowane w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, RJ, t. 42, 2010, s. 48.
- ¹⁴⁰ AP JG, Dokumenty, sygn. 10.
- ¹⁴¹ *Teksty źródłowe do historii...*, s. 9 (dok. 9).
- ¹⁴² *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, s. 97. Hensel powołuje się na „rękopis osoby prywatnej”, w którym darowizna ta nazwana jest „donacją”.
- ¹⁴³ I. Łaborewicz, *Patronat miejski nad kościołem parafialnym świętych Erazma i Pankracego w Jeleniej Górze* [w:] *Parafialny kościół...*, s. 394–397.
- ¹⁴⁴ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 49.
- ¹⁴⁵ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 44.
- ¹⁴⁶ D. Zeller, *Jeleniogórskie ciekawostki*, tłum. T. Pryll, Jelenia Góra 2008, s. 108–110.
- ¹⁴⁷ M. Szymczyk, *Dzieje jeleniogórskiego ośrodka przemysłu papierniczego (cz. 1 – do 1945 r.)*, RJ, t. 33, 2001, s. 33.
- ¹⁴⁸ *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, s. 226–228.
- ¹⁴⁹ I. Łaborewicz, *Żebracy i przytulki w osiemnastowiecznej Jeleniej Górze*, „Sudety”, nr 5 (62), 2006, s. 10–11.
- ¹⁵⁰ *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, s. 396.
- ¹⁵¹ Zob.: I. Łaborewicz, *Dwa pomniki na Wzgórzu Kościuszki – obeliski Fryderyki i Johanna Schöna*, „Skarbiec...”, nr 1 (21), 2002, s. 6.
- ¹⁵² Przedwojenna fotografia przyrynkowych kamienic np. w: H.G. Griep, *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Bürgerhauses*, Darmstadt 1985.
- ¹⁵³ H. Jasioński, *Jeleniogórskie kamienice mieszczańskie*, OZ, R. 11, 1958, nr 3–4 (42–43), s. 192–205.
- ¹⁵⁴ Najważniejsze opracowania: A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta*, Wrocław 1955, archiwum NID O/Wrocław; U. Czartoryska, *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy rynku (domy nr 11–18)*, Wrocław 1956, archiwum NID O/Wrocław; eadem, *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy rynku (domy nr 6, 8, 12, 13, 14, 23, 24, 38, 48, 49)*, Wrocław 1956, archiwum NID O/Wrocław; I. Rybka, *Jelenia Góra. Studium ikonograficzne zabudowy rynku*, Wrocław 1981, archiwum NID O/Wrocław.
- ¹⁵⁵ W. Grabowski, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na działce nr 141/1 przy ul. Kopernika w Jeleniej Górze w 2000 roku*, Jelenia Góra 2001, archiwum WUOZ JG.
- ¹⁵⁶ Por.: R. Kolomański, *Wyniki prac archeologicznych prowadzonych w Jeleniej Górze w trakcie budowy kamienicy przy ulicy Grodzkiej nr 14 w 1991 r.*, archiwum WUOZ JG; idem, *Wyniki badań archeologicznych podczas prowadzenia prac ziemnych związanych z budową budynku nr 12–13 na ul. Jasnej w Jeleniej Górze w 1994 roku*, archiwum WUOZ JG.
- ¹⁵⁷ Np.: A. Boguszewicz, *Rozwój kamienicy mieszczańskiej w Dzierżoniowie w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 131; M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013, s. 14.
- ¹⁵⁸ W. Grabowski, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na działce...*
- ¹⁵⁹ W. Grabowski, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na działce nr 17/33 przy ul. Jasnej i Grodzkiej w Jeleniej Górze w 2007 roku*, Jelenia Góra 2009, archiwum WUOZ JG.
- ¹⁶⁰ R. Kolomański, *Wyniki badań archeologicznych podczas prowadzenia prac...*
- ¹⁶¹ T. Miszczyk, *Sprawozdanie z nadzoru i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na placu Ratuszowym i ul. Fortecznej*, Jelenia Góra 1997, archiwum WUOZ JG.
- ¹⁶² Kamienne studnie znaleziono podczas badań pomiędzy ob. ulicami Jasną i Grodzką (10 studni), przy ob. ulicach Krótkiej 17–21, Szkolnej 27, M. Kopernika 6. Studnia z plecionej faszyzny znajdowała się na zapleczu nowo wytyczonych parcel nr 20 i 21 przy ul. Krótkiej.
- ¹⁶³ Pozostałości spalonych obiektów szachulcowych z XV w. odkryto przy ob. ulicy 1 Maja 3 i 14 (W. Grabowski, *Jelenia Góra – ul. 1 Maja 3. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1995*, archiwum WUOZ JG; R. Kolomański, *Wyniki prac archeologicznych przeprowadzonych w Jeleniej Górze podczas budowy kamienicy przy ul. 1 Maja nr 14 w 1996 r.*, archiwum WUOZ JG).
- ¹⁶⁴ H. Jasioński, *Jeleniogórskie kamienice...*, s. 198.
- ¹⁶⁵ C. Uricher, *Görlitzer Hallenhäuser. Untersuchungen zur Entwicklung eines lines Haustyps*, Karlsruhe 2003, s. 249–255.
- ¹⁶⁶ C. Uricher, *Görlitzer Hallenhäuser...*, m.in. s. 237, 240, 246, 251, 252.
- ¹⁶⁷ Np. Rynek 33 w Świdnicy – M. Chorowska, Cz. Lasota, *Zabudowa rynku świdnickiego do połowy XVI wieku*, „Wratislavia Antiqua”, t. 2, 2000, s. 359, ryc. 14 (rys. E. Głęb).
- ¹⁶⁸ Np. ul. Nowowiejska nr 9 i 5 – M. Radová, M. Hauserová, *Síňový dům*, „Archaeologia Historica”, t. 17, 1992, s. 107, Obr. 10.
- ¹⁶⁹ V. Dražan, *Gotický a renesanční měšťský dům z jižních Čech a Moravy*, „Zprávy památkové péče”, R. 10, 1950, z. 5, s. 157.
- ¹⁷⁰ V. Mencl, *Měšťanský dům českého středověku*, „Zprávy památkové péče”, R. 13, 1953, z. 6, s. 172.
- ¹⁷¹ H. Jasioński potwierdza istnienie pewnych plaket z XVI-wiecznymi datami.
- ¹⁷² Np. fasciowe obramienia okienne kamienicy przy ob. ul. Jasnej 2 pochodzą zapewne ze zburzonej kamienicy Rynek 21.
- ¹⁷³ Wg H. Lutscha (*Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Bd. 3, Breslau 1891, s. 464) renesansowe obramienia okien miały kamienice: Rynek 18, 35, 46, 55, ul. Jasna 19. Od strony ul. Kościelnej dom przy *Schildauerstrasse* 31 miał inskrypcję: ANNO 1540 (In) VIGILIA CANTATE COMBVUSTA EST TOTA CIVITAS.
- ¹⁷⁴ U. Czartoryska, *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy...*
- ¹⁷⁵ I. Rybka, *Jelenia Góra. Studium...*, s. 1. W studium tym jako zasadnicze źródło przyjęto akta zgromadzone w AP JG, fotografie z lat 50. XX w. oraz pomiary wykonane przez Biuro Dokumentacji Zabytków w 1957 r.
- ¹⁷⁶ Staatsarchiv Berlin, Urmesstischblatt nr 2947 z 1824 r.
- ¹⁷⁷ Zob. plan w skali 1:1000 – Herder Institut Plansammlung, sygn. 115 360.
- ¹⁷⁸ W Instytucie Herdera w Marburgu.
- ¹⁷⁹ Herder Institut Marburg, Plansammlung, sygn. 115 360.
- ¹⁸⁰ M. Göbel, *Hirschberg*, [w:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stoob, P. Johaneck, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, s. 171.
- ¹⁸¹ S. Golachowski, *Jelenia Góra. Zarys rozwoju przestrzennego*, [w:] A. Zaorska, J. Pudelko, *Jelenia Góra. Studium historyczno-urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta*, mpis, Wrocław 1955, archiwum NID O/Wrocław, s. 5.
- ¹⁸² *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, s. 151.
- ¹⁸³ M. Vogt, *Illustrierte Chronik der Stadt Hirschberg in Schlesien enthaltend eine historische-topographische Beschreibung derselben seit ihrem muthmasslichen Ursprunge bis auf gegenwärtige Zeit*, Hirschberg 1875, s. 87.
- ¹⁸⁴ S. Golachowski, *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, s. 6.
- ¹⁸⁵ Wg planu pomiarowego wykonanego przez Katowickie Okręgowe Przedsiębiorstwo Miernicze, oddział we Wrocławiu, w 1955 r.
- ¹⁸⁶ Niwa miała powierzchnię równą 5 wężyskom (kwadratowi o boku 150 stóp = 10 prętów) – F. Sztam, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936, s. 9 n.
- ¹⁸⁷ *Świdnica*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV. Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 5, red. R. Eysymont, M. Goliński, Wrocław 2008, s. 21–22.
- ¹⁸⁸ Front działki o szerokości 25 stóp miałby więc długość 7,2 m.
- ¹⁸⁹ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, KAIU, t. 9, 1964, z. 1, s. 3–26.
- ¹⁹⁰ Spis zamieszczony w: M. Vogt, *Illustrierte Chronik...*
- ¹⁹¹ J. Herbst, *Chronik der Stadt Hirschberg in Schlesien bis zum Jahre 1847*, Hirschberg 1849, s. 331.
- ¹⁹² G. Przybyłowicz-Balińska, *Rozwój urbanistyczny Jeleniej Góry w XIX i na początku XX wieku*, RJ, t. 19, 1981, s. 95–125; J. Ptaszyński, *Jelenia Góra. Anno Domini 1888*, RJ, t. 30, 1998, s. 155–162.
- ¹⁹³ J. Herbst, *Chronik der Stadt...*, s. 436 nn.
- ¹⁹⁴ J. Herbst, *Chronik der Stadt...*, s. 324.
- ¹⁹⁵ AP JG, Zbiory kartograficzne, sygn. 288.
- ¹⁹⁶ AP JG, Zbiory kartograficzne, sygn. 338.
- ¹⁹⁷ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 149.
- ¹⁹⁸ J. Podobiński, *Tramwaje w Jeleniej Górze 1897–1969*, RJ, t. 29, 1997, s. 48–55; Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 147.
- ¹⁹⁹ *Baurat Karl Grosse, Architekt in Berlin. Arbeiten aus den Jahren 1900–1915*, [Breslau 1915], il. nrb.; *100 lat Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze. 1914–2014*, red. R. Witczak, Jelenia Góra 2014.
- ²⁰⁰ W. Kapałczyński, P. Napierała, *Zamki, pałace i dwory Kotliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2005, s. 28–33; A. Franke, *Zamki i pałace w Kotlinie Jeleniogórskiej. Przegląd*, [w:] *Dolina Zamków i Ogrodów, Kotlina Jeleniogórskie – wspólne dziedzictwo*, red. O. Czerner, A. Herzig, Berlin–Jelenia Góra 2001, s. 356–357.
- ²⁰¹ I. Łaborewicz, *Historia Wzgórza Bolesława Krzywoustego (Hausberg) w Jeleniej Górze od połowy XV w. do dnia dzisiejszego*, RJ, t. 32, 1998, s. 29–40.
- ²⁰² AP JG, Urząd Katastralny Jeleniej Góry, sygn. 661.
- ²⁰³ C. Quiring i in., *Ernst May 1886–1970*, Wrocław 2012, s. 149.
- ²⁰⁴ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 193.
- ²⁰⁵ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 194.
- ²⁰⁶ I. Łaborewicz, *Obiekty Garnizonu Jelenia Góra w świetle akt budowlanych miast sprzed 1945 roku*, RJ, t. 36, 2004, s. 37–44.
- ²⁰⁷ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 212.
- ²⁰⁸ Jelenia Góra. *Zarys rozwoju...*, s. 312.
- ²⁰⁹ Nie tylko w Jeleniej Górze zabudowa historycznego centrum miasta, niezniszczona podczas działań wojennych, została w mniejszym lub większym stopniu rozebrana w latach 50. i 60. XX w. Tak się stało również w Bystrzycy Kłodzkiej, Gryfowie Śląskim, Kłodzku, Lubomierzu, Radkowie, Świdnicy, Żąbkowicach Śląskich.
- ²¹⁰ A. Bankowiak, K. Wagner, *Rekonstrukcja rynku staromiejskiego w Jeleniej Górze*, RJ, t. 1, 1963, s. 60–73; *Prace konserwatorskie na terenie województwa wrocławskiego w latach 1945–1968*, red. E. Lenkow, B. Medeyska, B. Piąty, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 58–60.
- ²¹¹ H. Jasioński, *Jeleniogórskie kamienice...*, s. 192–193.
- ²¹² S. Golachowski, A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Jelenia Góra*, Wrocław 1955, mpis w archiwum NID O/Wrocław.
- ²¹³ *Kronika roku 1963*, RJ, t. 3, 1965, s. 145.
- ²¹⁴ *Kronika roku 1962*, RJ, t. 2, 1964, s. 128.
- ²¹⁵ J. Jarmolukowa, *40 lat miasta*, RJ, t. 23, 1985, s. 23.
- ²¹⁶ *Kronika roku 1957*, RJ, t. 13, 1975, s. 97.
- ²¹⁷ A. Bankowiak, K. Wagner, *Rekonstrukcja rynku...*, s. 60–73. Zob. też: S. Golachowski, A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne...*; U. Czartoryska, *Studium historyczno-architektoniczne...*; eadem, *Studium historyczno-architektoniczne...*
- ²¹⁸ W wypadku niektórych ulic dopuszczano potraktowanie ich jako komunikacji wewnątrzblokowej (ul. Mrocza, Krótka, Druciana).

²¹⁹ J. Pudelko, A. Zaorska, *Wnioski konserwatorskie do planu szczegółowego ośrodka historycznego Jeleniej Góry*, [w:] S. Golachowski, A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne...*, s. 1 (65).

²²⁰ J. Suwalski, *Orzeczenie techniczne w sprawie ścian frontowych i bocznych, znajdujących się w Jeleniej Górze przy pl. Ratuszowym 30–37*, Wojewódzkie Biuro Projektów Wrocław 1962, mpis, Archiwum SOZ Jelenia Góra.

²²¹ M. Lubocka-Hoffmann (*Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i program odbudowy*, Bydgoszcz 2004, s. 148) pisze w takich wypadkach o fasadach „grzeszących sztywnością formy”.

²²² J. Jakubiec, *Jeleniogórskie refleksje urbanistyczne*, RJ, t. 10, 1972, s. 12.

²²³ J. Jakubiec, *Jeleniogórskie...*, s. 23.

²²⁴ J. Romaszewicz, *Konkurs na projekt urbanistycznej przebudowy i uporządkowania centrum miasta Jelenia Góra*, „Architektura”, 1969, nr 9, s. 379–385.

²²⁵ L. Dąbrowski, *Konkurs urbanistyczny na projekt śródmieścia Jeleniej Góry*, RJ, t. 5, 1967, s. 40, 42.

²²⁶ K. Szmidt, *Jelenia Góra w perspektywie*, RJ, t. 16, 1978, s. 5–16.

²²⁷ Cz. Margas, *Kronika 1959 roku*, RJ, t. 13, 1975, s. 144. Projekt osiedla Zabobrze II został wykonany przez R. Tunikowskiego z wrocławskiego Miastoprojektu.

²²⁸ Cz. Margas, *Kronika...*, s. 158.

²²⁹ G. Grundmann, *Schlesischen Architekten im Dienst der Herrschaft Schaffgotsch und der Propstei Warmbrunn*, Strassburg 1930; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, s. 15–17.

²³⁰ SÜb, Bd. 3, nr 382.

²³¹ Po 1945 r. zbiory Schaffgotschów uległy rozproszeniu i obecnie znajdują się w: Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Muzeum Narodowym we Wrocławiu, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz w Muzeum Narodowym w Warszawie. Na miejscu pozostała jedynie część kolekcji przyrodniczej.

²³² E. Grochowska-Sachs, *Szkoła snycerstwa w Cieplicach Śląskich Zdroju. Zarys pewnej legendy*, [w:] *Ten wspaniały krajobraz. Artyści i kolonie artystyczne w Karkonoszach w XX wieku*, red. K. Bzdziach, Berlin–Wrocław 1999, s. 238–248.

²³³ O. Krauss, *Das Wasserchöpfwerk der Schlossgärtnerei Bad Warmbrunn. Ein 100 jähriges technisches Baudenkmal*, „Schlesische Monatshefte”, Jg. 13, 1936, Nr 2, s. 57–59, il. po s. 72.

²³⁴ E. Füllner, *Der Füllner-Park und das Blockhaus in Warmbrunn*, Hirschberg 1909 – bogato ilustrowany druk okolicznościowy, wydany z okazji poświęcenia parku.

²³⁵ M. Chorowska i in., *Zamki i dwory obronne w Sudetach*, t. 2: *Księstwo jaworskie*, Wrocław 2006, s. 41–55, tam też wcześniejsza literatura.

²³⁶ A. Franke, *Zamki, palace...*, s. 394–395.

²³⁷ A. Siebelt, *Die katholische Pfarrkirche zu Hermsdorf u. R. und ihre Tochterkirchen*, Hermsdorf 1925; H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 98.

²³⁸ F.G.E. Andres, *Historische Statistik der Evangelischen Kirche in Schlesien*, Breslau 1867, s. 530.

²³⁹ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Brieg 1786, s. 373.

²⁴⁰ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte...*, Breslau 1845, s. 226.

²⁴¹ F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, s. 363.

²⁴² J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, s. 2.

²⁴³ Na mapie okolic Jeleniej Góry z około 1770 w Jagniątkowie oznaczono trzy młyny – *Staatsbibliothek Berlin*, sygn. N 15140/1 Blatt 22.

²⁴⁴ Zespoły te określa *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Jelenia Góra*, przyjęte przez Radę Miejską Jeleniej Góry uchwałą z 28 maja 2013 r.

Stanisław Firszt

THE OLDEST SETTLEMENTS IN JELENIA GÓRA BASIN IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Jelenia Góra is located in the northern part of Jelenia Góra Basin, which is entirely surrounded by mountains: the Izerskie Mountains and the Izerskie Foothills in the west, the Kaczawskie Mountains in the north, the Rudawy Janowickie Mountains in the east, and the Karkonosze Mountains in the south. The town lies on the southern (left-hand) bank of the Bóbr River, in a bend, on a high terrace. Its centre is about 1 km away from the confluence of two rivers: the Bóbr and the Kamienna.

The mountain ranges and the entire Jelenia Góra Basin are predominantly built from Precambrian and Palaeozoic crystalline rocks. In the Kaczawskie Mountains, some Mesozoic sedimentary rocks can be found. On such rocks, in depressions, postglacial sediments, and in watercourse valleys – fluvial deposits, have accumulated.

The local soils are poor and shallow, which means that their surface is covered with rubble or even solid rock, sometimes loamy waste, on which lies a very thin layer of humus. More fertile soils can only be found at foothills and in valleys, where they were created on sand, postglacial clays or fluvial deposits.

The mountainous areas are characterised by lower temperatures, less insolation, more intense and frequent precipitation, and a longer period in which snow does not melt than those in Jelenia Góra Basin, and so the growing season is shorter there. Before settlement began, the mountain and submountain areas in the Basin had been covered with coniferous trees. The lower parts of the forested hills were predominated by beeches, while in the foothills grew oaks, lindens and sycamores. In the river valleys, mixed forests spread – ash, alder and sycamore trees. Near today's Podgórzynskie Ponds and Trzczańskie Marshes there were peat bogs, periodically covered by alder forests¹.

Because of its topography, climate and poor soils, the area was not attractive for permanent settlement, which was based on animal husbandry and land cultivation. However, the abundance of game meant that the area was willingly visited by hunters.

ARCHAEOLOGICAL SURVEYS AND DISCOVERIES

The older literature propagated the view that until the Middle Ages the area had not been developed at all or had only been sparsely inhabited (small settlements, peripheral in relation to settlements in the Silesian Lowland).

During the last 80 years, thanks to accidental discoveries, regular excavations, surface surveys and archaeological supervision of construction projects, this picture has changed. It is now accepted that before the establishment of the settlements we know today and the chartering of Jelenia Góra the area had not been a settlement desert. It is true that it had been much sparsely settled than the Silesian Lowland, but it had its 'oases of settlement' located in dense forests, particularly where better soils were conducive to agricultural activities.

At present, there are about 500 documented archaeological sites², which have been investigated since 1930s³. In the 1990s, when Jelenia Góra was developing fast and the former housing districts were being reconstructed,

a majority of the excavations were being done within the former town walls. The acquired archaeological material can be used for further study of the development of Jelenia Góra since its establishment.

SETTLEMENT IN JELENIA GÓRA BASIN BEFORE THE CHARTERING OF THE TOWN

The earliest traces of people's presence in Jelenia Góra Basin are flint tools from the Mesozoic Era, when the area had a rather harsh climate. The finds indicate that already between the 9th and the 5th millennia BC the region was penetrated by hunters.

We have slightly more finds from the Neolithic Era (5,000–2,000 BC). These are usually stone tools, including flint ones (e.g. hatchets, axes, hoes) and a small number of ceramic fragments found within the limits of today's Jelenia Góra, Piechowice, Stanisławów, Grabary, Sosnowka, Podgórzyn and Łomnica⁴.

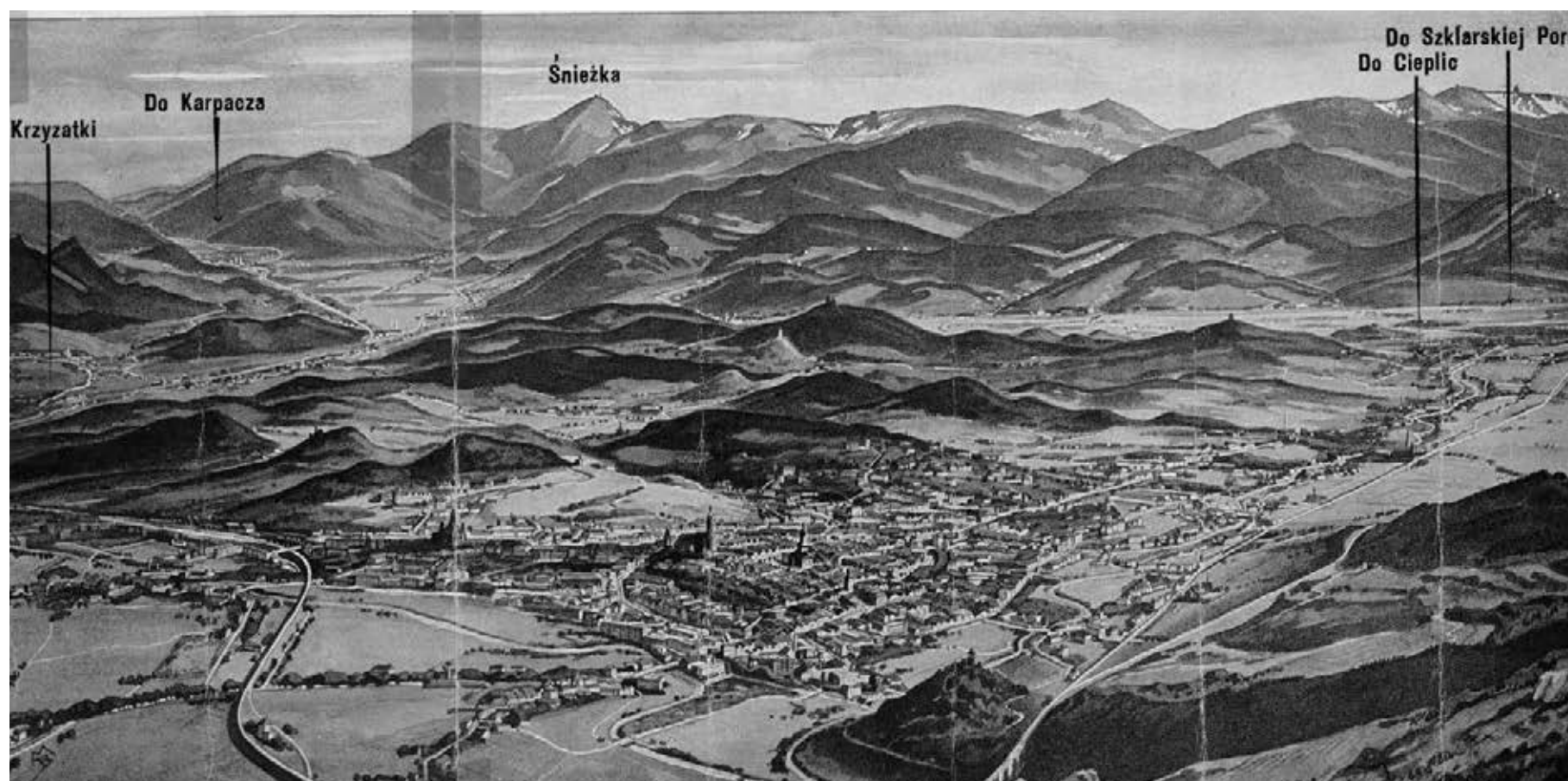
So far no traces of Neolithic settlements or burial grounds have been discovered, so it is too early to talk with any certainty about any permanent settlement at that time. Of note, however, are the Neolithic artefacts found in the river valleys of: the Bóbr (e.g. Jelenia Góra: Krzywoustego Hill, former Strupice – today's Zabobrze housing estate, near Partyzantów Hill and at Grabary), the Kamienna (Piechowice, Jelenia Góra-Cieplice, Jelenia Góra former *Kunnersdorf*) and the Łomnica (Łomnica), as well as near the former peat bogs and today's Podgórzynskie Ponds (Podgórzyn, Sosnowka). Those were relatively most fertile areas. Considering the nature of the finds, which include hoes – associated with land cultivation, as well as hatchets and axes – needed for felling trees and bushes to prepare land for agriculture, it can be assumed that in the Neolithic Era (a period in which a relative warming-up took place), groups of farmers and animal breeders came to the Basin from the Silesian Lowlands. Having cleared trees and bushes, they set up first permanent settlements in the river valleys.

The Neolithic finds in Jelenia Góra Basin form two clusters. The first one, connected with the Bóbr Valley, extends from Krzywoustego Hill, via the former Strupice, to Grabary. The other one, connected with the former peat bogs (Podgórzynskie Ponds), extends from Cieplice via Podgórzyn and Sosnowka to Stanisławów. Separate enclaves were created by the presumed settlements at Piechowice and Łomnica.

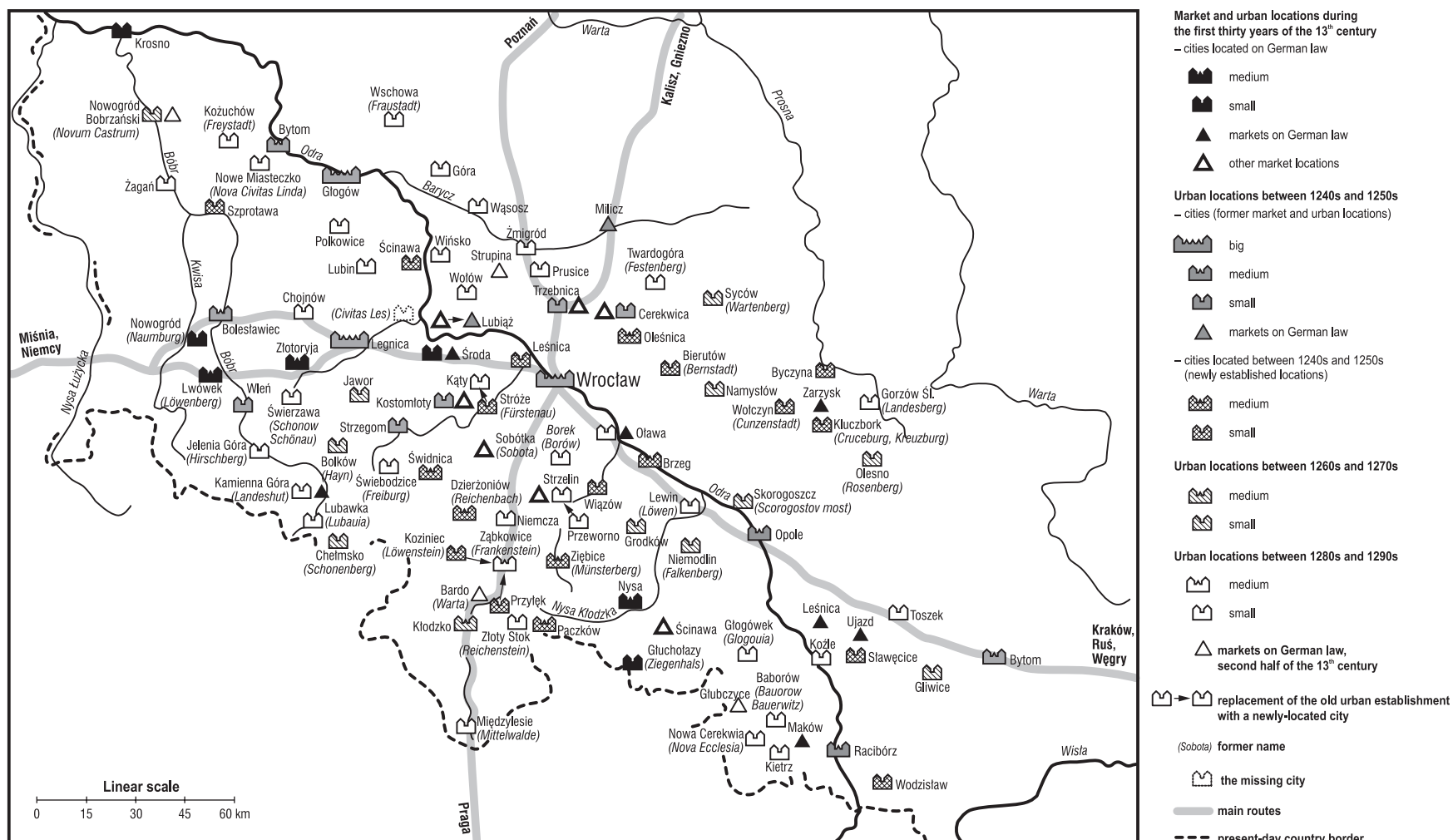
This settlement network survived and had a continuation, which is supported by archaeological finds from the Bronze Age (2,000 BC–700 BC). Traces of settlement of the Lusatian culture have been discovered, for instance, at Jelenia Góra-Grabary, between Cieplice, Podgórzyn and Stanisławów, and between Mysłakowice and Łomnica⁵.

A similar situation concerns the Iron Age. A (Hallstatt period) cremation burial ground has been discovered at the border between Jelenia Góra and Grabary (today's Wincenty Pol Street in Jelenia Góra). This indicates that a settlement, connected with the last development phase of the Lusatian culture, existed next to the burial ground. Two other sites – at Cieplice and Podgórzyn – have been linked to the La Tène culture.

We have found some traces of settlement in Jelenia Góra dating back to the time of Roman influence (a total of eleven sites). These can be grouped into three settlements. The first one, excavated before WWII, occupied an area from a former hospital (today: S. Żeromski Street), to the present-day Wolności Street (in the direction of Kamienna Street). The second settlement occupied an area from Jelenia Góra's centre towards the former barracks, near today's Grunwaldzka Street. The third one was located at Grabary. Other finds associated with the same period include: emperor

1. Jelenia Góra. A town panorama with the Karkonosze Mountains, 1939

2. City locations in Lower Silesia and in the Kłodzko Land in the 13th century (within the present-day borders). Study by M. Młynarska-Kaletynowa

Hadrian's coins at Trzcińsko and ceramics of the Luboszyce culture near Wojcieszycę⁶.

The situation did not change much in the Early Middle Ages. At the time, the principal area of relatively intensive settlement was the region on the Bóbr (Strupice and Grabary). The main site of the period is the burgwall at Grabary, dated to the 8th–9th c.⁷

The next area of early medieval settlement in the Basin is represented by two sites near the Kamienna River – a burgwall at Wojcieszycze and loose ceramic from Cieplice.

The Late Middle Ages (13th–15th c.) are represented by far many more archaeological sites. These are, first of all, some discoveries in the centre of Jelenia Góra (over 100 locations – fortifications, churches, town buildings)⁸, defensive structures (burg/castle on Krzywousty Hill, a so-called robbers' castle in Borowy Ravine, a watchtower on Koziniec Hill, the castles at Sokolec, Grodno and Chojnik, a residential tower at Siedlęcín)⁹, relics of mineshafts near Jeżów Sudecki and Dziwiszów¹⁰, remnants of a glassworks in Cicha Dolina near Piechowice¹¹, penitential crosses (in Jelenia Góra, Staniszków, Marczyce and Bukowiec)¹², hundreds of signs carved on rock (near Chojnik, Piechowice, Zachelmie, Podgórzyn, Sosnowka, Dziwiszów and Jeżów Sudecki)¹³, Grossus pragensis (Prague groat) treasures from Jelenia Góra and Łomnica as well as numerous fragments of clay pots. The settlement cluster in Jelenia Góra Basin was situated on both sides of the Bóbr, between Krzywousty Hill (in the west) and Koziniec Hill (in the east). Another, much smaller one, extended along the Kamienna – from the present-day Cieplice (in the south-west) to Krzywousty Hill (in the south-east). The third one lay between today's Podgórzyskie Ponds, via Staniszków to Łomnica. At the confluence of the Bóbr and the Kamienna, an on edge of an elevation, near an already partly-settled area not far from today's Strupice, Grabary, *Kunnersdorf*, Malinnik and Cieplice, there was established – probably in the 2nd half of the 13th c. – the town of Jelenia Góra.

Dagmara Adamska

THE DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENT IN JELENIA GÓRA DISTRICT FROM THE 13TH C. TO THE EARLY 16TH C.

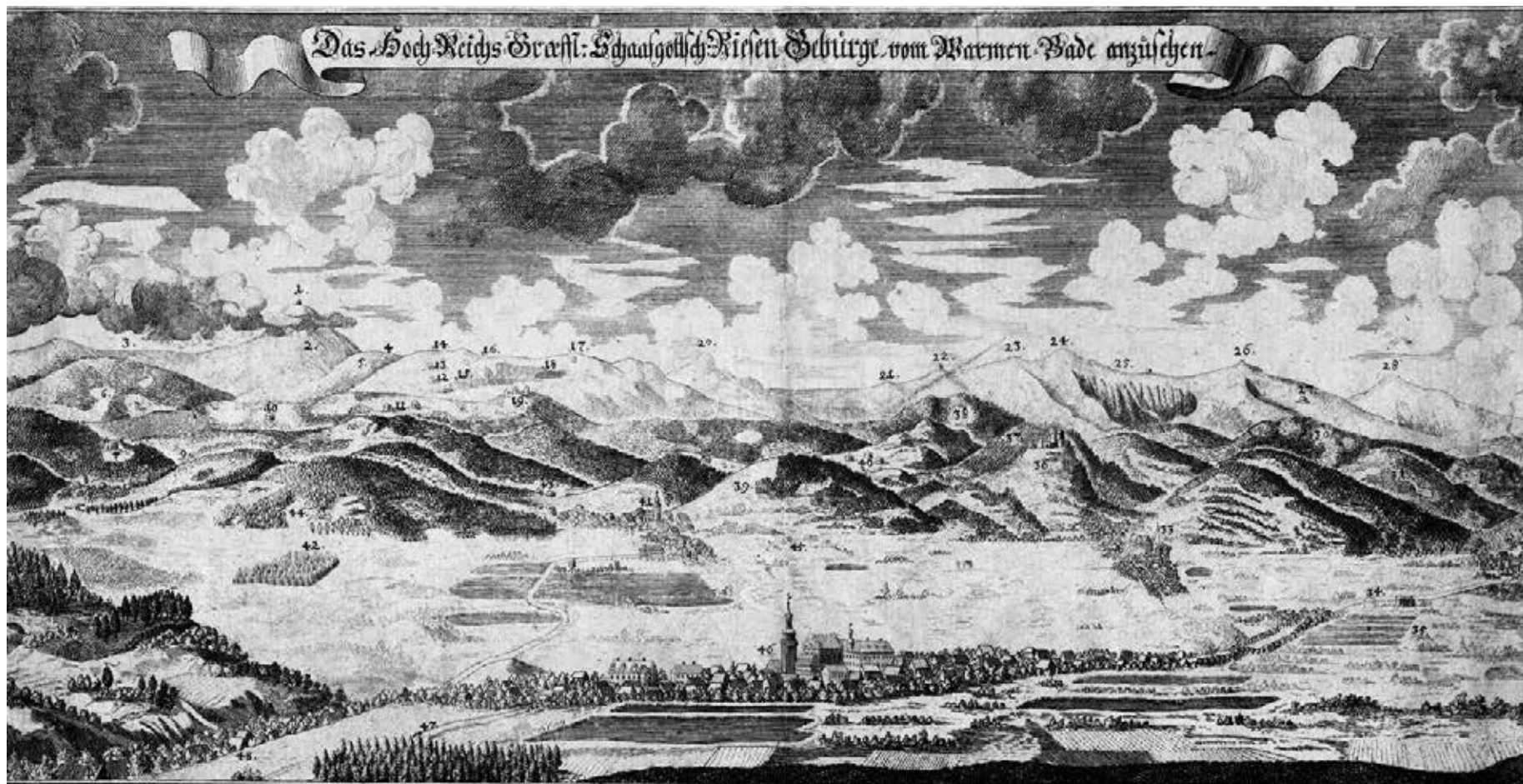
The Jelenia Góra district (*Weichbild*), which had a rather regular shape, encompassed settlements located within about 20 km to the east, south and west of the town of Jelenia Góra. To the north, there were only settlements in the near vicinity of the town (Siedlęcín, Jeżów Sudecki, Strzyżowiec). Probably, further north, the district had neither permanent nor linear boundaries, as, temporarily, villages from Świerzawa, Lwówek or, briefly, Wleń, *Weichbild* belonged to it. Consequently, the inhabitants of several settlements near Świerzawa (Chrośnica, Gozdno, Janówek, Sędziszowa, Kondratów) were under the jurisdiction of a court of the national voyt (commune head) in Jelenia Góra (see Table 2). At the same time, e.g. the village of Ploszczyna (*Flachenseiffen*), located less than 10 km away from the

town, was part of the Lwów district (for some time, also the Świerzawa and Wleń districts). This was probably a result of the fact that Jelenia Góra was younger – its existence had been confirmed by written sources from the 1280s¹⁴ – the town's court district had been taking shape while rural settlements around the older urban centres were already there. First mentions about the separation of the Jelenia Góra district come from the list of the financial endowment of Wrocław bishopric and are dated by the publisher to 1305–1313. A fragment about the settlements around Jelenia Góra is to be found at the end of Legnica's register¹⁵. Hence a hypothesis about a different author and time of the entry; the more so, as it is laconic in nature, as opposed to the rest of the text. It only specifies the amount of the rent, which has proved completely useless for calculating the area.

An overwhelming majority of the villages in the district in question were listed for the first time ever, which in this case does not necessarily reflect any clerical 'turning point', but a real settlement 'turning point' in the region. This indicates that most of the local settlements were set up in the 2nd half or even towards the end of the 13th at the earliest (see Table 1). The published results of archaeological surveys make this assumption more probable. However, a historian is hard pressed to express an opinion on the hypothesis related to the development of settlement in the Early Middle Ages, as the burgwalls that are supposed to have existed here (Karpniki and Grabary) have still not been sufficiently surveyed. While it is possible to date the stronghold at Grabary back to the so-called tribal period of the Early Middle Ages, the site on Krzyżna Mountain near Karpniki has only revealed late medieval material¹⁶. The work on Krzywousty Hill in Jelenia Góra has also provided artefacts that date back not further than the end of the 13th c. or the 14th c.¹⁷ Without disputing an earlier origin (the end of the 8th c.–the end of the 10th c.) of the burgwall at Grabary referred to above, it must be emphasised that no proof of settlement continuity from the so-called tribal period through the early Piast period to the 13th c. has been found. This statement is of key importance to deliberations about an alleged pre-colonisation pedigree of settlement in Jelenia Góra Basin. However, this issue calls for an in-depth study, taking account of the results of analyses of the materials from an open settlement located at Staniszków (dated back to the 7th/8th–9th centuries)¹⁸.

Parish districts around Jelenia Góra were established in the 2nd half of the 14th c. Some of the settlements bear names indicating their founder, e.g. 'the village of Bertold' (today: Barcinek), 'the village of Ludovicus' (today: Chrośnica), 'the village of Conrad' (today: Jelenia Góra-Kunice), 'the village of Martin' (today: Marczyce), 'the village of Arnold' (today: Miłków) or 'the village of Walter' (today: Mniszków). Some settlements, mentioned in the sources earlier, before the end of the 13th c. (Belczyna, Kondratów, Sędziszowa, Sokółowiec, Podgórk), should rather be linked to settlement near Złotorja, Wleń or Lwówek Śląski.

If it is assumed that the first settlement stage (the 2nd half of the 13th c.) was consistent, attention should be drawn to the appearance on the list referred to above of some names: the village of Karpniki – repeated three times (*Wysbach*, *Novum Wysbach* and 'other' *Wysbach*) and Kamienica – repeated twice (*Kempniz* and *parvum Kempniz*)¹⁹. The division of settlements into 'old' and 'new', as well as 'small' and 'big' would indicate that the settlement process had a few stages. Thus, before 1313, there already existed the settlements of 'Nowe (new) Karpniki', 'Małe (small) Karpniki' (?) and 'Mała (small) Kamienica', set up at the villages of Karpniki

3. A panorama of Cieplice, 1714–1742

and Kamienica, which must have been established at least a little earlier²⁰ (see the map No. 4).

A complicated structure of the settlements is characteristic of the region. It is connected with the lie of the land, which determined their form. Long street villages (with fields in the form of forest fiefs) gave rise to the separation, during the 14th c., of successive parts, referred to as 'upper', 'middle', 'lower', 'smaller' or 'bigger'. Thus, in the 2nd half of the 14th c., there was already a suburban Male Grabary²¹, towards the end of the 14th c. the village of Janowice was divided into a smaller and bigger parts (the latter one with a grange known as *Schanthause*)²², and Wojcieszycze – into 'old' and 'new'²³. What is more, the layout, and, at the same time, the dense network of settlements, led to a concentration of colonization. The upper part of Wojcieszów (*Ober Kauffung*), in the early 16th c. known as *Ober Woitsdorf*, is probably the same as the 16-fief *Woycezdorf* near Świerzawa²⁴, mentioned about 1300.

The development of rural settlement around Jelenia Góra was thus affected by several factors, above all natural conditions (afforestation, hydrography, topography and deposits), the importance of the nearby older centres and the fact that the region was situated near the border. The key catalyst, however, seems to have been the very location of the town, around which successive settlements were built. An example is the separation or expansion of several villages that were closely connected with the town's economy (Grabary, Strupice, Kunice, *Rosenau*, Dziwiszów, Jeżów Sudecki²⁵), and, above all, an effective suppression of the competitive 'smithy' (*Smedewerk*), i.e. Kowary.

In the 2nd half of the 14th c., Kowary was a small town with a voyt. We have a proof that it had its own parish church from as late as 1401²⁶. Such a legal status, maintained by the nearby Jelenia Góra on purpose, was reflected in documents from 1348 and 1355. By them, Bolko II, Duke of Świdnica, granted the inhabitants of Jelenia Góra the monopoly on trading in salt, practising crafts, selling cloth, extracting natural deposits throughout the district and selling ores (so-called iron stones), as well as smelting and processing them²⁷. From 1408, the town had an official confirmation of its right to trade in all forged goods and raw materials. The obligation to buy salt and cloth in the capital of the district was imposed on all of its inhabitants²⁸. The above privileges hindered the development of Kowary, which, after all, was located at the foot of the ore-bearing Karkonosze Mountains (Rudnik Hill)²⁹. A dispute from the beginning of the 15th c. attests to further efforts on the part of Jelenia Góra's town councillors to maintain the status of the town, which at that time was home not only to trade in linen and beer, but also smithery and an illegal sale of iron ores³⁰. It was only in 1513, despite protests of Jelenia Góra's magistrate, that Vladislaus II allowed Kasper Schaff to organise Kowary as an urban settlement, at the same time granting its inhabitants the right to bake bread and brew beer, to hold a fair, a market and a guild organisation³¹. The king's decision resulted in the settlement's rapid growth (in 1563, the town already had eleven smelters)³².

The progress of the settlement process was hampered by difficult environmental conditions. The harsh submontane climate, and above all dense forests (including the so-called *Hohenwald*³³, which extended from Gruszków up to Ogorzelec), made the development of Jelenia Góra Basin, just like that of any border region, quite laborious³⁴. Jelenia Góra Basin constituted a closed 'bag'³⁵ – we do not know for sure whether any important transit routes were crossing it before the mid-13th c. The literature treats the main road from Wrocław to Zgorzelec via Bolków and Gryfów Śląski as relatively unimportant³⁶. It is also difficult to determine

the significance and the pedigree of the mountain passes joining Silesia with Bohemia and Upper Lusatia. The oldest ones are supposed to be the so-called Czeska Ścieżka [a Bohemian Path] and Śląska Droga [Bohemian Road], which crossed the Karkonosze ridge³⁷. The region's transport network also included routes of a local nature. Out of them, of medieval origin is the road from Jelenia Góra to Świerzawa (via Stara Kraśnica), mentioned in 1499; it was sufficiently important at the time to become the object of a dispute between a Hoberg family and the town of Świerzawa³⁸. The course of transport routes may have resulted in a later process, although perhaps it had started already in the mid-13th c., of laying out some settlements in the form of elongated street-villages. The course of roads and passages may have thus led to the establishment of Rybnica (on the route from Zgorzelec to Żytawa), Kaczorów and Wojcieszów (on the route from Złotoryja to Kamienna Góra, which in 1249 had a market), Ogorzelec (at the Kowarska Pass) and Wojanów (at the Karpnicka Pass).

Of some significance to the transformations in question was the discovery of natural resources: iron and copper ores (Janowice, Kowary, Miedzianka, Mniszków, Podgórzyn, Sędziszowa/*Reyngirsdorf sive Mons ferreus*)³⁹ and precious metals (Ściegny, Piłócki)⁴⁰. The shifting of settlement to follow glass production can be traced to the south-west of Piechowice. There, successive smelters were being put into operation along the Kamienna River, and trees were felled as the result: in the Cicha Valley (Piechowice), at the exit of the Szklarski Stream (Szklarska Poręba) and towards *Neue Welt* (today: Nový Svět). Most probably, the oldest plants are those near Piechowice – they are supposed to have been set up in the 3rd quarter of the 13th c.⁴¹ It was there that the associated clearing, referred to as 'cleared bushes' (*Kratzenbusch*), is to have been located⁴². The earliest information from written sources about a smelting plant at Szklarska Poręba comes from 1366 and 1371 (together with information about 'old glazier' Conrad)⁴³. Another smelter located in a forest is known from a 1405 document by which a Liebethal family sold the forest Kopaniec (to the north of Piechowice) together with the forest brook *Rosenseiffen* and the local glazier to a Schaff family⁴⁴. Perhaps it was in fact the smelter we know from archaeological excavations in the Kamiennica Valley (between today's Chromiec and Międzylesie).

Although the legendary beginnings of copper extraction in the area are supposed to go as far back as the 1140s or 1150s, the first documented mentions come from the 1st quarter of the 14th c.⁴⁵ Among the oldest discoveries is Miedziana Góra (Copper Mountain), mentioned in 1311 as *cuprifodina in montanis*. A 1367 document talks about drifts in an area from the direction of Janowice Wielkie and about a so-called *Posscheline acker*⁴⁶, and the first mention of a mining firm comes from 1370⁴⁷. The erstwhile functioning of sluice boxes used for gold prospecting in streams may be reflected in the medieval names near today's Karpacz: *Querseiffen* and *Steinseiffen* (Piłócki and Ściegny) and the very name of the brook referred to above – *Rosenseiffen*⁴⁸.

The mining 'rush' was of a key importance to the region's settlement transformations in the Late Middle Ages and the Early Modern Era. In 1512, when Miedzianka was being sold by Christopher Hoberg to John Dyppold, a mine foreman from Złoty Stok, the local ore mines were listed. Without a doubt, on that foreman's initiative, in 1519 Louis Jagiellon raised Miedzianka's status to a free mining town (with two fairs, a weekly market, the right to practise crafts and trade in salt). John Dyppold was granted the full right to carry out work on his estate, without having to pay tax on produced copper, iron and lead, but subject to the royal monopoly on gold and silver.

Table 1. Chronology of settlement in the Jelenia Góra district from the 13th c. to the 1st half of the 16th c. (with the dating of the surviving church buildings in square brackets)

Current / German names	The oldest source names	First mention of settlement	First mention of a church
Barcinek / Bertelsdorf	<i>Bertoldivilla, Bertoldersdorf</i>	1305–1313	1372
Bełczyna / Süssenbach	<i>Sussinbach, Sisinbach, Susenbach</i>	1242 ⁶¹	–
Bobrów / Boberstein ⁶²	<i>Boberstein</i>	1450	–
Broniów / Bronsdorf ⁶³	<i>Bronysdorf</i>	1403	–
Bukowiec / Buchwald	<i>Buchwalth, Buchwalt, Buchwald</i>	1305–1313	1399
Chrośnica / Ludwigsdorf	<i>Ludwigsdorf, Lodwigsdorf</i>	c. 1300	[13th/14th c.]
Cieplice Śląskie / Bad Warmbrunn	<i>Clarus Fons, Callidus Fons, Warmborn, Warmbrunn</i>	1261	(1403)
Czarne / Schwarzbach ⁶⁴	<i>Schwarczebach, Schwarzbach</i>	1305–1313	–
Czarnów / Rothenzechau	<i>die Rothe Zeche</i>	1494	–
Czernica / Langenau	<i>Langenow, Langenau, Czimir</i>	1305–1313	1335
Dąbrowica / Eichberg	<i>Aichberg</i>	1521	–
Dziwiszów / Berbisdorf	<i>Berthwigsdorf, Bernsdorf, Berbsdorf</i>	1305–1313	1399
Głębock / Glausnitz	<i>Clawsnicz, Glousnicz</i>	1403, 1406 ⁶⁵	–
Goduszyn / Gotschdorf ⁶⁶	<i>Gocussendorff, Goczdorf, Golschendorf, Goduschindorf</i>	1305–1313	–
Gozdno / Hermanswaldau	<i>Herrmannswaldau, Hermanswalde</i>	1396	–
Grabary / Hartau ⁶⁷	<i>Hartau, Hartaw, Harte</i>	1369 ⁶⁸ , 1376 ⁶⁸ , 1405 ⁷⁰	–
Gruszków / Bärndorf	<i>Bardorf, Berndorf</i>	1399	–
Heynrizdorf ⁷¹	<i>Heynrizdorf</i>	1305–1313	–
Jagniątków / Agnetendorf ⁷²	<i>Agneten</i>	1355	–
Janowice Wielkie / Jannowitz	<i>Ywanewitz, Janowitz, Jenewicz</i>	1334	[15th c.]
Janówek / Johnsdorf	<i>Johnsdorf, Jonsdorf</i>	1406	–
Jeżów Sudecki / Grunau	<i>villa de Gronow, Grunow, Grunaw, Grune</i>	1299	1409
Kaczorów / Ketschdorf	<i>Kytzdorf, Ketschdorf</i>	1337 ⁷³	1311
Karpniki / Fischbach	<i>Wysbach, Vischbach, Fischbach</i>	1305–1313	1397 (1399)
Komarno / Kammerswaldau	<i>Kemrerswalde, Kammerswalde, Cameczvalth</i>	1305–1313	1318
Konratów / Konradswaldau	<i>Cunradeswalde, Conradswaldau, Conradiswalde</i>	1268	1311
Kopaniec / Seiffershau	<i>Syfridishau</i>	1343, 1405 ⁷⁴	1399
Kostrzyca / Quirl	<i>Twirl, Thwyr, Twul, Qwirl</i>	1403	–
Kowary / Schmiedeberg	<i>Smedewerk, Smedeberg</i>	1355 (1368)	1399
Kratzberge ⁷⁵	<i>Kraczberg</i>	1371	–
Krogulec / Södrieh	<i>Soldrich, Sderich, Soderich</i>	1355	–
Kromnów / Krommenau	<i>Crumpow, Cromnow</i>	1305–1313, 1315	[15th/16th c.]
Kunice / Kunersdorf ⁷⁶	<i>Conradivilla, Konradsdorf, Conradisdorf</i>	1305–1313	–
Kynsburg ⁷⁷	<i>Kynsburg</i>	1406 – as abandoned	–
Łomnica / Lomnitz	<i>Lompnitz, Lomnitz</i>	1305–1313	1369
Maciejowa / Maiwaldau ⁷⁸	<i>Meynwalde, Maywaldau</i>	1305–1313, 1319	1319
Malinnik / Herichsdorf ⁷⁹	<i>Heroldesdorf, Heyrodzsdorf, Heroldisdorph, Herischdorf</i>	1261	–
Mała Kamienica / Hindorf	<i>parvum Kempnitz, Wenigen Kemnicz, Hinter Kempnitz</i>	1305–1313	1399
Marczyce / Marzdorf	<i>Martini villa, Merzdorf, Mertinsdorf</i>	1305–1313	–
Milków / Arnsdorf	<i>Arnoldi villa, Arnoldsdorf, Arnoldsdorf, Arnsdorf</i>	1305–1313	1399 (1543) ⁸⁰
Mniszków / Waltersdorf	<i>Waltersdorf, Waltirsdorf</i>	1319	–
Myslakowice / Erdmansdorf-Zillerthal	<i>Cremanndorf, Erdmannsdorf</i>	1305–1313	–
Mysłów / Seitendorff	<i>Sibotindorf, Schottendorf, Siebotendorf</i>	c. 1300 ⁸¹	[14th c.]
Nowa Kamienica / Neu Kämnitz	<i>Neu Kemniz, Neue Welt, Nova Kempnicz, Kempnicz nova villa</i>	1384	1384
Ogorzelec / Städtisch-Dittersbach	<i>Dietrichsbach, Dytherisbach, Dytherichsbach</i>	1292	–
Pakoszków / Wernersdorf ⁸²	<i>Wernsdorf, Wennsdorf, Wernhersdorf</i>	(1337) ⁸³ , 1367	–
Pasiecznik / Spiller	<i>Spyllarsyff, Spiler, Spilner</i>	c. 1300	1399
Piastów / Kaiserwaldau ⁸⁴	<i>Kaiserswaldau, Keyserwalde, Keyserwald</i>	1371	1335
Piechowice / Petersdorf	<i>Pitschdorf, Petirsdorf</i>	1305–1313	–
Płóczki / Querseiffen ⁸⁵	<i>Twerchseyfen</i>	1418	–
Podgórze / Tiefhartmannsdorf	<i>Hartmanni villa, Hertmarsdorf</i>	1268	–
Podgórzyn / Giersdorf	<i>Gerhardivilla, Gerhartsdorf</i>	1305–1313	1318
Przesieka / Hain	<i>Haynen, Haynchin, Heinechin</i>	1387	–
Radomierz / Seifersdorf	<i>Syfridi villa, Seiffersdorf</i>	c. 1300	1318
Różana (actually a street) / Rosenau ⁸⁶	<i>Rosnau, Rosenaw</i>	1312	–
Rybnica / Reibnitz	<i>Ribiz, Reibnitz, Reimnz, Reibenicz</i>	1271 (1288)	1369
Sędziszowa / Röversdorf	<i>villa Reinfridi, Reyngirsdorf sive Mons ferreus, Reinfarsdorff, villa Schonaw</i>	1268	1268
Siedlęcin / Bober Röhrsdorf	<i>Rudgersdorf, Rudigersdorf</i>	1305–1313	1399
Sobieszów / Hermsdorf am Kynast ⁸⁷	<i>Hermannivilla, Hermanssdorf</i>	1305–1313	1380
Sokołowice / Falkenhain	<i>Walkenhain, Valkenhayn</i>	1268	1335
Sosnówka / Seidorf	<i>Sudorf, Seitendorf, Seckendorf, Seydorf, Seyffersdorf</i>	1305–1313	1318
Staniszów / Stonsdorf	<i>Stansdorf, Stonsdorf, Stendorf</i>	1305–1313	1338
Stara Kamienica / Alt Kemnitz	<i>Alt-, Furderste-, Anterior- Kemnitz, Kemenicz, Kempnitz</i>	1305–1313 ⁸⁸	1370
Strupice / Straupitz ⁸⁹	<i>Stranpiz, Straupicz, Strupicz</i>	1340	[early 16th c.]
Strużnica / Neudorf (Neu Fischbach) ⁹⁰	<i>Novum Wysbach</i>	1305–1313	–
Szklarska Poręba / Schreiberhau	<i>Schreiberau, Schreiberhau</i>	(1281) ⁹¹ , 1366	1488?
Ściegny / Steinseiffen ⁹²	<i>Steinsifen, Steynsyfin</i>	1305–1313	–
Trzcianko / Rohrlach	<i>Robach, Ruhrlach, Rotlach, Rortache</i>	1305–1313, 1400 ⁹³	–
Wojanów / Schildau	<i>Saldow, Syldow, Schildow, Schildau</i>	1281	1318
Wojcieszów / Kauffung	<i>Coufunge, Koufungen, Kowffingen, Kauffung</i>	1268	1366
Wojcieszyce / Voigtsdorf	<i>Woyczeczdorf, Vogtsdorf, Voigtsdorf, Foitschdorf</i>	1305–1313	1399
Wrzeszczyn / Bober-Ullersdorf	<i>Ulricivilla, Ullersdorf, Ulrichsdorf</i>	1305–1313	–

Table 2. The villages in the medieval Jelenia Góra district (1), also mentioned in the districts of Lwów (2), Wleń (3), Kamienna Góra (4) and Świerzawa (5)

Current / German names	1	2	3	4	5	Current / German names	1	2	3	4	5	Current / German names	1	2	3	4	5
Barcinek / Bertelsdorf	X					Karpniki / Fischbach	X			X		Płóczki / Querseiffen	X				
Bełczyna / Süssenbach	X	X	X	X	X	Komarno / Kammerswaldau	X					Podgórze / Tiefhartmannsdorf	X			X	X
Bobrów / Boberstein	X					Konratów / Konradswaldau	X				X	Podgórzyn / Giersdorf	X				
Broniów / Bronsdorf	X					Kopaniec / Seiffershau	X					Przesieka / Hain	X				
Bukowiec / Buchwald	X			X		Kostrzyca / Quirl	X					Radomierz / Seifersdorf	X				X
Chrośnica / Ludwigsdorf	X	X			X	Kratzberge	X					Różana (actually a street) / Rosenau	X				
Cieplice Śląskie / Bad Warmbrunn	X					Krogulec / Södrieh	X					Rybnica / Reibnitz	X				
Czarne / Schwarzbach	X					Kromnów / Krommenau	X					Sędziszowa / Röversdorf	X				X
Czarnów / Rothenzechau	X			X		Kunice / Kunersdorf	X					Siedlęcin / Bober Röhrsdorf	X				
Czernica / Langenau	X	X	X			Kynsburg	X					Sobieszów / Hermsdorf am Kynast	X				
Dąbrowica / Eichberg	X					Łomnica / Lomnitz	X					Sokołowice / Falkenhain	X				X
Dziwiszów / Berbisdorf	X					Maciejowa / Maiwaldau	X					Sosnówka / Seidorf	X				
Głębock / Glausnitz	X					Malinnik / Herichsdorf	X					Staniszów / Stonsdorf	X				
Goduszyn / Gotschdorf	X					Marczyce / Marzdorf	X					Stara Kamienica / Alt Kemnitz	X				
Gozdno / Hermanswaldau	X				X	Milków / Arnsdorf	X					Strupice / Straupitz	X				
Grabary / Hartau	X					Mniszków / Waltersdorf	X					Strużnica / Neudorf, Neu Fischbach	X				
Gruszków / Bärndorf	X					Myslakowice / Erdmansdorf-Zillerthal	X					Szklarska Poręba / Schreiberhau	X				
Heynrizdorf	X					Mysłów / Seitendorff	X	X			X	Ściegny / Steinseiffen	X				
Jagniątków / Agnetendorf	X					Nowa Kamienica / Neu Kämnitz	X					Trzcianko / Rohrlach	X				
Janówek / Johnsdorf	X					Ogorzelec / Städtisch-Dittersbach	X					Wojanów / Schildau	X				
Janowice Wielkie / Jannowitz	X					Pakoszków / Wernersdorf	X					Wojcieszów / Kauffung	X				X
Jeżów Sudecki / Grunau	X					Pasiecznik / Spiller	X	X				Wojcieszyce / Voigtsdorf	X				
Kaczorów / Ketschdorf	X					Piastów / Kaiserwalde	X					Wrzeszczyn / Bober-Ullersdorf	X				
Kamienica Mała / Hindorf	X					Piechowice / Petersdorf	X										

Because the local deposits were small, the town fell into decline rather quickly. The erection in the 1530s of a plant for making copper sulphate, which was used to produce vitriol, and the construction of smelting plants failed to lead to an economic revival⁴⁹. During that time, to the north-east of Jelenia Góra, near Miedzianka, mining operations were being conducted on the initiative of a Zedlitz family. In 1477, at Radzimowice (*Altenberg*), at the local 'silver mountain', there operated a mining firm, and shares in mining operations were offered for sale, which attests to a highly organised structure of the system⁵⁰. At Gierczyn (*Giehren*), at least from 1512, tin minerals were extracted. The prospecting had been initiated by the Schaff family, who had brought miners from Jachymov⁵¹. In 1545, the fair rights of a mining town were also granted to Szklarska Poręba⁵².

The location of Jelenia Góra Basin begs the question about the colonization planned by the local dukes in the border areas. The only element that can be regarded as a sign of a broader idea was the endowment by Bolesław II Rogatka of a monastery at a spring at Cieplice (*Clarus fons*) and the transfer to the monks of the village of Malinnik, occupying 50 greater fiefs (with two fiefs, 1/3 from court penalties and a mill being granted to the village organiser Wawrzyniec), and 200 fiefs of forest to be cleared (1261)⁵³. However, the project failed (the reasons for that need to be investigated further). As early as 1281, Bernard Zwinny, Duke of Lwówek, granted the Hospitallers 250 fiefs, and sold another 100 fiefs, of land in the Izerskie Mountains, and seven years later, the monks purchased the income from Malinnik⁵⁴. The place, together with part of the land (it seems that it was already developed at the time), was taken over by the Hospitallers, but their contribution to the area's colonization is deemed small⁵⁵.

It is difficult to assess the impact of the local strongholds on the colonization process. Although traditionally it is believed that castles were commenced to be built by Bolesław III the Wry-Mouthed, we can link them for certain with the activities of Bolko II, Duke of Świdnica and Jawor; stronghold Sokolec is mentioned in 1364, Dąbrowica – probably in 1366, Chojnik – in 1364, and Wojcieszów – in 1366. A rather periodic residence on hunting grounds was Siedlęcin – associated with the then young Duke of Jawor Henry I.

The structure of the manor house tower was constructed in the 1st quarter of the 14th c. (the timber for the ceilings was felled in the years 1313–1314), and the second floor was decorated with unique paintings depicting Lancelot du Lac⁵⁶. A characteristic of the late medieval stage of the settlement transformations in the area was the formation of private estate keys and the separation of new parish districts. This is mainly linked to the activities of the Schaff family, who from the end of the 14th c. accumulated land around Jelenia Góra. This became possible after Gocze Schaff had acquired the hereditary voythood in the town and the urban district (encompassing the areas adjoining the town and constituting a 'breach' of the national voyt district) as well as the castle's fief⁵⁷. The family's estate included an estate at Cieplice, with a masonry manor house and a grange; the rights to the village of Wojcieszycze and the patronage of a church; Nowa, Mała and Stara Kamienna; Malinnik; Sobieszów and Wojcieszów. The family also derived income from a so-called Nowy Młyn [a new mill] near a castle in Jelenia Góra and a stone mill on the Bóbr River. They also had estates at Kromnów, Pakoszów, Piechowice, Szklarska Poręba, and from 1380s – benefits at Łomnica, Czarne and Stanisów. In 1401, Gocze Schaff came into possession of estates at Podgórzyn and Kowary. The endowment of a church at Stara Kamienna, whose parish encompassed the nearby villages (just like the endowment before 1399 of a temple by the Zedlitz family in their newly acquired estate at Bukowiec), can be perceived as an element of a policy consisting in the separation of private estates from a bigger territory. The successive stage of the strengthening by the Schaffs of the family's position was the endowment of a Cistercian provosty at Cieplice. In 1381, Gocze Schaff came into possession of a locality with two 'warm springs' and numerous appurtenances, and in 1403 *prepositura Thermensis* was officially endowed. The Cistercians received from the magnate an estate at Cieplice with masonry buildings, arable land, a forest, a pasture, a meadow, animals and a mill at Sobieszów. Cieplice's provosty reputedly also encompassed a so-called 'hospital' forest, the brook *Wenige Zachen* [Mała Kamienna?] and a warm water spring referred to as *Calide*⁵⁸.

In the Late Middle Ages and the Early Modern Era, settlement around Jelenia Góra was very intensive. It was during that time that villages were set up at granges (e.g. Bobrów, Dąbrowica) and in upper parts of the mountains. Perhaps some settlements of forest workers, shepherds or mineral prospectors existed there in the mid-14th c. (e.g. Jagniętków), but the process only intensified during the following century. The colonization in unfavourable natural conditions was very difficult, which is attested to by the fate of the estate *Bronsdorf* in the Czerwona Valley (Broniów – today: a part of Borowice), mentioned in a document dated 1406⁵⁹. Already a few years later, after torrential rains, its inhabitants were forced to leave their damaged houses and move to the Dziki Potok Valley. There, they established Płóczki (today: a part of Karpacz), which has been referred to above. The creation of stable settlements in hard-to-reach areas (e.g. Przesieka, Karpacz, Marysin, Jagniętków, Zachelmie) is only connected with a later arrival of religious emigrants from Bohemia, who earned their living as shepherds, weavers or herbalists. Initially, such settlements had the form of small homesteads, often with scattered buildings – so-called 'sheds'⁶⁰.

Ivo Łaborewicz

JELENIA GÓRA'S SPATIAL DEVELOPMENT FROM THE 13TH C. TO THE END OF THE 18TH C.

According to tradition that goes back at least to the 16th c., the burg and the very Jelenia Góra were created much earlier than attested to by the first mentions in written sources. What is interesting, it describes several beginnings of the town. One of them talks about the town's foundation in the 8th c. by a pagan duke Bolesław, another – about knight Jelinek (Jelenik), who in 1002 (or 1005) was to have received the nearby land from Bolesław the Brave and to have erected a stronghold on it. The most popular legend refers to Bolesław the Brave, who, while hunting in the local forests, supposedly set up a fortified settlement there in 1108⁶⁴. The year 1108 was given as the date of the town's foundation already in 1607 by Kasper Schwenckfeld, who stated that it was not only an 'assumption', but that it was indicated by the inscription 'wers *et beneDIC haereDitatl tVae*, [...] on the panel of the old altar in the local church' (the chronogram gives the year 1108). According to conservation specialists, the date is probable with reference to the very parish church of SS Erasmus and Pancras, which is said to be supported by 'the relics of a wooden floor from bales covered with pugging, discovered during the construction work in the years 1984–1985'⁶⁶, which are supposed to date back to the 12th c. Unfortunately, the surviving documentation of those archaeological surveys is very sketchy. Despite the above, some researchers suggest that 'the church had been created before the chartering of the town', supposing that 'a fragment of the town with the church constituted a pre-charter settlement entity'⁶⁷.

4. Jelenia Góra. A panorama from the north, 1662

We do not know when Jelenia Góra was chartered. Some researchers have voiced their belief, including Marian Haisig in the only Polish monograph of the town, that it took place during the reign of Duke Bernard the Agile of Lwówek Śląski, in the years 1278–1286⁶⁸. Others think that the town was created from scratch before 1281⁶⁹; they base their claim on a document that the Duke issued in Jelenia Góra in 1281 (*Hyrzberc*)¹⁰⁰, by which Wrocław bishop Tomasz II had granted Hospitallers 100 łans of land in the upper course of the Kamienna River¹⁰¹. In turn, a 1288 document by Bolko I, Duke of Świdnica and Jawor, contains the first mention of Jelenia Góra's burghers who consented to the erection of an inn by Hospitallers in the nearby Malinnik¹⁰². This is the first reliable source that refers to Jelenia Góra as a town. According to a popular view in the older Polish historiography, the town developed from a settlement, at which 'a burg, forming part of the castellan district in Wleń, was erected in the 12th c.'¹⁰³ The old Slavic settlement was supposed to have been 'organised on new rights', i.e. chartered on German law, before 1288¹⁰⁴. However, both the surviving sources, and the latest archaeological finds do not confirm the existence of a burg or a town before the 2nd half of the 13th c.¹⁰⁵ The castle in Jelenia Góra was situated far from the town walls, on a hill about 1 km west of Market Square, in a bend of the Bóbr River (today: Krzywousty Hill, formerly: *Hausberg*). For the first time, the location was confirmed in a 1291 document of Bolko I, Duke of Świdnica and Jawor, issued in the castle¹⁰⁶. The residence is also mentioned in diplomas dated 1299 and 1312¹⁰⁷. It is possible that the structure was erected by Duke Bolko I¹⁰⁸, especially because recent archaeological excavations date it back to the 2nd half of the 13th c.¹⁰⁹ The erection of the manor house before 1291 (in the 1270s) is suggested by the reasons for its creation. The castle did not perform a defence function – it was situated in front of the section of the Karkonosze Mountains that was the most difficult to traverse and so no attack from that direction was to be expected. It should rather be regarded as a so-called 'colonisation castle', connected with the development of settlement in the area. Over time, a castle fief was created to maintain the seat and its crew¹¹⁰. It included a so-called *Różanka* (*Rosenau*), i.e. an area on the left-hand side of the Kamienna River (today: Różana and Władysław Jagiełło Streets). The castle was joined with the town via a road that crossed the Kamienna with a ford at the site of today's bridge near

5. Jelenia Góra. A panorama from the south, 1747

the present-day Jan III Sobieski Street. To sum up, there are no grounds to assume that Jelenia Góra was established on the basis of a trading outpost or another early medieval settlement. 'In fact, it seems that the town was organised from scratch, without discernible dependence on any remnants of a pre-town settlement, and laid out according to a specific town-planning concept that only took into account the features of the place'¹¹¹.

Although already in the 13th c. the town was the most important economic and administrative centre, for a long time, the area, located far from major economic and power centres, remained a ducal domain, in which any activity, even if related to colonisation, was limited. It is not impossible that the lack or the small scale of such undertakings was a result of the existence there of hunting grounds that were subject to the ruler's monopoly¹¹². Before 1320, Jelenia Góra became the centre of a court-and-administrative district – *Weichbild*¹¹³ – which encompassed the entire Jelenia Góra Basin and Świerzawa's environs.

The town's centre was constituted by a rectangular Rynek (Market Square) that extended from the north-west to the south-east. It was surrounded by buildings concentrated in six blocks, each consisting of ten plots (over the centuries the division has not changed much). In the course of time, the shorter sides were shifted towards the centre of the square, which 'moved' the outermost edifices of the longer sides beyond the square, to the beginnings of the streets that go from it. The longer sides of the square had two blocks of buildings each, while each shorter one – one. The individual stretches of buildings were separated by streets that started from Market Square perpendicularly. Most probably, in the western part of the square a town hall was built, although there are some who claim that initially it was to be found in the northern frontage, and was erected in the middle of the square as late as the 16th c. We know for sure that in the middle of Market Square there were buildings and trading facilities grouped in two blocks separated with a street that constituted the shorter axis of the square. In the south, there were 10 bread stalls, 4 shambles, 8 shoemaker's stalls¹¹⁴ (later, other stalls were built on them – the so-called 'Seven Houses') and a greasy spoon. In the north, scales, a wine bar and a cropping house were erected¹¹⁵.

Market Square was where the biggest plots and houses of the richest burghers were located. The wealthiest ones also had plots in streets leading to the town gates. The regular street network – criss-crossing at right angles – was disrupted by the line of the fortifications that surrounded the town and the oriented church in the north-east, highest part of Jelenia Góra. For this reason, individual plots had irregular shapes. The kidney-like town layout was a result of the lie of the land¹¹⁶. The town was surrounded first by a ditch and a palisade embankment, and then by wood-and-earth fortifications. The embankments were probably only located on three sides, as a steep escarpment dropping towards the Bóbr constituted a natural protection. The fortifications had three gates: Wojanowska (*Schildauertor*) in the east, Zamkowa (*Burgtor*) in the west, and Ulicy Długiej Gate (*Langgassentor*) in the south, with two streets leading from Zamkowa Gate to Market Square, which separated just after the wicket gate. At the end of the 14th c., the embankments were most probably replaced with a double wall from ashlar and chipped stone, along which there was a dry moat 13–16 m wide (up to 19.5 m wide near Wojanowska Gate). In the 18th c., the moat was used as a pasture for the cattle raised in the town. The oldest wall fragments come from the early 15th c. The internal wall ring, reaching eight metres in height and about 1.5 metres in width, had, apart from three gate towers, 36 semicircular and cylindrical roundels, which surpassed it by about 3 m. The number of the roundels may have been changing over the centuries. Probably towards the end of the 15th c., the town received another, external ring of walls with a height of 2.2–2.5 m and a thickness of up to 0.6 m. The ring had nine roundels that protruded beyond the wall line¹¹⁷. The wall line also included a chapel of St Anna, mentioned in 1516 and forming part of the

roundel that protected Wojanowska Gate. The ward was from 5.5 m to 7.5 m wide, and was used by the magistrate, for instance as a site for shooting competitions; some of it was also leased as gardens and meadows¹¹⁸.

Town structures and utility facilities were not only limited to the area enclosed within the defence walls. Already in the 13th c. (most probably in the 1280s), in the northern part of the town, the Młynówka canal was dug – today, it is Jelenia Góra's oldest surviving monument of technology. It started its course from the Bóbr near the village of Strupice, crossed the river curve surrounding the town's escarpment and ended in the Bóbr near today's Obrońców Pokoju and Zielna Streets. The water flowing through the canal, regulated by a system of sluices and weirs, was used for driving numerous utility facilities, above all mills. It follows from a 1299 document of Bolko I, Duke of Świdnica and Jawor, that the first mill, known as Górny one (*Obermühle*), in the north-eastern part of the town (near the junction of today's J. Kiliński and L. Kubsz Streets), may have been erected at the same time as the Młynówka canal¹¹⁹. In 1299, Sigurd of Wojanów received from the Duke the consent to erect a new mill, known as Dolny one (*Niedermühle*), between the town and the castle (at the end of today's Obrońców Pokoju Street). The structure had six wheels: four for making flour and malt, one for grinding bark, and one for fulling¹²⁰.

Before the town gates lay suburbs, whose names corresponded to the gates, and so they were called: Zamkowe, Przy Ulicy Długiej and Wojanowskie. In each suburb there were burghers' gardens. One of them, near Ulicy Długiej Gate¹²¹ (near the beginning of today's Wolności Street), owned by Junge Schuwart, is mentioned in a document from 1388. Another one, probably in today's Bolesław Chrobry Street (*Czockengasse*), is mentioned in documents from 1391¹²². Gardens in today's Obrońców Pokoju Street (*Spittalgasse*) are referred to in documents from the years 1391 and 1396¹²³. It is also known that in 1496, probably between today's Mostowa nad Grunwaldzka Streets, there was a stone bridge over the Bóbr (*Steinerne Brücke*)¹²⁴.

Each suburb had its own temple. In Zamkowe Suburb, near the junction of today's Obrońców Pokoju and Podwale Streets, there stood a hospital-poorhouse of Corpus Christi (*Zum Leichnam Christi*) – confirmed in 1317¹²⁵. The infirmary was probably accompanied by a chapel and a cemetery. The town-owned hospital supported itself by means of a foundation that was established towards the end of the 14th c., deriving income from the forest and meadows on today's Siodło Hill (at the time, the forest was known as the 'hospital' forest), from a mill in the village of *Kunnersdorf* (the settlement of Kunice, near today's Warszawska, Powstańców Wielkopolskich and Zaulek Streets) and from land (five homesteads at Malinnik). In the 15th c., the foundation was also granted income from the chapel of St Wolfgang on today's Kapliczne Hill. The chapel was probably built as early as the end of the 13th c. as a castle chapel, although it was first mentioned in 1317. At the temple, there was a churchyard for the villages of *Rosenau* and *Kunnersdorf*. In 1428, the chapel was pillaged by the Hussites, and soon afterwards the churchyard was assigned to the chapel of the Holy Ghost (at the junction of today's J. Korczak, M. Skłodowska-Curie and Wolności Streets). The chapel of St Wolfgang was already mentioned in 1448 (as destroyed), but in 1485 Wrocław bishop Jan Turzo, in consultation with the local parish priest, agreed that indulgence be granted in the 'newly built' chapel of St Wolfgang¹²⁶. The structure was ultimately destroyed during the Thirty Years' War, probably in 1640.

In the 1st half of the 15th c., Ulicy Długiej Suburb (*Langgassenvorstadt*), which was developing northwards, had the chapel (together with a hospital-poorhouse) of the Holy Ghost (*Kapelle zum heiligen Geist*) referred to above. A 1449 text describes it as 'newly built', although already in 1396 a foundation (together with a hospital-poorhouse) of the Holy Ghost to provide care to the poor and the sick was established at Jelenia Góra¹²⁷. In the 1st half of the 15th c., a churchyard was set up at the temple and so it became a cemetery chapel. The last medieval mention about it comes

6. Jelenia Góra. A panorama from the south-east, 1737–1739

from 1460. Our next piece of information comes from 1613 – it is about major construction work done in the chapel. In 1634, when the town was under siege, the chapel burnt down. Six years later, imperial troops made use of its walls during another siege to hide a tunnel they were digging to get into the town. Only in 1662, thanks to the Jesuits, was work initiated on its reconstruction. In 1717, its roof and a small turret on it were repaired. At least from the 18th c., the cemetery at the chapel was for people of various denominations – it was used to bury both Catholics and Evangelists.

In the 1st half of the 15th c., in Wojanowskie Suburb a chapel of the Blessed Virgin Mary was built (the oldest mention about it comes from 1453)¹²⁸. Just like the entire town, it fell victim to a fire in 1634, and so during the Thirty Years' War its remnants were used to build fortifications. 1737 saw the beginning of the erection of a new chapel, which was put into operation in the autumn of 1738.

The most important sacred structure in Jelenia Góra, i.e. the parish church of SS Erasmus and Pancras, was located within the town walls, in the north-eastern part of the town, on the highest hill. The oldest, wooden temple was probably built there in the 13th c., as from 1288 comes a mention of Henry, the parish priest of the church in Jelenia Góra¹²⁹. Excavations done in the years 1981–1983 confirmed the existence of an earlier, wooden structure on the site of the present, masonry building¹³⁰. Perhaps already in the 1330s the church was converted into a masonry construction and partly covered with a vault. Supposedly, the temple burnt down during a great fire in 1303¹³¹. It was rebuilt in the 1st half of the 14th c. Its architectural form suggests that the present structure was being created from around 1330 to the beginning of the 15th c., with the most important construction phase in the years 1380–1400, when the chancel was erected¹³².

In 1341, Henry I, Duke of Świdnica, agreed to the erection in the town of a sausage production facility (*curia farciminum*)¹³³, and seven years later he prohibited the nearby inhabitants living within one mile to conduct any competitive activity – we learn that at the time the town had an inn, a salt warehouse, a malt plant, cloth workshops and stalls, and that other crafts were practised there as well¹³⁴. In 1361, Jelenia Góra was allowed to build scales, stalls, a wine bar and a cropping house¹³⁵. A document from 1386 mentions shambles and a shoemaker's stall in Market Square¹³⁶, and in 1401, there was a bakery in today's Jasna Street (*Lichte-Burggasse*). A 1444 document talks about a weaving mill, and there is a mention from 1470 about a school attached to the parish church and about its rector's house¹³⁷. It is also known that the abbot of the Cistercian monastery at Krzeszów had a house in Jelenia Góra, mentioned in 1471¹³⁸.

An important role in the town's economy was played by the Bóbr River. Not only did it feed water into the Młynówka, but it was also a source of fish, which was a very important item of food on the medieval table. From time to time, disputes erupted over the right to catch fish, like that noted in 1426¹³⁹. The town also derived profits from minerals. In 1355, Bolko II, Duke of Świdnica, and his wife Agnes granted Jelenia Góra the right to extract iron ores¹⁴⁰.

The town's jurisdiction also encompassed the villages nearby. In 1416, the town council purchased the already-mentioned village and estate of *Kunnersdorf*. In 1433, it bought a castle from Heinz Nimptsch to immediately tear it down so that it might not be used by the Hussites, who were still posing a threat. After the demolition of the castle only a small house remained; over time, it came to be known as *Haus in Pechwinkel*. Only in the years 1491–1499 did the town acquire the castle grange and the remaining parts of the castle fief. Earlier (1479), the town became the owner of the grange at Grabary (to the east of the town). In 1497, it purchased the village of Stupice (to the north-east of the town) that it had leased up to that time. More or less at the same time, it bought the village of Jeżów Sudecki (to the north of the town), and in 1537 – the estate at Janowice Małe from a Schaffgotsch family.

By acquiring successive estates, Jelenia Góra was becoming richer and richer, and started to seek autonomy. As part of the process, it was granted the right to choose its own councillors, which was guaranteed by a privilege given by Vladislaus II, King of Bohemia and Hungary (1502)¹⁴¹. In 1512, the ruler gave the right of patronage over the local parish temple to the secretary of his chancellery, *Iuris Utriusque Doctor* [doctor of both laws] Franz Grym, known as Rupprecht¹⁴². In 1520, the latter passed on his privilege to Jelenia Góra's mayor and town councillors, which was confirmed by the royal chancellery three years later. An element of the new right, providing for the right to choose the parish priest, was exercised already in 1524, by appointing a Lutheran preacher¹⁴³, which initiated the prevalence in the town of that religious denomination until the re-Catholicisation in the 17th c.

In the 15th c., there were nearly 250 houses within the town walls, and the suburbs were being expanded and developed. In 1543, the town had about 3450 inhabitants, including 436 property owners. Most probably, that was also the number of dwelling houses, without utility buildings¹⁴⁴. In 1546, the town council was forced to buy from Martin Tilisch a garden in front of Wojanowska Gate to convert it into a cemetery (today, the meeting point of Bankowa and J. Piłsudski Streets)¹⁴⁵, because the existing facility, at the parish church, did no longer meet the needs of the growing town (before

the outbreak of the Thirty Years' War, the town had about 900 house owner and the population was nearly 6,000).

The year 1549 proved tragic in the history of Jelenia Góra, as on that day a great fire broke out, which within three hours engulfed all of the buildings within the town walls – most of them made from wood. Only the suburbs survived. After the fire, allegedly only 128 dwelling buildings fit for habitation and 87 partly fit for habitation were left. The reconstruction lasted until 1570. In the years 1550–1552, the parish church was renovated, and in 1567, a building for a school was erected next to it. That structure was one of the few masonry constructions in the town, as still most of the houses were made from non-durable materials. During that time, a Renaissance town hall was built in Market Square. In the mid-16th c., a gallows was built far from the town centre (on *Galgenberg*, today: T. Kościuszko Hill).

The Thirty Years' War brought enormous damage to the town. A big fire of 1634, which also spread to the suburbs, destroyed all public utility buildings (the town hall, schools, churches and hospitals) and utility buildings (three manor houses, a grange, a brewery and malt plants). Also 341 houses in the suburbs were burnt down. Only the parish church survived, although it was partly damaged too¹⁴⁶. In 1640, the town was being defended by a Swedish garrison against the imperial army. After a long siege, it was forced to retreat, and together with it left most of the town's inhabitants. Allegedly, only eight families remained.

During the reconstruction that started after the war, most of the buildings were made from brick and stone. At the turn of the 18th c., arcade houses were erected in Market Square, and every Square frontage received its own name, reflecting the nature of the economic activity conducted in it. Those were: Sukiennicze (*Tuchlaube*/cloth) Arcades – the south-western frontage (buildings Nos. 1–10); Kuśnierskie (*Kürchnerlaube*/furrier) Arcades – the western frontage (buildings Nos. 11–18); Niciane (*Garnlaube*/weaving) Arcades – the north-western frontage (buildings Nos. 19–29); Maślane (*Butterlaube*/butter) Arcades – the north-eastern frontage (buildings Nos. 30–38); Pończosznice and Białoskórnicze (*Stricker- und Weißgerberlaube*/stocking and tawing) Arcades – the eastern frontage (buildings Nos. 39–46); Zbożowe (*Kornlaube*/grain) Arcades – the south-eastern frontage (buildings Nos. 47–56). In Market Square there were also inns, e.g. the town inn 'White Steed' (*Weißes Roß*), opened in 1637, which in 1777 was sold by the town for 1,550 talars to inn keeper Johann Sebastian Borngraber.

1650 saw the beginning of the reconstruction of the town hall, which lasted until 1686. The structure was not lucky, however, as in 1739, a gale blew down its tower, which practically destroyed the entire building. It was only in 1742, on a direct order of the Prussian authorities, that work was commenced on removing the debris lying in the Square, and two years later, the building of a new town hall was commenced. The construction was completed in 1747 and the tower was ready two years later.

Before 1667, a paper mill began operation on the Młynówka River¹⁴⁷. However, at the time, the town's economic development was based on the production and sale of thin linen fabric. Its production technology was mastered locally still before the Thirty Years' War. The first weaving loom started to operate in town already in 1569. It is supposed to have been brought from the Netherlands by shoemaker journeyman Joachim Girnth. Soon, such looms began to be operated not only in town but also in the nearby villages. About 1620, the local craftsmen mastered the ability to weave thin, delicate voile, which was highly sought after on world markets. It was only the end of the military operations and a relative peace for the next 100 years that enabled Jelenia Góra's burghers to develop the manufacture of thin linen, which became the town's flagship product and the basis for its wealth.

After 1648, rich burghers were not only making, but also selling linen. It became the basis for the town's economy. 1658 saw the establishment of the powerful Traders' Association, which grouped the local linen manufacturers and traders. It was a kind of an economic organisation that bought raw material, distributed it for processing, and then collected finished goods to resell them on an exclusive basis. There was a very extensive market for thin linen voile. It was bought by trading houses from all over Europe – from Moscow to Lisbon – and even from both Americas and Africa.

Jelenia Góra's economic success was conducive to its further development. Market Square received ornate Baroque arcade houses, the parish church and the public buildings were reconstructed and richly furnished. In 1669, the town council gave the Jesuits, who had been taking care of the parish church from 1656, a plot of land to build a collegium on it (in today's M. Kopernik Street). In 1778, the Jesuits sold the building and left the town. 1709 saw the beginning of the construction of an Evangelical Church of Mercy of the Holy Cross, which was opened to the faithful in 1718. It was surrounded by a churchyard, in which in the years 1716–1770 there were built 18 grave chapels for wealthy burghers, a cantors' house (today: a parish house) and, in today's 1 Maja Street, a building of an Evangelical school, in which flats for preachers and their families were situated. In 1709, the first printing house started to operate; initially, it was situated outside the town walls, before Wojanowska Gate, and, subsequently, in the 1730s, it was relocated to today's M. Konopnicka Street.

In 1742, Jelenia Góra had 261 houses within the town walls and 562 houses in the suburbs. A total of 5,819 people lived in them. The town had six mills, fulling mills, a glass grinding workshop, a paper mill, two malt plants, a brewery, a brickyard, a linen dyeworks, and, above all, numer-

ous bleaching plants¹⁴⁸. There was also a municipal bath house and two religious schools. In 1766, the bridge of St John Nepomucene on the Bóbr was broadened and adorned with stone barriers. In 1774, a poorhouse was erected near today's Obrońców Pokoju Street¹⁴⁹. In 1788, in the same street, a modern sugar refinery was built, which, as one of the first such facilities in Europe, started making sugar from sugar beets and not from imported cane.

In the 2nd half of the 18th c., the town gates were broadened: in 1755 – Wojanowska Gate, in 1773 – Ulica Długa Gate, and in 1787 – Zamkowa Gate. The work also began on filling in the moat; the area obtained as a result was used for houses and gardens. Magnificent gardens were also set up at mansions of wealthy patricians, for instance that of von Buchs, with a pavilion and an orangery, near Ulica Długa Gate¹⁵⁰. In the 1770s, on the initiative of the then proconsul Johann Christoph Schönau (1727–1802), a campaign aimed at establishing municipal gardens was launched. He laid out a recreational area on today's T. Kościuszko Hill (at the time: *Pflanzberg* or *Cavalierberg*) and on the opposite end of the town – on Siodło Hill¹⁵¹.

Radosław Gliński

MEDIEVAL AND EARLY MODERN BURGHER HOUSES IN JELENIA GÓRA IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL STUDIES

Jelenia Góra is almost an archetypal town, typical of the Sudeten landscape. The principal determining factor are the universally known arcade houses that surround Market Square. Paradoxically, the awareness of this fact has not even been erased by their inept reconstruction, following an earlier demolition in the 1960s and 1970s, and their reputation reached well beyond Silesia¹⁵². Still before WWII, they interested a Cracow-based historian of architecture Henryk Jasioński. In 1946, he visited the town to carry out a cursory survey of selected houses. Although the article he wrote focuses on the problem of dilapidating houses in Jelenia Góra and makes an emotional appeal for their renovation, it also provides some interesting information about the so-called houses with a roofing¹⁵³. It is very valuable, as no architectural surveys had been done before the demolitions, and today we have a limited amount of material that can be used for reconstructing the history of the creation and transformations of the houses in Market Square¹⁵⁴.

THE MEDIEVAL HOUSE

In order to learn about the earliest phase of the development, we need to resort to archaeological excavations, for obvious reasons limited to structures embedded in earth. Numerous cellars found by archaeologists, covered with barrel vaults with an ogival or full arched frame, built from rough stone joined with mortar from clay, lime and sometimes sand, have been dated to a period from the Middle Ages¹⁵⁵ up to the 17th or 18th centuries¹⁵⁶. However, as indicated by findings from other towns in the region, similar constructions may also have been created soon after the town had been established, i.e. from the 2nd half of the 13th c.¹⁵⁷ Many such cellars or their relics have been discovered in Jelenia Góra, though the best known ones – thanks to multi-layered excavations – are those in today's M. Kopernik Street¹⁵⁸, in the quarter between today's Jasna and Grodzka Streets¹⁵⁹ as well as in Krótka Street¹⁶⁰. In that first case, some entrances to the cellars, located in face masonry walls, had sandstone portals, either ogival (building 4, cellar B) or closed with a full arch (building 4, cellar A; building 6, cellar A). The cellars were entered via a ramp with one or two bends. They also had transport-lighting openings in the face masonry walls. It can be assumed on the basis of the cellars' position perpendicular to M. Kopernik Street that the houses had a front-gable orientation, and the remnants of the pillar-and-arch walls, dated back by the discoverers to the same period as that of the cellars, i.e. the 15th c., suggest a wattle-and-daub construction of the above-ground storeys. The average width of the medieval above-ground houses, as determined by excavations, amounted to about 7 m.

In Jasna Street, there were uncovered seven analogous stone cellars with vaults resting on independent or shared supports (Nos. 4, 5, 6), which in the latter case attests to their simultaneous erection. Also here, except for one cellar (No. 7(2)), all of them are arranged perpendicularly to the street. The cellars on plots Nos. 2, 3, 4 and 6 had sandstone portals, and the ones on plots Nos. 3, 4 – lighting recesses. Over the cellars were relics of pillar-and-arch foundations, whose solid construction may, according to the discoverers, indicate the existence of at least one masonry storey. According to the author of the report, the cellars and the above-ground sections, which made use of the wattle-and-daub construction, may have still been created towards the end of the Middle Ages. On the other hand, the introduction of portals and pillar-and-arch foundations may have been connected with the reconstruction after the fire in 1549. The researchers have estimated that the original settlement plot had measured 40 feet by 120 feet (11.5 m x 34.5 m). Also the buildings from the direction of Grodzka Street (plots Nos. 7-10) had vaulted basements.

7. Jelenia Góra. The Old Town, a view from the south, 1929

Such basements in Krótka Street protruded in two cases (Nos. 17, 18) by about one metre, while the others followed today's building line. Interestingly enough, the vaults in the passages leading down to the underground structures on plots Nos. 17 and 19 were made from big Gothic brick. The earliest underground storeys of the houses in Market Square, in which the wealthiest inhabitants of the commune lived, must have looked similarly.

An interesting discovery in the context of the earliest dwelling houses in Jelenia Góra, although difficult to interpret unambiguously, was the uncovering of sections of stone walls running nearly in parallel to the south frontage of Market Square and moved slightly to the north in relation to today's building line (by about 3 m in the western part and about 4.5 m in the eastern part). It has proved impossible to date the constructions, though the discoverer admitted the possibility that they had constituted the original building line at the time of the chartering¹⁶¹. That would mean an early regulation of the area of Market Square and its surrounding buildings.

The medieval house had a number of support facilities needed for it to be used by its inhabitants on a daily basis: wells (predominantly stone ones, but sometimes also made from woven fascine¹⁶²), sedimentation tanks, cold stores and numerous stone or earthen utility facilities with an unclear function.

As universally believed, the above-ground storeys in medieval houses in Jelenia Góra (as well as in other small and mid-sized Silesian towns) were without exception built from wood, which is supposed to be attested to by numerous and extensive town fires¹⁶³. However, considering Jelenia Góra's sizeable economic potential already in the Middle Ages, one can suspect that the town's elite constructed at least some of the above-ground storey from brick and stone. The lack of archaeological excavations and the irretrievably lost chance to examine the houses in Market Square mean that it is impossible to verify the above claim. What remains is a general remark by H. Jasioński that 'the plan and the layout seem still Gothic in nature and most probably come at the latest from the very beginning of the 16th c., or sometimes maybe even from an earlier period'¹⁶⁴. It also seems that the direct correlation between numerous fires and the building materials for houses seems exaggerated. Zgorzelec, for instance, which had a significant number of masonry houses already in the Middle Ages, was ravaged by fire on many occasions, even at the beginning of the 18th c.¹⁶⁵

Furthermore, it is clear on the example of Zgorzelec that damaged buildings were frequently reconstructed using their former walls. Additionally, not only were the perimeter walls incorporated into the new building, but the previous room layout was largely copied¹⁶⁶.

THE RENAISSANCE HOUSE

The 'archaic' internal layout can also be observed thanks to a survey of individual storeys of the houses in Market Square. An example is building No. 6, with a large vestibule in the front part of the ground floor, from

which a narrow passage, which joins it with the back section of the plot, runs next to a room in the back bay. In the middle of the layout there is a vertical circulation path. Such a ground floor layout, used already in the Middle Ages, and widely popular during the Renaissance, can be found in Świdnica¹⁶⁷, Warsaw¹⁶⁸, Jihlava¹⁶⁹, Kutna Hora¹⁷⁰ or Zgorzelec, which is good for comparison also for other reasons. What particularly delighted H. Jasioński, i.e. the so-called roofings of the houses in Market Square, has a corresponding structure in that last town. The construction concept that required the building of spacious, centrally-located halls, extending from a floor upwards, to the roof, or even beyond it, and assuming the form of a lantern, was born as early as the Middle Ages and survived long into the Modern Era. Thus, the roofings in Jelenia Góra, so far mainly associated with the 18th c., may have had a much more remote origin – probably the Renaissance¹⁷¹. Houses with that feature were often owned by textile traders and brewers, who made up the elite also in Jelenia Góra. The roofing may have had various functions: to provide extra light, to be used as a staircase, as a place for trading, for transporting goods in between individual floors, and perhaps for displaying unfolded textiles – the object of transactions. Furthermore, the central hall performed a representative function.

The existence of masonry, multi-storey houses in the Renaissance is also confirmed by few surviving architectural details¹⁷² and some elements that are only known from iconography or descriptions¹⁷³. The survey drawing of building No. 35, with a roofing and a fascia frame proves, however, that some houses were erected earlier. The building in question was about 8 m in width. The window in the fascia frame on the third storey indicates that masonry buildings in the 16th or 17th centuries were quite high.

Also the house at Rynek 48 retained its Renaissance character, despite its later redevelopments¹⁷⁴. The facade had a simple, triangular gable; probably the ground floor was originally a single-space vestibule, occupying the entire width of the front bay, and in the second and third bays, a passage with a barrel vault ran along the eastern edge of the building; in the second bay survives a vertical circulation path and the old layout of a so-called black kitchen. On the first floor, there started a lighting hall with a staircase that ran upwards. A square skylight had a barrel vault with lunettes, and the vault rested on overhung Tuscan pilasters. In the western wall of the skylight there were blind sectional arcades, supported on decorated Renaissance consoles. On individual storeys, large clearances from the staircase in the form of a semi-full arch opened onto the skylight. On the ground floor, there was a small, simple, Renaissance stone window.

The Late Renaissance was represented in Jelenia Góra by buildings Nos. 19, 20, 21 (cabochon portal frames from c. 1600), primarily erected in the 18th c.¹⁷⁵ Already during the Renaissance, the arcades must have existed in Market Square, which is suggested by the columns that support the arcades of the buildings at Market Square 5 and 19, which were probably created in the Renaissance and are known from a survey and photos.

THE BAROQUE HOUSE

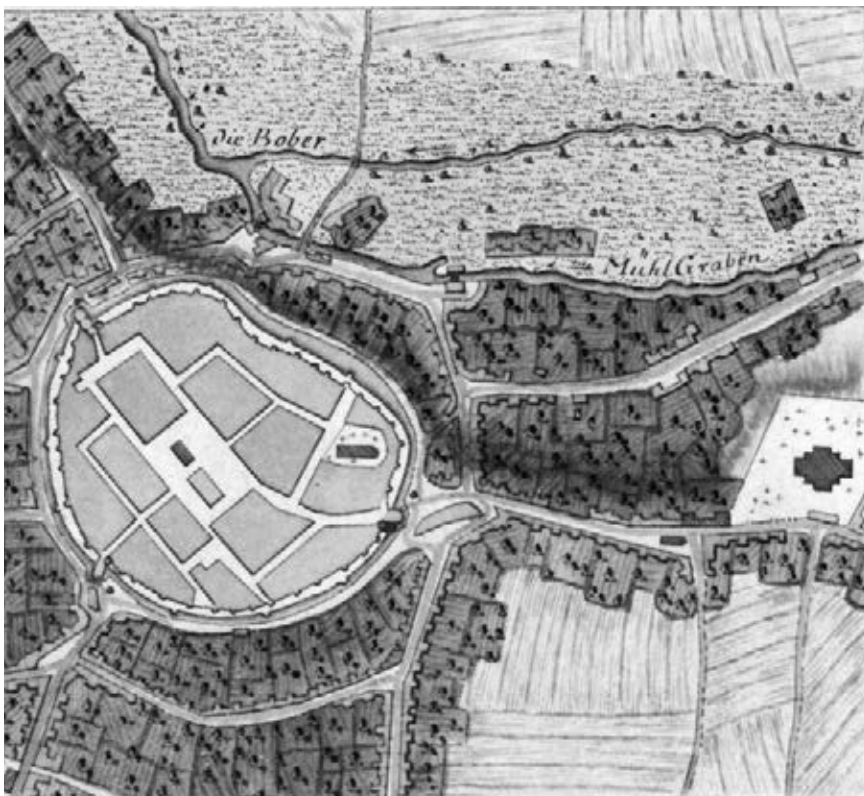
During the 2nd half of the 17th c. and throughout the 18th c. Jelenia Góra was experiencing an unprecedented economic growth. At the same time, its buildings were being adapted to the steadily growing production and trade. They were also transformed for representative purposes, to dazzle with their rich ornamentation of both facades and lavish interiors. The roofings were ideally suited for the purpose – impressive thanks to their open spatial structure, stucco decorations, polychromies, sumptuous vaults and sometimes dome lanterns. The backyards were occupied by back buildings, occasionally connected with the front building by means of a gallery, as in the case of a vaulted passage resting on Tuscan columns on the ground floor of the building at Rynek 6. This solution may derive from Renaissance construction, which is suggested by the backyard of a non-extant building No. 214 at Lwówek Śląski, where a two-storey arcade connecting passage, adorned with Renaissance detail, bears the date '1541'. In the Baroque, most of the buildings remained narrow and were extended further into a tight plot.

A majority of the Baroque houses in Market Square were narrow, three-axis structures, with a single arcade set. Only some of them – the five-axis or corner ones, e.g. houses Nos. 30 and 38 – had double arcades on the ground floor. The broadest one – Baroque building No. 1 on the corner – had even three arcades. Building No. 18 in the northern frontage of Market Square was 9.2 m wide, and the depth of the arcade amounted to nearly 4 m. Building No. 19 was about 7 m wide; a four-axis building No. 39 in the northern frontage – about 11 m. Most of those houses were three bays deep and had a vaulted ground floor. The depth of the buildings was about 27.28 m.

Rafał Eysymontt

THE TOWN'S SPATIAL LAYOUT, BURGHER HOUSES UNTIL THE END OF THE 18TH C.

The town's kidney-like shape from the north mimics the course of the Bóbr River, while in the south it is slightly broader, extends latitudinally (with a characteristic curve) and corresponds to the direction of long-distance routes¹⁷⁶. The road layout determined the locations of the town's three gates: in the east – Wojanowska Gate, in the west – *Zamkowa* Gate and in the south – *Ulica Długa* Gate. All of them are likely to have been created during the construction of the 15th-century ring of entrenchments. Round towers were situated not over the gate passages, but next to them. The irregularities in the town layout (the fortifications extend beyond the town plan in the north-western corner of the town) indicate that the entrenchments took account of the previously existing church.

8. Jelenia Góra. A schematic town map, ca. 1750

The circulation paths crossing the town towards the north-west and the south-east were clearly older, and so more important than the paths across the urban space. This is visible in the curve of all the streets in this section, apart from the one at the back of Market Square, in the north, along the line of the parish church. A characteristic feature of the layout is the shifting of the streets starting from the north and south frontages of Market Square by the entire depth of the buildings in the eastern and western frontages (25 m in the east and 40 m in the west). This may indicate that originally

Market Square was by that much longer and that the houses in the eastern and western frontages were 'moved' back by that distance to relation to today's state. Thus, Market Square in Jelenia Góra was then 175 m long, and belonged to the longest ones in Silesia (today, it measures 110 x 70 m).

The transverse streets – the straight *Długa Street* (*Langstrasse*) and *Pionierów Jeleniej Góry Street* (*Gerichtgasse*) cut the block of houses in the middle, separating the town hall from the trade facilities¹⁷⁷. The big market square was covered with rows of bread stalls, shambles and craftsmen's stalls in the south-eastern part of the space; from the south, the trading part of the houses was adjacent to a greasy spoon, which is known to have existed already in the 14th c. The western section of the mid-Rynek block was occupied by the town hall and – separated by a narrow street – a block of buildings made up of meat stalls, located in parallel to the longer axis of Market Square, and bread stalls adjoining them from the south and *Siebenhäuser* from the north. This part of the block, according to an 18th-century map, was considerably broader than the western part with the town hall.

The southern part of the Old Town is wider, especially the block adjacent to the walls – at the back of the southern block of Market Square. An original solution is a complete filling in of the housing blocks and the lack of any internal small streets that would cut through them like in smaller towns (e.g. *Kąty Wrocławskie* or *Ząbkowice*). We know from the surviving documentation of the sections of the Market Square buildings¹⁷⁸, e.g. that of building No. 44 in the eastern frontage (a house with a 'roofing' and so-called passing heights of individual bays), that the front wall line of the barrel vaulted cellar reached as far as the front wall of the arcade building. Therefore, it can be concluded that the reach of the arcades as they are today corresponds to the original building line in Market Square.

A town plan from the 1930s¹⁷⁹ shows the arched lines of the northern and southern frontages, with arcades protruding so much into Market Square that they clearly obscured entry into the side streets. Two entries in the south corners, from today's *Grodzka Street* (*Burggasse*) and *Szkolna Street* (*Judengasse*), were narrowed down (taking account of the buttresses, they were not much more than 2 m wide).

As it follows from a 1787/1788 plan, the shorter frontages of Market Square had three-front blocks and the longer frontages – two-front blocks. As a result, the town had full 13 blocks of houses and 2 blocks adjacent to the walls at the castle gate. The street that cut the block to the south of Market Square (*Buttergasse*) in fact performed the function of a separating street.

At the back of every Market Square block a street was laid out. The streets running parallel to the longer frontages of Market Square seem to have performed the most important role in terms of circulation. In the south, it was *Herrengasse* (called *Stockgasse* – today's *Krótka Street* – on another plan), at the end of which there was a malt plant, a wine bar and a prison. In the north, there was *Hintergasse* (today: *M. Kopernik Street*) that led towards the parish church. It had no town gate and a much smaller depth of the single-front block.

In accordance with today's plan, the plots are about 7 m wide. The widest of them, the corner ones, located in the streets starting from Market Square (*Langstrasse* and *Gerichtsstrasse*), reach up to 15 m in width.

Despite its rather small area, in 1543 the town had a total of 436 houses¹⁸⁰. The population living within the town walls is estimated at 1,500. However, it was only a part of the town's entire population, which also included people inhabiting its extensive suburbs – the number of baptisms and First Communion in 1619 enables us to assume that there were nearly 5,000 people in Jelenia Góra at the time¹⁸¹.

Initially, wooden two-bay houses were located, as suspected by J. Rozpędowski, on large plots (200 x 50 feet), which is attested to by later cellars that preserved the original layout. The town must have been extensively rebuilt after a fire in 1549¹⁸². Another fire, in 1637 (110 houses burnt down then¹⁸³), led to another material modernisation of the houses in Market Square – it was then that arcade structures were erected that survived until WWII. The brewing right for all 240 houses in town carried with it the obligation to build masonry basements with an entry from the street. The houses in Market Square in Jelenia Góra were allowed to produce 3–4 brews per year, and the houses in the side streets – one or half a brew¹⁸⁴.

Małgorzata Chorowska

JELENIA GÓRA INSIDE A RING OF DEFENSIVE WALLS¹⁸⁵ (A COMMENTARY ON PLATE NO. 3)

Jelenia Góra's layout is – for a town located in a mountainous area – extraordinarily regular. It has a checkered-and-block plan, in which the streets are perpendicular to one another or parallel, and their location results from the geometry of a *sznur* (rope – an old measure of length, equal to 10 rods) grid. The rectangular Market Square was located centrally in relation to both axes of the town symmetry. Its original width, determining the distance between the major streets in town, amounts to two *sznurs*

(300 feet). In the north-south direction, there are only two streets running from Market Square (today's Długa and Pionierów Jeleniej Góry Streets), which cut its longer frontages in half. Market Square is $2\frac{2}{3}$ *sznurs* long, and the arcade arrangement and the old house numbering suggest that the Square was originally four *sznurs* long and was shortened by shifting the shorter, transverse blocks towards its centre. However, the central squares of other Silesian towns that were chartered at a later time, such as *Reichenbach* (Dzierżoniów) or Bolesławiec, which have a very similar lie, indicate that Jelenia Góra's Market Square was designed in such a way from the very beginning. All in all, it can be assumed that Market Square's original area was slightly over 1 niwa¹⁸⁶.

The fronts of the present-day plots in Market Square significantly protrude into the Square in comparison to the fronts of the chartered plots – in the most bulging, central sections – by 5–6 m. They contain arcades, in the mid-18th c. described as used by furriers, thread makers, butter sellers, tawers, grain and cloth traders. The phenomenon that consisted in seizing Market Square's public space and building it over with houses and structures that extend beyond the plot borders is known to us from studies of the medieval Świdnica¹⁸⁷. However, there (in the years 1376–1379), the building line of the streets was regulated and arcades were eliminated. In Jelenia Góra, as in many other submontane towns, in the 16th–17th centuries, there occurred a revival of arcades, during which time they became masonry structures.

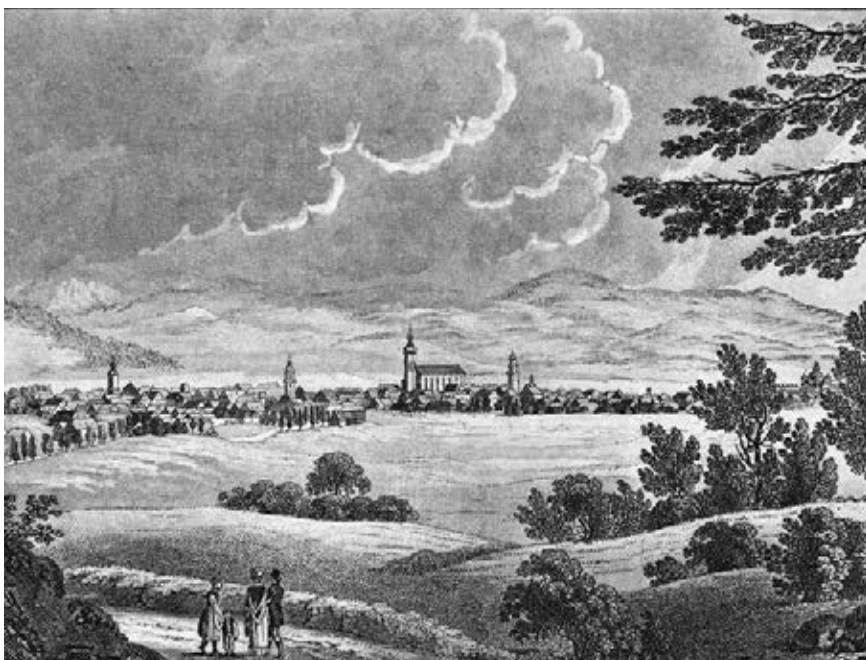
Jelenia Góra's original layout has been reconstructed by Janusz Pudelko on the basis of a metrological analysis of the town's map from 1955; he concluded that its area amounted to nearly $\frac{3}{4}$ fief, assuming one rod equal to 4.32 m (where 1 foot = 28.8 cm). He analysed the size of the plots in Market Square by using a method developed by himself and he found that the predominant width of the front of the houses in Market Square had been 7.25 m, which corresponds to a 25-foot plot (7.2 m)¹⁸⁸. Because such a dimension is not to be found in the documents of medieval towns in Western Europe, while that of 50 feet is used frequently, J. Pudelko came to the conclusion that the width of the house front was connected with the width of the originally laid out plot in Jelenia Góra: it was either its full width or a half of it. He determined the other dimension of the chartered plot, related to the width of the building blocks in the entire town within the town walls, to have been 100 feet. The initial, modular width of such streets as today's Grodzka, Jasna, M. Konopnicka and Szkolna Street, amounted to 50 feet, and the other ones – 25 feet¹⁸⁹.

Such a system for the original town planning layout matches the *sznur* grid very well: a distance of one *sznur* corresponded to three plot fronts or 1.5 lengths of a modular plot. The most regular part of the town, laid out in the form of three parallel strips, made up of building blocks and Market Square, was enclosed in a rectangle measuring 6 *sznurs* by 8–9 *sznurs*. However, within the irregular shape created by the town walls, which surrounded the town with an extensive polygon, it was possible to fit in at least another two rows of modular plots. The whole plan may have been enclosed within a rectangle 9 x 7.5 *sznurs*, which amounts to $\frac{3}{4}$ of a lesser Flemish fief, or within a square 8 x 8 *sznurs*, i.e. over $\frac{2}{3}$ fiefs.

Małgorzata Chorowska

OWNERSHIP AND USES OF BUILDINGS ACCORDING TO A 1759 CENSUS¹⁹⁰ (A COMMENTARY ON PLATE NO. 4)

A census carried out in 1759 covered 381 houses in the town and 665 houses in the suburbs, for which the owner's surname and estate, i.e. profession, were given. The plot numbers listed in it were still current in

9. Jelenia Góra. A view of the town from the south-west, 1 quarter of the 19th c.

the 2nd half of the 19th c., and the eleven most frequent professions were: trader, butcher, baker, tailor, carpenter, shoemaker, furrier, turner, leatherworker, medical doctor and blacksmith. The most numerous group was that of traders, who were living in Market Square in the four major streets that ran from it (today's Jasna, Ciemna, Wojanowska and Żydowska Streets). They made up nearly $\frac{1}{3}$ of all of the owners. Apart from them, the Market Square house owners also included: two bakers, two shoemakers, a leathermaker, a carpenter and a confectioner. Many bakers lived near Wojanowska Gate, and butchers – in the west, near-the-wall section of today's Grodzka Street and in the southern section of today's Długa Street.

Grzegorz Grajewski

THE TOWN'S SPATIAL DEVELOPMENT FROM THE EARLY 19TH C. UNTIL 1975

At the beginning of the 19th c. there occurred a slump in the market for linen – until that time the most profitable source of income for the inhabitants of Jelenia Góra and the region – caused by the Napoleonic Wars. Out of the 51 wholesalers recorded in 1797, in 1822 – were just 21¹⁹¹. Despite problems with sales, a new manufactory that made delicate, printed textiles was opened in 1812–1813, and a wool mill – in 1810 (originally as a cotton weaving mill). At the time, eight bleaching plants, nine dyeworks and two linen fulling mills were in operation. A china factory, a paper mill, two printing shops, two lithographic workshops and a winery were also set up. All those undertakings ensured sufficiently stable economic conditions for the town to gradually improve its situation.

In 1830 Jelenia Góra had 797 private houses, 28 public buildings, and 201 utility buildings (stables and cowsheds). Soon, the still medieval town started its transformation into an organism with a modern spatial layout¹⁹². A description by Johann Karl Herbst published in 1849 shows a town at the end of the pre-industrial era¹⁹³. During that time, the predominance of the suburbs over the centre in terms of the number of houses increased – in 1849 there were a total of 377 building plots in the centre, and 668 in the suburbs. The wall-surrounded centre was filled with tightly packed, already mostly masonry buildings. The dominant features of the townscape were: the Catholic parish church of SS Erasmus and Pancras and the town hall tower. Market Square and the arcades of the buildings around it were mostly paved. The medieval street grid with three gates leading to the suburbs had survived. The circulation system was somehow improved by two doors made in the walls: one opened up into today's Jelenia Street and the other was at the end of today's Szkolna Street. In the mid-19th c., the entire wide ward was leased and converted into gardens for the burghers.

The fortifications, which no longer performed their original military function, started to be demolished. In 1833, the vault of Zamkowa Gate was knocked down and the gate was widened. Three years later the gate building and tower were offered for sale. Because of their bad state of repair, plans had been made to demolish the entire structure. The plan attracted public criticism, as the tower was regarded as a decoration of the town and an important element of the townscape from the north-west, especially from the direction of today's Krzywousty Hill and a so-called Gold View. Apart from criticism, a collection was organised to rescue the tower and, ultimately, only the damaged crowning was removed, as it was likely to fall down; it was replaced with a neo-Gothic crenelation around the viewpoint terrace¹⁹⁴. It was an isolated case of an effective campaign by lovers of mementos of the past in Prussian Silesia at the time and a sign of the budding movement for the protection of monuments. No such luck was had by Ulica Długa Gate, which was demolished in 1837 under the pretense of a bad state of repair. Also, fragments of the defensive walls together with towers were gradually being removed, especially in the southern and western sections. Already in 1849, the town made first attempts to take over the land occupied by the fortifications. However, it was only in 1862 that it obtained the consent for a full demolition of the defensive walls, with the exception of Wojanowska and Zamkowa Gates.

An initiative typical of the towns at the time was the setting up of walking promenades. The first such pedestrian route in Jelenia Góra was arranged as early as the 1st half of the 18th c. (in today's Jelenia Street). On a steep escarpment of the ward, senator Hübner set up a zoo. It was opened for a relatively short time, as only until 1745, but the trees and bushes planted then remained. The very site was still a popular destination of walks; it became even more readily visited, when the outer wall was torn down and the filled-up moat was converted into an alley. The location offered a beautiful view of the houses on the Bóbr banks and the nearby hills.

The promenades set up after 1862 on the site of the moats and the external rampart, which surrounded the town in the south and the west, were shaped according to the field conditions. Along the north-western section (i.e. from the new door in the walls to the Zamkowa Gate tower), after the upper part of the two walls had been demolished and the moat had been filled up, terraces were formed whose outline was emphasized by lines of trees. The significantly longer southern section (from the chapel of St Anna

10. Jelenia Góra. The old bridge on the Bóbr River, 1866

to the tower after Zamkowa Gate) was arranged differently. After the demolition of the external walls, the ward was converted into gardens, leased by owners of the neighbouring plots. The moat, which was exceptionally wide in that section, was filled in. The strip was set aside for a green belt, with a new street laid out along its outside – *Promenadenstrasse* (today, its significant part forms Bankowa Street). An 1865 plan of expansion of the town's eastern section shows such a course of the green belt¹⁹⁵. Its existence, in the form of squares with geometric arrangements of plants, is confirmed by a town map from 1878¹⁹⁶. On the external side of the belt, on the so-called *glacis* – an area previously occupied by gardens and relatively widely spaced buildings – plots were laid out, on which later banks and public buildings were erected.

The 1865 plan referred to above provided for the town's expansion southwards, where a housing district was to be built, and eastwards, where a railway station was to be erected. The land north of the railway station was set aside for new construction projects. This direction of the town's development was principally conditioned by the lie of the land. In the west and in the north, a natural barrier was formed by the Bóbr and the Kamienna, surrounded by floodplains, and the only areas suitable for building were to the south and east of the Old Town. The new street grid had a regular shape. The axis of the new district was today's *Wojska Polskiego Street* (*Wilhelmstrasse*), which joined the road to Cieplice with the railway station. The route was ultimately laid out in 1871.

The technical problems related to the mountainous nature of the region resulted in the railway reaching Jelenia Góra as late as 1866. In that year, the town obtained a connection with Lubań (and, further on, with the rail junction at Węgliniec), and in the following year – with Wałbrzych (and, further on, with Wrocław). Over time, the very Jelenia Góra became a local rail junction. In 1882, a line to Kowary was put into operation; in 1905, after a tunnel had been made, it was extended to Kamienna Góra. In 1892, tracks were laid to Piechowice (and, further on, to Szklarska Poręba), and then extended to Liberec in 1902. 1909 saw the start of a local service to Lwówek Śląski, and 1914 – Podgórzyn. Soon, the railway station, which had been erected in 1865, proved too small to service the fast growing passenger traffic, so in the years 1901–1906 it was expanded¹⁹⁷.

Another means of rail transport within the town and its environs was the tram. The first tram line was put into service in 1897. Initially, cars were driven by gas engines, which were replaced with electric ones in 1900. The line started at the railway station, in the year 1900 went through Cieplice to Sobieszów, and in 1911 was extended to Podgórzyn. In the summer, the number of runs was significantly increased to handle heavier tourist traffic¹⁹⁸.

The land north of the railway station was taken up by industrial development. A cast iron foundry, a machine factory and a state-of-the-art municipal slaughterhouse were built there, which monopolised the slaughtering of animals and trade in meat in the region. This maintained the town's division, resulting from the field conditions and formed already in the Middle Ages, into an area south of the Bóbr extending along a broad terrace (mostly

residential in nature) and a predominantly industrial area in a depression on both sides of the Bóbr and the Młynówka.

In the 1870s, *Wojska Polskiego Street* and the quarters laid out around it were not yet fully developed. Single houses stood there and the construction of new buildings started in earnest as late as the turn of the 20th c. The eastern part of the straight street was ended with a quadrilateral *Wilhelms Platz* (today: T. Kościuszko Square). There was a small square on it with a geometric arrangement of plants and a monument to riflemen. On the corner with today's M. Skłodowska-Curie Street, a court and jail building was erected, and at the junction with today's Sudecka Street – a district governor's office (today: the Municipal Office). In the street frontage, at the intersection with today's *Teatralna Street*, on the site of the former Shooting Association House, in the years 1903–1904 there was built a theatre (*Kunst- und Vereinshaus*) to a design of architect Alfred Daehmel.

Along the road from Jelenia Góra to Kowary (today: Sudecka Street), there were some houses already in the 18th c. Along the section from Bankowa Street to *Wojska Polskiego Street*, those were mainly modest 19th-century buildings, while further on, they were widely spaced. In the area there was land owned by the Shooting Association (a shooting range and a new Shooting Association House erected in 1870), and nearby – a new Jewish cemetery, established in the 2nd half of the 19th c. On the opposite side, there was a municipal cemetery, which was expanded in 1914; at the same time, the cemetery was provided with an Art Nouveau crematorium. The most important public building in this part of the town was the Karkonosze Museum, erected in the years 1912–1914 thanks to efforts by the Karkonosze Society (*Riesengebirge Verein*). Designed by Karl Grosser, the facility was composed of a two-storey body, adjoined by two wings from the side of the garden. The first one was a wooden Karkonosze hut, the other – a Renaissance burgher house, modelled on Jelenia Góra's buildings¹⁹⁹.

The complex on Krzyżowa Mountain constituted an enclave. It used to belong to the Jesuits, then to the municipality, and in the mid-19th c. it was purchased by factory owner Richard von Kramst. In the years 1855–1857, he set up an extensive park there, and in 1872 he built a magnificent villa²⁰⁰, known as *Paulinum*.

The newly laid out districts in the south developed at the beginning of the 20th c. From 1907 come development plans regarding the area between today's *Wincenty Pol*, *Wojska Polskiego* and *Sudecka Streets* (the so-called *Fischerbergelände*). However, the extensive residential district, with single-family houses, terraced houses and green areas that was expected to be built there, was only partly developed. At the same time, work started on the development of the villa district between *Wojska Polskiego Street* and T. Kościuszko Hill.

In the early 20th c., the recreational facilities that had been on Krzyżowisty Hill from the mid-18th c. were extended. In 1911, a viewpoint tower was built, the restaurant with a terrace was extended and walking paths were laid out²⁰¹.

The 1920s and 1930s saw, above all, a further development of the residential districts. The town's administrative boundaries were extended, and the remaining part of the village of *Kunnersdorf* (1922) and the settlement of Grabary (1923) were incorporated into it. During that time, apart from an elegant villa district, in the southern part of the town there were created housing estates for working class people, modest single- and multi-family houses and tenement houses. At the beginning of the 20th c., a small housing estate for working class people in today's L. Waryński Street was erected, and in the 1930s – multi-family houses in today's St. Skarżyński Street. In 1926, multi-family houses in today's Rodzina Street were designed. Until the end of the 1920s, the Robotnicze Housing Estate, made up of multi-family houses, was being developed. From the 1920s and 1930s come two small complexes in today's Łomnickie Housing Estate – in today's Przyboczna Street (to a design by Ernst May for the company H.J. Baeumer, which owned the paper mill at Dąbrowica) and in today's Różany Square²⁰². Ernst May also came up with the idea of a small, oval-shaped complex of semi-detached houses in Czarne (today: Południowa Street)²⁰³. The 3rd and 4th decades of the 20th c. saw the construction of the housing estates in today's Drzymały and Powstańców Śląskich Streets (tenement houses) and factory housing estates (single- and multi-family houses) in today's Ziemowita and Słowiańska Streets.

In today's Wesola, Dziecinna and Skowronków Streets, a complex of modest single-family houses was built (2nd quarter of the 20th c.). Analogous development took place near today's Kosmonautów Housing Estate. In the 1920s and 1930s, also the multi-family houses and the Lutheran church in today's Tkacka and Panieńska Streets were built. Already at the beginning of the 20th c., an estate of multi-family houses near today's Lwówecka and A. Krzywoń Streets was being designed. Its construction began only in the 1930s and was continued after WWII. From that time also comes today's Pomorskie Housing Estate.

In the 1930s, expansion took place of the industrial plants on the site of a former paper mill, between the railway line and the Kamienna River. Towards the end of the 19th c., production of cellulose started there; in 1932, the plant was taken over and modernised by the German group PRIX, which set up an experimental cellulose-and-textile conglomerate plant on the site.

Also the recreational infrastructure was being developed: in 1922 a sports stadium was built (Powstańców Śląskich Street) and in 1925 – a sports hall. In today's Sudecka Street, i.e. in an area adjacent to the nearby park, next to the *Paulinum* castle, a swimming pool complex and tennis courts were built (1935).

In 1927, on the site of today's Jelenia Góra Flying Club, a regular and sports airfield was set up. There were not many passenger services, but Jelenia Góra became one of the very few towns in Silesia that had its own airport²⁰⁴. Of much importance was the electrification of the route from Jelenia Góra to Szklarska Poręba (1927). In the following year, work was completed on the section from Wrocław to Görlitz via Jelenia Góra. The line to Kowary and Kamienna Góra was electrified in 1933. The dense railway network and a relatively big number of services contributed to a further growth of tourism – one of the sources of income for the inhabitants²⁰⁵.

The development of the town as the region's capital was linked to the local presence of a permanent garrison. In the years 1861–1863, the former sugar refinery was converted into barracks. It was a solution beneficial to the inhabitants, as it meant that they were no longer obliged to put soldiers up in their homes. The barracks, called *Waldersee Kaserne* (with a monument to Alfred Graf von Waldersee), was soon expanded. From 1867, the main gate to the barracks was decorated with fragments of Fryderyk's *Wojanowska Gate*. In the early 20th c., a new barracks, so-called *Hubertus-Neumann Kaserne* or *Grunauer Kaserne* (in today's Grunwaldzka Street), was established. The facility was greatly expanded before the outbreak of WWII. It was also at that time that in today's Kowarska Street an artillery barracks was built²⁰⁶. Gradually, mainly thanks to an extensive railway network, Jelenia Góra became home to a middle-sized garrison.

Luckily, WWII did not damage Jelenia Góra, which – due to a considerable distance from the fronts – constituted one of the safest towns in the Reich – no military operations were ever conducted here. It came under the occupation of Russian troops in the early May 1945²⁰⁷. The damage suffered by the town was limited to the blown-up railway viaduct over the Bóbr in Borowy Ravine. It was reconstructed in 1953 – as a reinforced concrete structure with a parabolic arc of a single arcade in its middle section.

After the war, the cellulose factory was used as a base for the establishment of a chemical fibre plant (Zakłady Włókien Chemicznych „Chemitex-Celwiskoza”), expanded on a large scale from 1949²⁰⁸. The wool mill, situated to the north of the railway station (Wincenty Pol Street), was adapted to the requirements of a pharmaceutical plant (Jeleniogórskie Zakłady Farmaceutyczne – today: 'Jelfa'). After some time, the buildings of the former municipal slaughterhouse were taken over by the plant. The optical glass factory erected in 1941 became the seat for an optical plant (Jeleniogórskie Zakłady Optyczne).

The 1950s and 1960s saw some dramatic changes in the Old Town. A rapid decapitalisation of the buildings in the Old Town, caused primarily by the lack of any renovation work, made the local authorities undertake their demolition on a massive scale²⁰⁹; the process began in 1956. The objections voiced by the public and monument preservation specialists did not manage to prevent damage. A valuable complex of Renaissance-Baroque

houses with very rare solutions as regards the internal layout (so-called roofings) was pulled down. The characteristic arcade houses were recreated, generally with their historical facade forms preserved, but the bay depth was shortened, and the houses were joined with shared staircases, which changed their internal layouts²¹⁰. The buildings in M. Kopernik Street that had been demolished in the 1970s or 1980s were replaced with modern, multi-staircase residential blocks of flats. The other gaps in the buildings (Grodzka and Druciana Streets) are only now being gradually filled in.

The demolition was not limited to the Old Town within the defensive walls. In order to broaden Podwale Street, the houses in its northern part were pulled down. Those were houses in the former *Außere Burgstrasse*, with a valuable architectural detail.

CHANGE IN THE TOWN'S BOUNDARIES AND ITS DEVELOPMENT AFTER 1975

In 1975, the incorporation into Jelenia Góra of the towns of Cieplice Śląskie Zdrój and Sobieszów as well as the villages of Czarne, Goduszyn, Grabary, Maciejowa and Strupice created a territorially extensive organism with a varied spatial and functional structure (in 1998 expanded further with Jagniatków). In 1975, the establishment of Jeleniogórskie Province (voivodship) exerted an impact on the town's administrative functions, which became a source of livelihood to the local inhabitants, alongside trade, services, spa health treatment, tourism and manufacturing.

The town's spatial development after 1975 consisted, above all, in the creation of the Zabobrze housing estate – a new district on the northern (right-hand) bank of the Bóbr, built up principally with typical residential houses. Simultaneously, more land was being built on along the most attractive transport axis – leading from Jelenia Góra to Sobieszów. The trend intensified in the early 21st c., leading in a few cases to the blurring of the boundaries between the historical settlement units. The building structure was also changing. In a relatively short time, homestead development was replaced with single-family houses or their groups on the sites of former farm buildings or arable land. Equally fast, the character of the development of villages located near the town was changing. At Jeżów Sudecki, Mysłakowice or Podgórzyn there were built housing estates of detached houses, whose inhabitants work in Jelenia Góra. Very few of the new houses comply with the local building tradition, with its characteristic pitched or slope roofs, formwork gables, knee walls and granite ashlar underpinnings.

During the last few decades, the town's road system has undergone changes. A north ring road has been built; it starts with a road junction in the east, at Grabary, and runs westwards, to split into two roads after crossing the Kamienna: one leading to Gryfów Śląski and the other to Cieplice and Szklarska Poręba. The Grabary junction is also the starting point for the south-eastern ring road, which first crosses the Bóbr and then a railway line, and joins today's Sudecka Street, facilitating a journey to Mysłakowice and Karpacz.

Dariusz Wędzina

ARCHITECTURAL AND URBAN PLANNING TRANSFORMATIONS AFTER WWII

When in the spring of 1945 the Polish state administration was taking Jelenia Góra over from the military authorities, the town was undamaged. Perhaps it was also for this reason that historian of architecture Henryk Jasieński wrote in 1946 that 'Jelenia Góra has perhaps the most beautiful burgher houses in the whole of Europe or even in the entire world'²¹¹. However, already ten years after the war, the state of repair of the burgher architectural complex within the chartered town was dramatic and was heading for catastrophe²¹². The process of the town's gradual disintegration began as early as the 1950s. In 1963, the following was recorded: 'the renovation of buildings Nos. 50–51 and 52 [in Market Square] was completed, and the reconstruction of one half of the northern frontage was started'²¹³. Unfortunately, the process of destruction was not arrested – in 1962, the local media wrote: 'In Market Square in Jelenia Góra, the demolition of the remnants of delapidated houses, from No. 30 to No. 37, after first documenting them, has started'²¹⁴.

The first steps aimed at preventing the impending disaster were taken in the years 1955–1957. The reconstruction of the Old Town in Jelenia Góra was accelerated by the fact that during a storm two houses in Market Square and a ceiling in a house in Jasna Street caved in²¹⁵. In 1957, the Urban Planning Bureau of the Provincial Architectural and Construction Management Board in Wrocław started work on the town's development plan, and the reconstruction of the 'town's historical district with its partly ruined and collapsed market square' was entered in the five-year plan. 1957 was to see the commencement of the reconstruction of the collapsed houses between Grodzka and Jasna Streets. It was during that time that the Urban Planning Section of Wrocław University of Technology drew up a Coordination Plan for the Historical Centre of the Town of Jelenia Góra²¹⁶

that provided for the preservation of the historical layout of the entire Old Town, 'highlighting the historical structures by eliminating the insides of individual blocks that are of no particular value and boosting their functional qualities (increasing the inflow of air and daylight) at the expense of partial demolition'²¹⁷. The analysis confirmed the still relatively good general condition of the buildings and the monumental structures (churches, the town hall, fortification fragments) and the still preservable state of the burgher houses within the former town walls.

Furthermore, it was held that the historical centre, within the limits set by the streets surrounding the outline of the former fortifications (Bankowa Alley, kard. St. Wyszyński Square, Jan III Sobieski Street, Podwale Street and Jelenia Street), with its medieval street layout, must be unconditionally preserved²¹⁸. Emphasis was placed on the need to maintain the unique nature and scale of the complex, although it was admitted that new structures could be erected in the Old Town in place of buildings that were destroyed or in an exceptionally bad state of repair and without much value. Any new development was to be in line with the historical environment (gabled buildings, with high, ceramic roofs and dimensions similar to those of the surviving structures)²¹⁹.

Just like other towns in Lower Silesia, Jelenia Góra was allowed to demolish houses inside blocks and thus to shorten bays, but all such operations were to be conducted under the supervision of a historic preservation officer.

The years 1958–1962 saw the implementation of the Market Square reconstruction project, which attempted to combine two contrary approaches: the historic preservation specialists called for the protection of the entire complexes of historic houses, while the municipal authorities (and the investor operating on their behalf) were only concerned about the economic aspects of the project and were pushing for the demolition of the houses, leaving only the arcades and the gable walls. Ultimately, it was agreed that the contemporary residential and utility room layout would be used. Only three houses in the southern frontage (Nos. 50–52) underwent major renovation that met all of the conservation and residential-and-utility requirements; during the process, methods for performing further work on Market Square houses Nos. 46–56 were developed. Unfortunately, during that time there collapsed valuable house No. 47, which had the most interesting (within Market Square), spacious, vaulted roofing, and nearly the entire western frontage was demolished. By 1963, also the houses in the northern frontage were torn down (Nos. 33–38).

In the years 1956–1962, on the initiative of the historic preservation service, all the existing houses in Market Square, their fronts and details were documented and measured, in preparation for the inevitable demolition and later reconstruction. Subsequently, technical expert surveys of the supported fronts and side walls of houses Nos. 30–37 (their only surviving fragments) were conducted, on the basis of which their demolition and reconstruction was recommended²²⁰. The recommendations to preserve the fronts and to integrate them with the new houses that were built from scratch (which was a prerequisite for the consent of the Ministry of Culture and Art for the demolition) were not acted on, because of the lack of technical skills on the part of the contractor. Ultimately, despite having rich iconographic materials and measurements taken before the houses were demolished, the new fronts were constructed according to designs far from the originals, only loosely referring to the former proportions and divisions²²¹. Apart from that, very rarely were architectural details obtained during the demolition work, and gathered in disarray in the park surrounding the town museum, used in the reconstruction. The discussions about the houses in Market Square completely overshadowed the issue of burgher houses in the other Old Town streets. In the meantime, they were falling into ruin, as no protection or renovation work had been undertaken.

1962 saw the completion of work on the first post-WWII town development plan, which subsequently, as a long-term plan, was in force until 1980. It provided for the town's further development on the northern (right-hand) bank of the Bóbr River (between Krakowska and Nowowiejska Streets) and for the reconstruction of the Old Town by 1967²²². However, after the demolition and erection of an entirely new north-eastern (so-called "butter") frontage, in 1964 a new Jelenia Góra development plan was drawn up by Roman Tunikowski. It recommended that the historic urban planning layout of the town centre within the oval of the former moat should be preserved.

A peculiar form of protection of the town against the 'invasion' of multi-storey blocks of flats (that was taking place around that time in other old town centres in Lower Silesia) was supposed to be provided by the unconditional order to maintain (or rather to complement) Jelenia Góra's townscape, with its characteristic dominating towers²²³. However, by the time the guidelines were formulated, lots of houses had been destroyed or demolished, or – like the entire eastern frontage of Market Square – were being ineptly reconstructed.

In the mid-1960s, the Association of Architects of the Republic of Poland announced a competition for an urban planning design aimed at tidying up Jelenia Góra's town centre²²⁴. The winning entry provided for the location of a new service centre in the northern part of the Old Town. The proposed spatial composition was to rearrange the town's layout in its southern and northern parts, e.g. it recommended that the northern section of the town walls should be torn down. A short distance between the new service centre and the valuable historical complex of Market Square and the church was to boost the town's attractiveness. Of importance to the future townscape

was the idea to introduce some high-rise structures into the Old Town space: tower blocks between Bankowa and Krótka Streets as well as between Podwale and Forteczna Streets. Despite announcing the competition winner, the reconstructions in the Old Town were not stopped²²⁵.

11. Jelenia Góra. The Old Town, a view from the south, 2001

In the years 1971–1977, under the direction of Jacek Jakubiec, a new development plan of Jelenia Góra until 1995 was drawn up; it assumed that its population would grow up to 120,000 and took into account ecological threats. It pointed out such problems as, for instance, neglect in monument protection and the town's general spatial order²²⁶. In the years 1978–1986, Andrzej Stachoń prepared development plans for the town centre and the Old Town area. Thanks to the plans, Jelenia Góra stopped the implementation of a modernist concept from the mid-1960s. The new plan was based on the idea of continuation understood not as reconstruction of architecture or implementation of pseudo-historical forms, but as the maintainance of the town's character recorded in its layout. The proposed solutions showed links to the so-called critical reconstruction trend, currently known as retroversion. In such solutions, the architectural form relatively loosely alludes to former historical styles, details and colours, recreating above all previous layouts and heights of individual street frontages, making use of the building volumes, shapes and materials that are typical of a given town. The central element of Stachoń's plan was the plot, its depth and width – in general, its historical measurements – as well as the scale and height of the buildings. He set out to fill in the Old Town with houses with horizontal projections similar to the historical ones, claiming that 'a town's projection is its code'.

While Market Square was being reconstructed, March 1959 saw the beginning of the history of the biggest prefab housing estate in Jelenia Góra. It was then that the decision was made to build a new housing estate, with an area of 60 ha, in Legnicka Street, on the land of the village of Strupice. That was the beginning of Zabobrze I (the name was suggested by the inhabitants; originally, it was to be called 'Piastowskie' housing estate). Its construction started in 1963, and ended in 1974; immediately afterwards the second stage of the project was begun – the construction of Zabobrze II housing estate²²⁷. In order to put that ambitious plan into effect, in June 1974, the Prefabricated Elements Production Plant started its operation²²⁸. The construction of Zabobrze III, which is to be the last component of the complex, was commenced in 1985. The estate is still being expanded – smaller housing estates, with single- and multi-family houses, are being built within it.

Grzegorz Grajewski

THE SPATIAL DEVELOPMENT OF THE CIEPLICE-MALINNIK HEALTH RESORT UNTIL 1975

Cieplice-Zdrój is a settlement that has combined a number of different functions, including that of the management centre for the estate of the Schaffgotsch family, the seat of the provost of the Cistercian abbey at Krzeszów, a spa and a holiday resort, and – until the early 19th c. – a major weaving and glass grinding centre, and afterwards a centre for the construction of modern machinery for the paper industry²²⁹.

The first mentions of warm springs come from 1261, when Duke Bolesław II Rogatka granted to the newly endowed Augustinian monastery of the Blessed Virgin Mary and St. John the Baptist at Cieplice (known as *Clarus Fons*) 50 Franconian fiefs of land at Malinnik and 200 fiefs of forest to be cleared²³⁰.

In 1381, the estate at Cieplice was bought by Gocze Schaff, who in 1403 gave it as a donation to the Cistercians of Krzeszów. The monks received a manor house with a grange and a warm water spring. It was probably there that a provost was established. Over time, a part for spa visitors was added. The complex has preserved its spatial uniformity, closing from the

west the main street of the spa part of the town. It is composed of a monastery erected in the years 1586–1587 and expanded in the years 1679–1684, a church of St John the Baptist (constructed in the years 1712–1714 by architect Kaspar Jentsch of Jelenia Góra), and a free-standing bell tower (erected by architect Elias Scholz in the years 1709–1710). The spa house, referred to as the Long House, that belonged to the monastery, was erected in the years 1689–1693, on the site of the former structure, by Martin Urban, who joined it by means of a wooden gallery with a bath house owned by the monastery (today: 5–7, Ks. P. Ściegienny Street). The growing number of spa visitors necessitated the erection of a second spa house (the so-called Red House) next to the monastery.

When after a fire in 1675 the Schaffgotsch family left the castle Chojnik, they moved to a Renaissance mansion house at Cieplice, which was surrounded by a moat. The structure burnt down in 1777, and in the years 1784–1788 a palace was built on the site (to a design by John George Rudolf and August Wagner). In its immediate surroundings, a park was set up in 1713. Towards the end of the 18th c., its main linden- and maple-lined alley, which still exists, was laid out. During the 19th c., the palace garden was undergoing changes: its initial French style was replaced with the English style in 1838.

12. A panorama of Cieplice from the north, with the Karkonosze Mountains in the background, 1747

In the early 18th c., Cieplice, located on both banks of the Kamienna River, was made up of two parts – a southern one and a northern one. In the southern section there was a wall-surrounded Cistercian provostry, the seat of the Schaffgotsch family with a manor house and a garden, and two spa houses: a monastery one and a ducal one, with the accompanying buildings and structures. The arrangement was not disturbed by either the construction of a Baroque palace or the establishment of a small settlement for weavers (along one street, to the east of the palace garden) around the mid-18th c.

At the beginning of the 18th c., the town's northern part was occupied by bleaching plants and ponds. It was also there that two mills and a glass grinding works were located. A high demand for linen products enabled merchant Gotfryd Römisch to build, around 1734, on the northern bank of the Kamienna, a manufactory, known after its successive owner as Ziethen's palace (today at 2, Jagiellońska Street).

After Silesia was captured by Prussia, an Evangelical church was erected at Cieplice. A wooden, frame-construction church was built in 1742; next

to it, a walled churchyard was established, and a presbytery and a school were erected nearby. A masonry Evangelical church was built in the years 1774–1777 to a design by an architect Demus. Two years later, a high tower was added to the church, to counterbalance the Catholic church tower, affecting today's townscape.

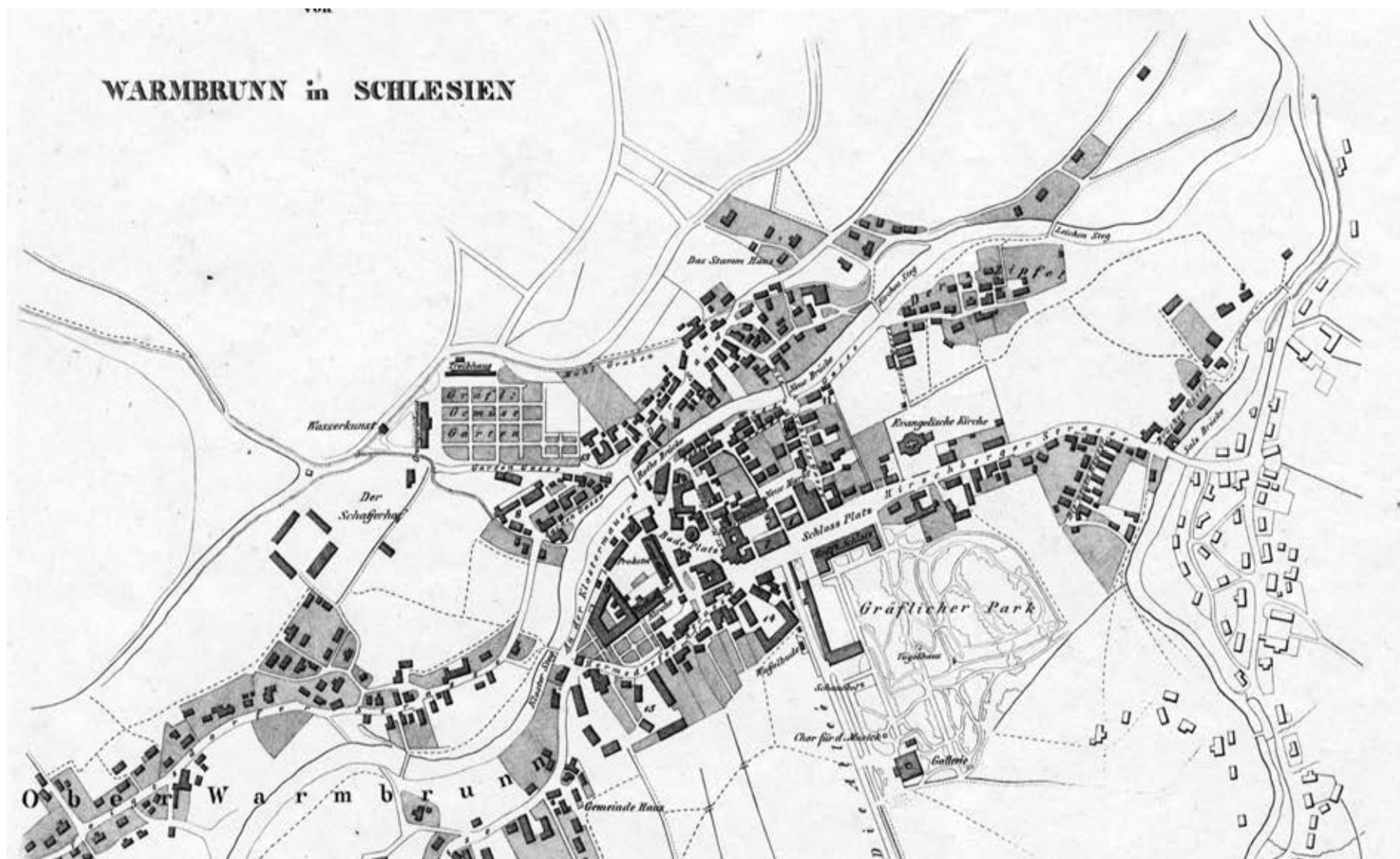

13. The Evangelical church, the pastor's house and a school at Cieplice, after 1779

The secularisation of the monastery assets in 1810 marked the beginning of a new stage in the region's history. The Schaffgotsch family took advantage of the opportunity and bought the estate of the Cieplice-based provostry of the Cistercian abbey. The church and a part of the former monastery were still used by the Catholic parish, while most of the monastery-and-spa complex (a half of the monastery, the Long House, the Red House, the monastery bath house and the grange) as well as the ponds and arable land were incorporated into the estate of the family at Cieplice. The part of the monastery owned by the Schaffgotsch family became home to the family's archives, library, art collection and natural museum, moved from Sobieszów in the years 1834–1836. That situation, just like Schaffgotschs' dominating position at Cieplice, survived until 1945²³¹.

The competition posed by cheaper and better quality products of the developing textile industry meant that already towards the end of the 18th c. Cieplice was experiencing a gradual drop in the number of locally active weavers, who had formed the most numerous occupational group up until that time (1749 – 67 weavers, 1787 – 59 weavers and 157 looms, 1848 – 16 looms). Bleaching plants and dyeworks were being closed, the production of voile was decreasing and only one water mangle was still in operation. The decline of weaving was visible throughout the Sudeten Mountains. Attempts were made to improve that dramatic situation – one of them was state protectionism, reflected for instance in the establishment of a weaving plant at the poorhouse in Jelenia Góra or a royal weaving plant at Mysłakowice in 1830. However, the efforts proved largely unsuccessful.

At the time, a strong position in Cieplice's economy was still held by the spa service industry, which had been booming from the 16th c. Over time, it became the main source of income for the local inhabitants, who

14. Jelenia Góra. Plan of Cieplice, ca. 1830

were earning their living by renting guest rooms, running inns, making and selling souvenirs (woodcarving, glass and stone processing), and mountain guiding. The very spa activities had been monopolized by the Schaffgotsch family, who owned both spas (the ducal and the monastery ones) and the newly discovered springs on the northern outskirts of Cieplice. Growing popularity was being enjoyed by Friedrich Siebenhaar (d. 1895), a gem cutter who was producing so-called 'gemma' – precious or semi-precious stones engraved with portraits. In 1840, there were as many as nine such engravers. There were also ten glass grinders, who made products principally for the external market.

The launch of a regular mail coach service between Jelenia Góra and Cieplice in 1827 boosted the number of spa clients. The handling of passenger traffic became so profitable that in 1876 a regular horse-driven tram service was started on the route, irrespective of the mail coach. It lost

in 1822 and its place was occupied by the present resort square, around which boarding houses were built. The old court inn with guest rooms that neighbored the brewery (today at 32, Piastowski Square) was still open, but it had been renamed as *Zum Schwarzer Adler*.

At another medicinal spring discovered in the early 19th c., the Schaffgotsch family built a classicist hospital for the poor (today: 8, Staromiejska Street).

At the confluence of the Kamienna and the Młynówka (today: O. Lange Street), in 1819 the Schaffgotschs established extensive utility gardens, which were also open to spa visitors. In their northern part, over the Młynówka bed, in 1820 architekt Anton Malick (or Malich) erected a classicist pump building with an undershot water wheel²³³. The only surviving garden building created during that time, the classicist orangery, was also designed by Malick.

15. Jelenia Góra. Cieplice Zdrój.
The baths of the Schaffgotsch Counts
and the parish of the Krzeszów-based
Cistercians, early 19th c.

some of its importance in 1891, when the railway service Jelenia Góra–Cieplice–Sobieszów–Piechowice was launched (later extended to Szklarska Poręba), and was closed down after a tram line connecting Jelenia Góra, Cieplice and Sobieszów was put in operation in 1900. The fight for local passengers between the railway and the trams forced the management board of the municipal transport company in Jelenia Góra to offer additional runs during the summer season. Trams were running every 15 minutes, connecting the main railway station in Jelenia Góra with Sobieszów and Podgórzyn.

An attempt at preventing the decline of the local craftwork was made by the Schaffgotsch family, who established a school of arts and crafts in 1809, which however, did not survive long. In the years 1830–1855, a school of drawing and painting, run by Otton Finsch, a local artist glass maker, operated in the area. It taught glass product decorators. Another of the Schaffgotschs' initiatives was the establishment of a school of weaving in 1839. In 1856, they supported a newly set up school for lace makers by means of a legacy. In 1902, the authorities decided to open a state wood-carving school, which in 1919 received the rank of a secondary school, but with vocational grades²³².

The beginning of the 19th c. did not bring any significant changes in Cieplice spa's spatial layout. Its centre was still constituted by the monumental, three-wing residence of the Schaffgotsch family, with its park extended in the years 1816–1821 and 1834, a promenade and a classicist gallery building erected in the years 1797–1800 by Karl Geissler. In the years 1835–1836, in the palace park, next to the gallery, architect Alfred Tollberg built a neoclassicist theatre, initially to serve the palace, and subsequently the spa visitors. Around 1840, the park received a spa building, thoroughly redeveloped by architect Bocksch in the years 1867–1868 (today: the 'Edward' pavilion).

Once a part of the palace park was opened to the public, the centre of gravity of the life in the spa moved from the spa square to areas near the palace. Cieplice became one of the so-called fashionable European spas. At the beginning of the 19th c., the old bath house was expanded and redeveloped. In 1858, within the former Cistercian monastery, next to the Red House, a new medicinal water intake was opened – 'Ludwik's Bathrooms' (*Ludwigsbad*) and a water spring 'Marysienka'. It took the form of an octagonal, masonry pavilion.

In the mid-19th c., a treatment house with galvanization equipment was erected in the health resort's square. Near the old spa (today: Leśna, M. Sobieska and Staromiejska Streets), boarding houses were built. The brewery, which had been established in the 17th c. and was originally beyond the resort's boundaries, was still operating and, in the first half of the 19th c., found itself within its borders. The malt pond near the brewery was filled up

In the 1st quarter of the 19th c. residential buildings with inns and guest rooms were concentrated along today's Jagiellońska, Zjednoczenia Narodowego and Cieplicka Streets. At the time, there were already houses in the southern part of Piastowski Square, along Parkowa, Solankowa and Mieszko I Streets. The northern part of Piastowski Square was built up as late as the 2nd half of the 19th c. In this way, Cieplice's main, most impressive street was created. From the 3rd quarter of the 19th c., some luxury hotels were situated in it (e.g. today's buildings Nos. 2, 5, 20, 26, 28 and 32 in Piastowski Square).

If the immediate surroundings were favourable, the hotels were placed in small parks with bowling alleys, pavilions and benches. The hotels, boarding houses and buildings in which some of the rooms were rented to spa visitors had a large number of porches, loggias and balconies, covered with wood-carved decorations. Because in the 2nd half of the 19th c. the number of visitors was on the rise, there were more and more small hotels built' some of them were owned by bakers, locksmiths or wood-carvers.

Cieplice's spatial layout was affected by several buildings related to therapeutics and health care. 1855 saw the construction of a poorhouse (today: 13, Zjednoczenia Narodowego Street). In 1864, the construction of a hospital for the Prussian army and navy, erected with money collected by social foundations, was completed. In the 1870s, the hospital was taken over by St Hedwig's Foundation, established in the mid-19th c. by Leopold Schaffgotsch and Wrocław's bishop Heinrich Förster. It provided community nursing services to the terminally ill. The Foundation, its care complex and old people's homes were located at today's 13/15, Zjednoczenia Narodowego Street and in Sprzymierzonych Street. Furthermore, in today's O. Lange Street, a Jewish hospital was opened in 1882. Around the mid-19th c., outside the built-up area (today: Jagiellońska Street), a cemetery was set up, which was divided into two parts: a Catholic one and an Evangelical one (today, it operates as a city cemetery).

Towards the end of the 1880s the northern, undeveloped part of the town was cut across by a railway line from Jelenia Góra to Sobieszów, on which a railway station was built in 1891. In the 1920s and 1930s, near the station, on land previously covered by ponds, villas and multi-family houses were built, some of which were inhabited by railway workers.

The spa's development was accompanied by the construction of villa estates in its south-western part (today: K. Pułaski, F. Juszcza, W. Tabaka Streets) from the end of the 19th c. to the 1930s. It was then that the exclusive district with private boarding houses and single-family houses was created (today: Cervi and A. Zamojskiego Streets). Some of them were owned by the local architects and builders.

When the density of villas became so considerable that it decreased the attractiveness of the centre of Cieplice, plots at Malinnik started to be

bought. The houses erected there changed the rural nature of the location. Along today's Wolności Street, two- or three-storey multi-family and rental buildings were constructed. The eastern, still undeveloped part of the village was set aside for villas. In this way, in the 2nd half of the 19th c., on land bought from the Schaffgotsch family, two colonies of single-family houses were created: *Russische Colonie* (with the first villa having been built for Mrs von Spitzbarth – a woman of Russian descent and a wife of a financial councillor – erected in the 1860s; after 1914, the estate was renamed as *Tannenberg Colonie* – today: Łabska and Krośnieńska Streets) and *Deutsche Colonie* (today: L. Hirszfeld Street) – both inhabited by elites.

Most of the buildings had a high artistic value – they were picturesquely eclectic and referred to historical styles. Large plots were arranged like parks, with low and high green areas, terraces and fountains. The two estates were located near Sołtysia Mountain, which in the 19th c. was regarded as a tourist attraction. In the early 19th c., on its slope, a patisserie with a terrace was built, and in the 2nd half of the century, a viewpoint tower was erected on its top. At the beginning of the 20th c., at the foot of Sołtysia Mountain, another estate was created – *Scholtzenberg Colonie* (today: M. Kasprzak Street). At the time, there also started the construction of villas in the southern part of Malinnik (today: G. Daniłowski and A. Strug Streets). In the 1920s, on the opposite side of the village (in today's Lubańska Street), an estate of multi-family houses, adjacent to an estate for railway workers, was established. In the years 1927–1931, a sports stadium with a swimming pool was built there.

The south part of Cieplice started to develop rapidly after the opening by Hans Füllner in 1859 of a cast iron foundry on a plot that belonged to the village of Malinnik (today: Wolności and Fabryczna Streets). Initially, the plant was small and was located in a former glass grinding workshop, with a water wheel on the Wrzosówka. After 1887, when Eugen, Füllner's son, educated in mechanical engineering, began to work at the factory, the business expanded rapidly. Already in 1880, the cornerstone for the present plant was laid; in 1908, it employed as many as 680 people. In the 1880s, next to the factory, the owner built a Neo-Renaissance villa (today: 1, Fabryczna Street), and on land purchased in 1898 (so-called *Fuchsgut*) to the south of the factory, he built a housing estate for the factory's employees, a so-called *Füllner Colonie* (today: N. Barlicki Street). By 1912, a total of twelve buildings for manual workers and seven for office workers (most of them were two-family houses) were erected. Each flat had a small vegetable garden allocated to it. In the years 1906–1909, Füllner, Cieplice's benefactor, founder of charities and public benefit organisations, had a public park arranged (*Füllner Park*, today: Norweski Park), located on a 15 ha plot on the Wrzosówka Brook²³⁴, which was then regulated, e.g. by build-

a restaurant and a meeting place for some societies operating at the factory (e.g. a singers' association). It was erected to a design by Eimar Smith of Oslo, in the so-called dragon style, reminiscent of the folk Scandinavian construction, with characteristic decorative elements, most of which were made by students of the School of Arts and Crafts at Cieplice.

The last major pre-war construction undertaking at Cieplice was the demolition in 1929 of the count's Baroque bath house and the neighbouring houses. At the request of Count Friedrich von Schaffgotsch, by 1935, architect Georg Steinmetz built on the spot a modern hotel-and-spa complex, called *Quellenhof* (today: Spa House I, II, III at 28, Piastowski Square).

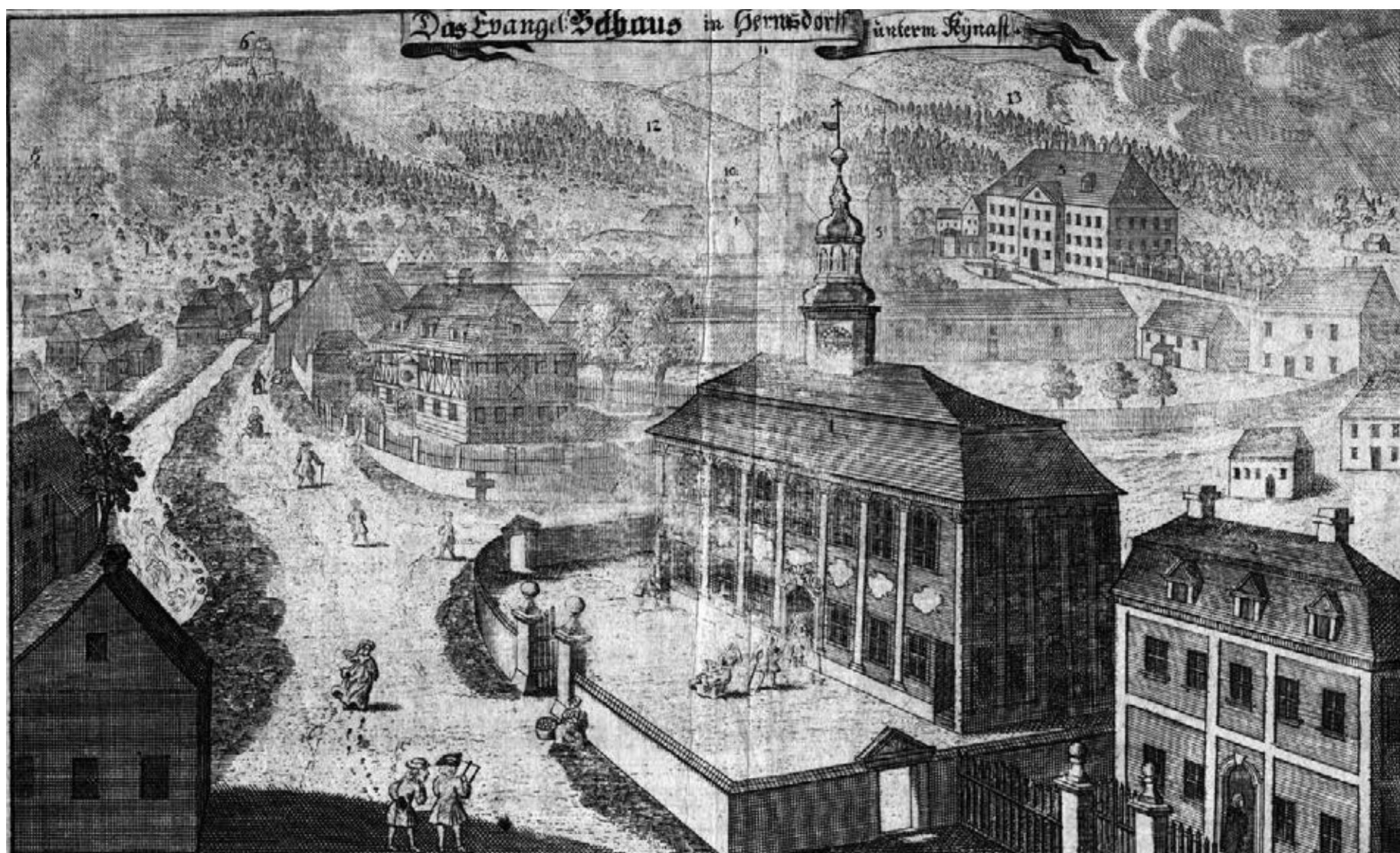
In the same year, Cieplice was granted the city rights. In 1941, the new town's administrative area was enlarged, by incorporating the village of Malinnik into it. This was a purely formal exercise, as these originally separate locations were naturally combined by the spa's spatial development.

Grzegorz Grajewski

OUTLINE OF LAND DEVELOPMENT OF SOBIESZÓW AND JAGNIĄTKÓW UNTIL 1975

SOBIESZÓW

Situated at the foot of the Karkonosze Mountains, Sobieszów was connected with the castle Chojnik, which was erected around the mid-14th c., and was initially owned by a prince and subsequently by nobility (until 1945 it was in the hands of the Schaffgotsch family)²³⁵. The village known as 'Herman's village' (*Hermisdorf am Kynast*) belonged to an estate that comprised 16 neighbouring villages, including: Cieplice, Piechowice and Pakoszów as well as some extensive forest areas, in which Jagniątków, Sosnówka, Szklarska Poręba and Karpacz were established in the modern period. Despite an expansion of the castle Gryf into a modern period residence effected by the Schaffgotsch family in the 16th century, Chojnik remained their main seat, although probably rather titular than actually regularly used. It still preserved some military value, as in 1648 it received a modern period roundel. The castle burnt down in 1675 and remained a ruin with a symbolic meaning to the Schaffgotschs, who called themselves 'the lords of Chojnik'. Thanks to this, the structure was not demolished and measures were taken to protect it as early as the 18th c.

16. Kościół ewangelicki w Sobieszowie, po 1750

ing a flood control reservoir on it. The park separated the factory from the workers' estate. Designed by Wrocław-based gardener Fritz Hanisch, it opened up towards the Karkonosze Mountains. Separated from Zdrojowy Park by the Wrzosówka, it was connected with it by means of a network of walking paths. In this way, an extensive complex of green areas with sports grounds was created. The main architectural element of the park was a wooden pavilion (today: the Natural History Museum), which was used as

The management of the estate was moved to a Renaissance manor house at Sobieszów, which probably originated from 1541; between 1705 and 1712 it was thoroughly redeveloped by building master Elias Scholz to be used as the seat for the estate's management and the forest office of the Schaffgotsch family²³⁶. The three-storey structure, towering over the surrounding area, was situated on top of a terraced slope, at the foot of which grange buildings were erected.

The church land neighbouring the estate, i.e. the parish of St. Martin, was first certified in 1380²³⁷. In modern period inspection reports, the temple was described as small and located just next to a steep slope. The difficult field conditions led to the erection in the 15th c. of a free-standing bell tower in the churchyard and a modern period settlement developed to the north of Schaffgotschs' grange; it was there that ponds and bleaching plants were set up. A so-called Górny (Upper) Mill, on the Wrzosówka Brook, that was part of the estate, was located to the south of the grange, at the foot of the Chojnik Mountain cliff.

Of importance to the further spatial development of Sobieszów's central part was the Reformation and, subsequently, the deprivation of the Protestants of the church and the closure of the parish (1654). The Schaffgotsch family remained the temple's patron, but pastoral work was taken over by Krzeszów-based Cistercians from Cieplice (an autonomous Catholic parish was re-established as late as 1813). The recatholicization at Sobieszów applied thus to buildings, not to the inhabitants' souls, an overwhelming majority of whom remained Evangelicals. Just like at Cieplice, the Evangelicals obtained a consent for the erection of a church as late as 1742²³⁸. A modest wooden Evangelical church was built a year later, to the south of Schaffgotschs' grange, in the settlement's main street. By 1745, it was replaced with a masonry structure erected by local master Jerzy Porrmann. Just next to the church, to its north, the pastor's masonry house was built – today it is used as the priest's house of a Roman Catholic parish – and at some distance, to the west of the church, a wattle-and-daub Evangelical school was erected. Thus, from the mid-18th c., two churches co-existed within one, small settlement – a situation frequent near Jelenia Góra. A competition between followers of the two religions contributed to a thorough redevelopment and expansion of the former Gothic parish church towards the end of the 18th c., which then received the current, Late Gothic form. For practical reasons, the churchyard at the Catholic church was used by both denominations until the mid-19th c.

Consequently, in 1786 Sobieszów had two churches, two priest's or pastor's houses, two schools, and the seat of the management of Schaffgotsch estate with a grange, which included a mill. The village, which was surrounded by bleaching plants and ponds, had 1,227 inhabitants²³⁹. They were primarily engaged in weaving, which is attested to by a merchants' outlet built in 1731 (today: 160, Cieplicka Street). In 1845 Sobieszów had 1,801 inhabitants, including only 272 Catholics. Eleven linen looms and four damask weavers operated at the settlement. It also boasted a percale print shop and dyeworks, and a mangle at one of the bleaching plants. Two head saws operated on the Wrzosówka, to the south of the water mill. Beyond the closely spaced buildings there were two field brickyards²⁴⁰. With a layout resembling that of a street village, the closely spaced rural houses occupied both banks of the Wrzosówka, reaching above the Schaffgotschs' grange in the south.

An 1884 topographic map shows a layout whose communication axis is constituted by two roads, one on either bank of the Wrzosówka. A new element of the settlement was a graveyard near the Evangelical church, set up in 1853. To the north of the developed area, in 1891 a railway line and station were built (today: 2, E. Romer Street), which contributed to the expansion of this part of the village. Some widely spaced single-family houses were built there, and in newly laid out streets in the last decade of the 19th c. – a small villa estate and a post office. As a result of a growing tourist popularity of the Karkonosze Mountains in the 1st quarter of the 20th c., several boarding houses were erected in the central part of the settlement (today: T. Chałubiński, E. Dembowski and Ogródowa Streets). The settlement was reachable by gas-powered tramway (with a terminal at the *Tietz Hotel*).

By 1945 the layout of the buildings at Sobieszów was not subject to any significant changes. Three complexes that predominate the settlement's skyline have been preserved: a Catholic church of St. Martin, the seat of the management of the Schaffgotsch family's estate and a former Evangelical church (today: a Catholic church of the Sacred Heart of Jesus). Most of the 19th- and 20th-century residential buildings and boarding houses have survived without any major changes. Modern buildings – mainly some single-family houses – have been erected to the east of the settlement.

JAGNIĄTKÓW

Jagniątków (*Agnetendorf*) – a mountain settlement in the Karkonosze Mountains – was established before 1651 by Christoph Leopold Schaffgotsch for Evangelical refugees from Bohemia. Already towards the end of the 17th c., the village was so populous that it boasted a court inn. In 1786 the village had 516 inhabitants, who earned their living by mainly working as shepherds or weavers²⁴¹, and also by working in the forest, cultivating soil and grinding glass. It boasted a water mill and an Evangelical school. It belonged to the Cieplice estate, and in 1845 it had 113 houses inhabited by 693 people, of whom only 47 were Catholics – followers of both denominations attended the churches at Sobieszów, and children of Evangelical parents had their own local school²⁴². A water mill, a head saw and a sheepfold owned by the Schaffgotsch family were operated there²⁴³.

Similarly to other such mountain villages, widely spaced houses were primarily located along the road that ran in parallel to the Wrzosówka and its tributary. From the mid-19th c., tourism was becoming an increasingly

important source of income for the local inhabitants as well. Jagniątków's location and its landscape values, especially numerous sites with magnificent views of Śnieżka Mountain, led to it becoming a summer resort and a climatic station in the late 19th c. Its most renowned inhabitant was Nobel Prize winner Gerhart Hauptmann, for whom architect Hans Griesebach built the villa *Wiesenstein* in the years 1900–1902. It was located in the upper, southern part of the village, at a spot selected for its splendid view of Śnieżka. At the beginning of the 20th c., the village already had three hotels and eight boarding houses. Most of them were set up on the sites of former homesteads. From 1908, on the Wrzosówka and its tributaries, dams and weirs were constructed. The water engineering structures were built with regular, stone ashlars, with great care being paid to their architectural form. It was the highest located component of a system that was designed to protect Sobieszów and Cieplice against sudden, mountain floods.

After 1945, Jagniątków received several holiday centres and relatively few holiday houses. 1986 saw the completion of the construction of the church of God's Mercy, which is stylistically reminiscent of Podhale region's architecture. At present, boarding houses, based on already existing buildings, are being erected at Jagniątków.

Rafał Eysymontt

JELENIA GÓRA TODAY

In 2013, the city had an area of 108.36 km², including 17.6 km² of urban area. In 1993, it had 93,407 inhabitants. Following the administrative reform of 1998 and the loss of the status of a provincial capital, the city's population has been on a steady decline – in December 2015, it had only 81,010 people (a similar trend has been observed in other former provincial cities, e.g. Legnica and Wałbrzych).

Today, Jelenia Góra is a city with county rights and the seat of the Jelenia Góra County. It is an industrial centre and a spa, and also a service centre for the south-western part of Lower Silesia.

The city's special values include the Karkonoski National Park, the Landscape Park of the Bóbr Valley, the Rudawski Landscape Park, and two protected areas 'Nature 2000', which partly fall within the territory of the city's administrative area.

Jelenia Góra also boasts numerous monuments (over 270 facilities entered in the Register of Immovable Monuments). An important factor affecting the city's development are its historical urban complexes²⁴⁴:

- a) The Old Town within the defensive walls together with the shopping thoroughfare of 1 Maja Street and the Church of the Raising of the Holy Cross;
- b) the spa complex with the historical urban complex of Cieplice's centre;
- c) the centrally situated buildings in Jelenia Góra from the turn of the 20th; c. (including Wojska Polskiego Alley) and the houses to the south-east of Wojska Polskiego Alley;
- d) the centre of Sobieszów (including the houses along the Wrzosówka River);
- e) Wolności Street (that connects the centres of Jelenia Góra and Cieplice) and the preserved rural layouts of Maciejowa, Grabarów, Strupice, Czarne and Goduszyn;
- f) the widely spaced buildings and the spatial layout of Jagniątków;
- g) the housing estates of Skowronków, Łomnickie and Robotnicze;
- h) the houses near the streets of Złotnicza, Traktorowa, Świętojańska and Flisaków.

Jelenia Góra is a strong cultural centre. It has the Cyprian Kamil Norwid Theatre, the Ludomir Różycki Philharmonic, the Animation Theatre, four cinemas, a Regional Cultural Centre, the Karkonoskie Museum, the Natural History Museum at Cieplice housed in a former Cistercian monastery, the Museum of the Karkonoski National Park at Sobieszów, the Gerhardt Hauptmann House at Jagniątków and the Chojnik Castle.

The city's educational institutions include: 16 primary schools, 10 high schools, 4 general education senior secondary schools and seven colleges. It also has branches of some state schools of higher education: Karkonoska State School of Higher Education; the Faculty of Economics, Management and Tourism of the University of Economics in Wrocław; Out-of-city Teaching Centre of Wrocław University of Technology at Jelenia Góra-Cieplice; and a branch of a non-state Higher Management School at Legnica.

The city also has the Holiday Recreational Centre 'Rakownica' with an open-air swimming pool, and some walking-and-viewpoint areas, including: Godzisz Hill, Krzywousty Hill with a viewpoint tower, the forested Bóbr River Gorge, Paulinum Park, the forested Zamkowe and Partyzantów Hills. The city also boasts a sports airfield, three open-air swimming pools and an aquapark at Cieplice as well as three stadia: Miejski Stadium with a sports hall in Złotnicza Street, a stadium and a shooting range in Lubańska Street and a stadium in Podchorążych Street.

The most important industrial plants include: Przedsiębiorstwo Farmaceutyczne 'Jelfa' SA (a pharmaceutical production plant) and Fabryka Maszyn Papierniczych 'PM Poland' SA (a paper industry machinery manufacturing plant).

The city has two large hospitals: Wojewódzkie Centrum Szpitalne Kotliny Jeleniogórskiej and Szpital Specjalistyczny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji.

As a supraregional centre, it boasts large-area shopping centres. The facilities of the biggest importance to the city include: 'Galeria Karkonoska' (1 Maja Street), 'Galeria Sudecka' (Jan Paweł II Alley), 'Pasaż Grodzki' in the Old Town, in the form of an Old Town block of houses, and 'Nowy Rynek' (Podwale Street).

Two national roads cross in the city: No. 3 (Świnoujście–Zielona Góra–Legnica–Bolków–Jelenia Góra–Szklarska Poręba–border crossing at Jakuszyce), and No. 30 (Jelenia Góra–Gryfów Śląski–Lubań–Zgorzelec). The national road grid is complemented by three provincial roads: No. 365, 366 and 367.

The city is cut by two national railway lines: No. 274 (Wrocław–Wałbrzych–Jelenia Góra–Lubań–Zgorzelec) and No. 311 (Jelenia Góra–Szklarska Poręba–national border), and two local lines: No. 283 and 308 (not operated since 2007). Jelenia Góra will lose its function of a transport junction once the planned motorways and expressways are built, which will pass the city 30–50 km away from it.

According to the current guidelines of *The Study on the Conditions and Directions of Land Development*, Jelenia Góra's principal development axis is now the settlement belt extending from Maciejowa in the city's north-eastern part through the Zabobrze housing estate, to the north of the historical centre, along the former road from Jelenia Góra to Cieplice and Sobieszów. The development plans promote the boarding house type of housing, service facilities (mainly for tourism and recreation) and low residential buildings. Lots of attention is paid to the preservation of green areas, fields and small farmland areas within the city. The main areas of industrial activity are located along railway line No. 311, which runs in an arch to the north of the city, especially in the region of the railway stations in Jelenia Góra and Cieplice.

All in all, the agglomeration's historically formed settlement belt – along the Bóbr and Kamienna Rivers – will still remain its principal development axis.

¹ S. Firszt, A. Paczos, *Zagospodarowanie obszarów górskich w średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych w Kotlinie Jeleniogórskiej, Karkonoszach i Górach Izerskich*, [in:] *Człowiek...*, pp. 211–212.

² See e.g.: A Sikora, *Sprawozdanie w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie województwa jeleniogórskiego za rok 1996*, 'Skarbiec...' No. 3, 1997, pp. 5–6; M. Zubowicz, A. Sikora, *Działalność PSOZ w Jeleniej Górze w zakresie archeologii w latach 1991–1995*, 'Skarbiec...', No. 4, 1997, p. 22.

³ E.g.: F. Geschwendt, *Die vorgeschichtliche Funde des Hirschberger Kessels*, 'Altschlesien', Bd. 3, 1931, No. 2, pp. 254–255; *idem*, *Die vorgeschichtliche Funde des Hirschberger Kessels*, 2 Teil, 'Altschlesien', Bd. 6, 1935/1936, H. 1, pp. 65–66; R. Kolomański, *Jelenia Góra*, *SilAnt*, Vol. 32, 1990, p. 233; S. Firszt, *Archeologiczne badania rozpoznawcze przeprowadzone w północno-zachodnim rejonie Jeleniej Góry*, 'Skarbiec...', No. 2, 1998, pp. 23–25; *idem*, *Badania archeologiczne prowadzone w Jeleniej Górze – stan i postulaty badawcze*, *RJ*, Vol. 50, 2008, Supplement, pp. 5–18; W. Grabowski, *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Jeleniej Górze i okolicach w 1996 roku*, 'Skarbiec...', No. 1, 1997, p. 17; *idem*, *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2007 roku przy ul. Jasnej w Jeleniej Górze*, 'Skarbiec...', No. 1, 2008, p. 12; T. Miszczyk, *Wieża Bramy Zamkowej w Jeleniej Górze w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w 1996 roku*, *RJ*, Vol. 29, 1997, pp. 152–161; *idem*, *Badania archeologiczne przy Dworze Czarne*, 'Skarbiec...', No. 1, 2008, pp. 6–7; S. Wilk, *Archeologiczne badania ratownicze w piwnicach Ratusza Miejskiego w Jeleniej Górze*, 'Skarbiec...', No. 1, 2000, p. 11.

⁴ J. Bronowicki, *Neolit i wczesny okres epoki brązu w Sudetach polskich – zarys problematyki*, [in:] *Człowiek...*, pp. 99–116; T. Wrocławski, *Epoka kamienia w Kotlinie Jeleniogórskiej*, 'Skarbiec...', No. 4, 1998, pp. 40–41.

⁵ B. Gediga, *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku Środkowym*, Wrocław–Warsaw–Cracow 1967.

⁶ G. Domański, *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem dorzecza Nysy Łużyckiej i Bobru w okresie późnolatańskiego i rzymskiego*, 'Archeologia Polska', Vol. 5, 1970, pp. 115–148.

⁷ R. Rzeszowski, *Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego słowińskiego grodziska plemiennego w Grabarach k. Jeleniej Góry*, 'Skarbiec...', No. 4, 2006, p. 8; *idem*, *Badania na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Grabarowie*, 'Skarbiec...', No. 1, 2008, pp. 4–5; T. Wrocławski, *Rozpoznawcze badania archeologiczne na grodzisku w Jeleniej Górze-Grabarach*, stan. 1, 'Skarbiec...', No. 3, 2001, p. 14.

⁸ S. Firszt, *Odkrycia i badania archeologiczne w latach 1971–2008 w obrębie dawnych murów miejskich Jeleniej Góry* [Archaeological surveys and discoveries in the years 1971–2008 within the old town walls in Jelenia Góra], *RJ*, Vol. 40, 2008, pp. 13–32.

⁹ S. Firszt, *Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych na Wzgórzu Krzywoustego*, *RJ*, Vol. 30, 1998, pp. 41–61; W. Grabowski, *Wstępne wyniki badań na zamku w dolinie Bobru*, 'Skarbiec...', No. 2, 1997, p. 22; T. Miszczyk, *Zamek na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, [in:] *Człowiek...*, pp. 229–233; R. Rzeszowski, *Sprawozdanie z badań powierzchniowo-sondazowych na Wzgórzu Zamczysko w Borowym Jarze*, [in:] *Człowiek...*, pp. 235–243; S. Wilk, *Strażnica wojskowa na Kozłcu w świetle archeologicznych badań sondazowych*, 'Skarbiec...', No. 2, 1998, pp. 30–31; T. Wrocławski, *Zamek Chojnik w świetle odkryć archeologicznych podczas prac remontowo-budowlanych*, [in:] *Człowiek...*, pp. 251–259.

¹⁰ S. Firszt, *Badania archeologiczne nad średniowiecznym górnictwem na górze Stromiec k. Ploszczyny, woj. jeleniogórskie*, *ŚSA*, Vol. 39, 1997, pp. 465–471; *idem*, *Badania archeologiczne nad śląskim górnictwem kruszcowym w latach 1975–2000*, *Scientific Papers of the Mining Institute of Wrocław University of Technology*, No. 117, 2006, pp. 75–79.

¹¹ S. Firszt, *Badania archeologiczne nad dawnym górnictwem i hutnictwem w Kotlinie Jeleniogórskiej, Karkonoszach i Górach Izerskich*, [in:] *Uczniowie Agricoli. Materiały z konferencji górniczej w Kowarach z 1999 roku*, ed. A. Gruziński, M.W. Lorenc, Jelenia Góra 2002, pp. 84–104; W. Gluziński, *Odkopuje się średniowieczną hutę szkła pod Piechowicami*, *RJ*, Vol. 2, 1965, pp. 9–24; W. Grabowski, *Średniowieczna huta szkła w Cichej Dolinie koło Piechowic w świetle badań archeologicznych*, [in:] *Człowiek...*, pp. 259–263; M. Markiewicz, *Średniowieczna huta szkła w Cichej Dolinie k. Piechowic*, 'Skarbiec...', No. 3, 2001, p. 15.

¹² J. Milka, *Kamienne pomniki średniowiecznego prawa*, Wrocław 1979; T. Steć, *Krzyże pokutnicze powiatu Jelenia Góra*, 'Skarbiec...', No. 1, 1999, pp. 22–26.

¹³ J. Kaźmierczyk, K. Jaworski, *Znaki graniczne koło wsi Sosnówka na tle znaków śląskich. Wyniki badań archeologicznych na projektowanej czaszy zbiornika wodnego „Sosnówka” uzyskane w 1988 roku*, 'Studia Archeologiczne', Vol. 20, 1991, pp. 125–162; S. Firszt, *Wyniki badań archeologicznych nad górnictwem złota przeprowadzonych w okolicach Jeleniej Góry w latach 1992–1997*, *SilAnt*, Vol. 40, 1999, pp. 115–132.

¹⁴ H. Weczerka, *Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, Stuttgart 1977, p. 189.

¹⁵ *LfV*, pp. 136–139.

¹⁶ More extensively: K. Jaworski, *Z najwcześniejszych dziejów okolic Kowar*, [in:] *Dzieje Kowar*, ed. W. Wereszczyński, Jelenia Góra–Kowary 2013, pp. 63–64 (additional literature there).

¹⁷ S. Firszt, *Gród piastowski w Jeleniej Górze? – stan badań*, [in:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, ed. K. Chrzan, K. Czaplą, S. Możdżoch, Wrocław–Głogów 2014, pp. 355–379.

¹⁸ K. Jaworski, *Z najwcześniejszych...*, p. 73.

¹⁹ *LfV*, pp. 137–139.

²⁰ At the end of the 14th c., the village of Karpniki was only divided into a smaller (i.e. new) part and a bigger (i.e. older) part.

²¹ *Historyczno-topograficzny opis miasta Jeleniej Góry na Śląsku od jego czasów najdawniejszych do roku 1797 przez Johanna Daniela Hensela*, transl. by T. Pryll, Jelenia Góra 2005, p. 125; *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, Vol. 2, publ. T. Jurek, Poznań 2000, No. 1447.

²² Perhaps the grange near Janowice should be regarded as different from a missing village with the same name, located rather near Różana and Sobieszów, or perhaps the latter should be associated with Dynowice: *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, Vol. 3, publ. T. Jurek, Poznań 2007, No. 94, 257 (as Dynowice near Świerzawa); *Landbuch księstw...*, Vol. 2, No. 1236 (as Świeradów Zdrój near Mirsk); *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, Vol. 1, publ. T. Jurek, Poznań 2004, No. 363 (no identification).

²³ *Landbuch księstw...*, Vol. 2, No. 1328; Vol. 3, No. A 44.

²⁴ *LfV*, p. 125.

²⁵ In the Modern Era, the village of Jeżów was divided into a new one and an old one. The inhabitants of the 'new Jeżów' were buried in the cemetery of Jelenia Góra as burghers, as the village was then the town's suburb.

²⁶ *Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen*, hrsg. v. K. Wutke, Breslau 1900 (further as: CDS, Bd. 20), No. 130; A.J.W. Tietze, *Kurze Geschichte der Stadt Schmiedeberg ihrer Kirchen und den zum evangelischen Kirchspiel gehörigen Stadt- und Landschulen*, Hirschberg 1845, p. 2, 32; D. Adamska, *Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu*, Poznań–Wrocław 2005, pp. 153–154.

²⁷ *RŚI*, Vol. 1, No. 748; Vol. 2, No. 139; CDS, Bd. 20, No. 117; T. Eisenmänger, *Geschichte der Stadt Schmiedeberg im Riesengebirge*, Breslau 1900, p. 1.

²⁸ CDS, Bd. 20, No. 117; W. Kapałczyński, *Kowary*, Wrocław 1993, p. 11.

²⁹ M. Haisig, *Rzemiosła kowalsko-ślusarskie na Śląsku do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1962, pp. 65, 69; T. Dziekoński, *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław 1972, p. 335.

³⁰ APWr., Rep. 132 a. Depozyt miasta Jeleniej Góry, No. 127, No. 130; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, p. 476; W. Kapałczyński, *Kowary...*, pp. 8, 10–11.

³¹ CDS, Bd. 20, No. 340; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, p. 476; W. Kapałczyński, *Kowary...*, p. 13.

³² M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961, pp. 28, 36.

³³ E.g. RS, No. 4049, 5826; APWr., The documents of the Schaffgotsch family, Fach 37, No. 3.

³⁴ A. Boguszewicz, *Z badań nad przemianami osadnictwa w Sudetach Śląskich w XII–XIII w.*, [in:] *Człowiek...*, pp. 151–168; W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja Jeleniej Góry na prawie niemieckim*, *RJ*, Vol. 40, 2008, p. 42.

³⁵ K. Maleczyński, *Z przeszłości Jeleniej Góry*, 'Sobótka', R. 4, 1949, p. 106.

³⁶ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komórek celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, p. 77.

³⁷ I. Łaborewicz, *Obraz Kotliny Jeleniogórskiej na osiemnastowiecznych mapach Wielanda i Schubarta*, *RJ*, Vol. 38, 2006, p. 67. Critically about the medieval pedigree: W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, p. 39.

³⁸ APWr., Rep. 132 a. The deposit of the town of Świerzawa, No. 7.

³⁹ Assuming that the identification with Sędziszowa is correct (W. Roesch, *Wo ist das im „Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis” genannte Reyngirsdorf sive Mons ferreus zu suchen?*, 'Archiv für Schlesische Kirchengeschichte', Bd. 9, 1951, pp. 217–222).

⁴⁰ T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, *passim*. The fundamental role of this factor is recognised by the architects: S. Firszt, A. Paczos, *Zagospodarowanie...*, pp. 211–227.

⁴¹ W. Gluziński, *Badania wykopaliskowe na terenie średniowiecznej huty szkła w Piechowicach*, 'Szkło i Ceramika', R. 17, 1966, 9, pp. 245–248; *idem*, *Odkopuje się średniowieczną...*, pp. 9–21.

⁴² P. Wiater, *Pisarska Poręba nad Szklarskim Potokiem. O początkach Szklarskiej Poręby*, *RJ*, Vol. 44, 2012, p. 44.

⁴³ CDS, Bd. 20, No. 138; *Landbuch księstw...*, Vol. 1, No. 126, 518, A 18.

⁴⁴ H. Neuling, *Zur Ortskunde des Hirschberger Kreises*, 'Der Wanderer im Riesengebirge', *Jhg.* 126, 1.04.1893, p. 6.

⁴⁵ CDS, Bd. 20, No. 2; I.E. Naso, *Phoenix redivivus, ducatum Svidnicensis [et] Javoroviensis: Der wieder-lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schwednitz und Jauer [...]*, Breslau 1667, p. 233; RS, No. 3180.

⁴⁶ *Landbuch księstw...*, Vol. 1, No. 208; CDS, Bd. 20, No. 129.

⁴⁷ CDS, Bd. 20, No. 136.

⁴⁸ See: T. Domaszewska, *Występowanie i eksploatacja złota na Dolnym Śląsku*, 'Przegląd Geologiczny', Vol. 12, 1964, Book 4, p. 183.

⁴⁹ CDS, Bd. 20, No. 337; No. 369; No. 387; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, p. 257; *idem*, *Stadt- und Marktgründungen und Stadtabgänge in Schlesien 1450–1800*, 'Zeitschrift für Ostforschung', Bd. 23, 1974, p. 215; T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, p. 209.

⁵⁰ CDS, Bd. 20, No. 197, 227; T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, p. 249.

⁵¹ CDS, Bd. 20, No. 334; T. Dziekoński, *Wydobywanie...*, pp. 339–340.

⁵² W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. 2, Köln 1957, p. 220; H. Weczerka, *Stadt- und Marktgründung...*, p. 215; *idem*, *Handbuch der historischen...*, p. 487.

⁵³ *SUB*, Bd. 3, No. 382; Národní Archiv Praha, Archiv českého velkopřevorství maltského řádu, No. 2729; cf.: W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, pp. 51–52.

⁵⁴ *SUB*, Bd. 4, No. 418; *SUB*, Bd. 5, No. 872.

⁵⁵ R. Stelmach, *Cieplice w XIII w. – nieudane fundacje augustiańska i joannicka*, *RJ*, Vol. 32, 2000, pp. 53–54; W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, p. 54; R. Heś, *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Cracow 2007, pp. 218–219.

⁵⁶ A. Boguszewicz, *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław 2010, *passim*; P. Nocuń, *Wieża książęca w Siedlecinie (powiat jeleniogórski) w świetle dotychczasowych badań*, 'Z Otchłani Wieków', R. 64, 2009, pp. 169–182; *idem*, *The fourteenth-century ducal tower of Siedlecin – the largest and most representative tower house in Silesia (south-western Poland)*, [in:] *Towers 1: A House Such as Thieves Will Knock At*, ed. R. Oram, Donington 2015, p. 115–128.

⁵⁷ W. Wereszczyński, *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu Schaffgotschów z Chojnika i Gryfa*, Part III, *RJ*, Vol. 38, 2006, pp. 17–18, 41–58.

⁵⁸ D. Adamska, *Fundacje...*, pp. 45–52.

⁵⁹ APWr., The documents of the Schaffgotsch family, Fach XX, No. 2.

⁶⁰ E. Szczepański, *Schroniska po polskiej stronie Karkonoszy*, *RJ*, Vol. 18, 1980, pp. 142–161.

⁶¹ As village near a forest excess.

⁶² Today, a part of Wojanów.

⁶³ Today, a part of Borowice.

⁶⁴ Today, a part of Jelenia Góra.

⁶⁵ As Dörfchen: H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 6.

⁶⁶ Today, a part of Jelenia Góra.

⁶⁷ Today, a part of Jelenia Góra.

⁶⁸ The mentioned grange between *Hartau* and the town (*Landbuch księstw...*, Vol. 1, No. 362, also: No. 446; Vol. 2, No. 784; AP JG, Rep. 132 a; The deposit of the town of Jelenia Góra, No. 73; H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 6).

⁶⁹ As a forest near Jelenia Góra, called *Harte* (*Landbuch księstw...*, Vol. 1, No. 537, 1084; AP JG, The documents of the town of Jelenia Góra, No. 22).

⁷⁰ As 'small Grabary', situated at the end of Strupice (APWr., The documents of the city of Wrocław, No. 1069; H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 6).

⁷¹ An unidentified village between Jelenia Góra and Świerzawa.

⁷² Today, a part of Jelenia Góra.

⁷³ A village sometimes identified with *Rutengerisdorf* from 1240.

⁷⁴ In 1343, as a ducal forest with an area of 54 fiefs, set aside for clearing. In 1405, still as a forest, owned by a knight (H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 6).

⁷⁵ A small settlement between Piastów and Kromnów.

⁷⁶ Today, a part of Jelenia Góra.

⁷⁷ An unidentified village between Szklarska Poręba, Piechowice and Sobieszów, abandoned before 1406.

⁷⁸ Today, a part of Jelenia Góra.

⁷⁹ Today, a part of Jelenia Góra.

⁸⁰ The construction of a new church on the site of a former one – H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 6.

⁸¹ The document about the functioning of the village in 1203 is a forgery from the end of the 13th c. – *SUB*, Bd. 1, No. 334.

⁸² Today, a part of Piechowice.

⁸³ The forest sold to burgher Werner – H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 6.

⁸⁴ Today, a part of Piechowice.

⁸⁵ Today, a part of Karpacz.

⁸⁶ Today, a part of Jelenia Góra.

⁸⁷ Today, a part of Jelenia Góra.

⁸⁸ The document attempting to prove the Schaff family's rights to the village from 1242 is a forgery – W. Wereszczyński, *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu Schaffgotschów z Chojnika i Gryfa*, Part I, *RJ*, Vol. 34, 2002, pp. 62–64; *idem*, *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu Schaffgotschów z Chojnika i Gryfa*, Part II, *RJ*, Vol. 35, 2003, p. 105.

⁸⁹ Today, a part of Jelenia Góra. Next to the village, there was a Soviet grange, located at a stone bridge on the Bóbr, known from a document dated 1496.

⁹⁰ The village may have been the same as 'small' Karpniki (i.e. mentioned in the same source as 'the other Karpniki').

⁹¹ A part of Wysoki Grzbiet Izerski was then bought by the Hospitallers.

⁹² Today, a part of Karpacz.

⁹³ In 1400, the name of a plot of unforested land.

⁹⁴ Cf.: I. Łaborewicz, *Legends i podania Jeleniej Góry*, Jelenia Góra 2002, pp. 11, 16 and 20; there an explanation of the origin of each legend.

⁹⁵ Cf.: C. Schwenckfeldt, *Dokładne opisanie jeleniogórskiego Ciepłego Zdroju, położonego na Śląsku pod Karkonoszami*, transl. and ed. by A. Paczos, Jelenia Góra-Cieplice 2011, pp. 47–48.

⁹⁶ W. Kapalczyński, J. Kotlarski, *Zabytki Jeleniej Góry i powiatu*, Jelenia Góra 2002, p. 10; W. Kapalczyński, *Kościół i kaplice Kottliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2011, p. 17.

⁹⁷ W. Kapalczyński, *Kościół pw. Świętych Erazma i Pankracego – wcześniejsze założenia – próba uchwycenia faz budowlanych*, [in:] *Parafialny kościół...*, pp. 48–49.

⁹⁸ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju miasta*, ed. Z. Kwaśny, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, p. 26.

⁹⁹ See e.g.: G. Grundmann, *Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, hrsg. v. H. Weczerka, Marburg 1977, p. 189.

¹⁰⁰ SUB, Bd. 4, No. 418, p. 279.

¹⁰¹ See: R. Stelmach, *Cieplice w XIII w...*, pp. 54–55.

¹⁰² SUB, Bd. 5, No. 372, pp. 293–294.

¹⁰³ E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra*, [in:] *Śląsk w zabytkach sztuki*, ed. T. Broniewski, M. Zlat, Wrocław–Warsaw–Cracow–Gdańsk 1975, pp. 5–6.

¹⁰⁴ See e.g.: M. Szypowska, A. Szypowski, *Jelenia Góra*, Warsaw 1964, pp. 1–2; T. Steć, W. Walczak, *Karkonosze. Monografia krajoznawcza*, Warsaw 1967, pp. 73–75; E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, p. 9; Z. Paprotny, *Jelenia Góra*, Wrocław 1978, pp. [5–6]; *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 26.

¹⁰⁵ Cf.: S. Firszt, *Badania archeologiczne prowadzone w Jeleniej Górze... ; Jelenia Góra i jeleniogórzanie – 900 lat tradycji. Materiały z sesji naukowej, Jelenia Góra, 19–20 czerwca 2008 r.*, ed. M. Zawila, I. Łaborewicz, Jelenia Góra 2008, pp. 5–18, there literature on the subject.

¹⁰⁶ SUB, Bd. 6, No. 6.

¹⁰⁷ SUB, Bd. 6, No. 415; AP JG, The documents of Jelenia Góra, No. 2.

¹⁰⁸ B. Guerin, *Zamki w Polsce*, Warsaw 1984, p. 166; L. Kajzer, S. Kolodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, ed. L. Kajzer, Warsaw 2003, p. 212.

¹⁰⁹ S. Firszt, *Dotychczasowe wyniki badań...*, pp. 41–61.

¹¹⁰ See: W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, pp. 65–73.

¹¹¹ W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, pp. 65, 66.

¹¹² W. Wereszczyński, *Powstanie i lokacja...*, p. 44.

¹¹³ RS 4049.

¹¹⁴ See: *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, p. 53.

¹¹⁵ All observations regarding the beginnings of the chartered Jelenia Góra and its development until the 15th c. on the basis of own research and the literature on the subject; see e.g. E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, pp. 5–15; *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, pp. 24–46.

¹¹⁶ E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, p. 10.

¹¹⁷ The most detailed representation of the town fortifications is to be found on a hand-drawn map of Jelenia Góra from the years 1787–1788, see: APWr, The cartography of Wrocław Regency, call No. IV/87.

¹¹⁸ See: H. Uthenwoldt, *Die Hirschberger Stadtbefestigung*, 'Der Wanderer im Riesengebirge', Jhg. 50, 1930, No. 11–22; E. Szczepański, *Średniowieczne umocnienia Jeleniej Góry*, RJ, Vol. 20, 1982, pp. 101–107.

¹¹⁹ SUB, Bd. 6, No. 415.

¹²⁰ *Teksty źródłowe do historii Jeleniej Góry*, compiled by Z. Kwaśny, ed. S. Inglot, Wrocław 1964, p. 3 (No. 1).

¹²¹ AP JG Documents, call No. 30; Catalogue VI No. 494, p. 99.

¹²² AP JG, Documents, call Nos. 33, 34 and 35.

¹²³ AP JG, Documents, call No. 36.

¹²⁴ AP JG, Documents, call No. 326.

¹²⁵ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 9.

¹²⁶ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, pp. 9, 10.

¹²⁷ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 10.

¹²⁸ H. Neuling, *Zur Ortskunde...*, p. 10.

¹²⁹ RS No. 2060.

¹³⁰ W. Kapalczyński, J. Kotlarski, *Zabytki...*, p. 10. A reconstruction drawing of the development phases of the church in Jelenia Góra – S. Stulin.

¹³¹ E. J. Naso, *Phoenix redivivus...*, p. 186.

¹³² S. Stulin, A. Włodarek, *Jelenia Góra. Diec. wrocławska, miasto woj. Kościół par. pw. śś. Erazma i Pankracego*, [in:] *Architektura gotycka w Polsce*, ed. T. Mroczko, M. Arszyski, Vol. 2: *Katalog zabytków*, ed. A. Włodarczyk, Warsaw 1995, pp. 98–99. E. Różycka and J. Rozpędowski date the launch of the construction of the present church to the beginning of the 15th c.; E. Różycka, J. Rozpędowski, *Jelenia Góra...*, pp. 89–92.

¹³³ RS 6620; AP JG, The official records of the town of Jelenia Góra. Documents, call No. 6.

¹³⁴ AP JG, The official records of the town of Jelenia Góra. Documents, call No. 9. See also: *Teksty źródłowe do historii...*, p. 4 (No. 2).

¹³⁵ *Teksty źródłowe do historii...*, p. 4 (No. 3).

¹³⁶ AP JG, Documents, call No. 28; R. Stelmach, *Archiwum dokumentów miasta Jelenia Góra* [The archive of the documents of the town of Jelenia Góra], RJ, Vol. 40, p. 89.

¹³⁷ AP JG, Documents, call No. 188.

¹³⁸ APWr, The official records of the estate of the Schaffgotsch family. The documents of the estate of the Schaffgotsch family, call No. 837.

¹³⁹ APWr, Rep. 83, call No. 200; R. Stelmach, *Średniowieczne dokumenty do dziejów Jeleniej Góry zachowane w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, RJ, Vol. 42, 2010, p. 48.

¹⁴⁰ AP JG, Documents, call No. 10.

¹⁴¹ *Teksty źródłowe do historii...*, p. 9 (doc. 9).

¹⁴² *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, p. 97. Hensel refers to a 'manuscript of a private person', in which this gift is called a 'donation'.

¹⁴³ I. Łaborewicz, *Patronat miejski nad kościołem parafialnym świętych Erazma i Pankracego w Jeleniej Górze*, [in:] *Parafialny kościół...*, pp. 394–397.

¹⁴⁴ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 49.

¹⁴⁵ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 44.

¹⁴⁶ D. Zeller, *Jeleniogórskie ciekawostki*, transl. T. Pryll, Jelenia Góra 2008, pp. 108–110.

¹⁴⁷ M. Szymczyk, *Dzieje jeleniogórskiego ośrodka przemysłu papierniczego (cz. 1 – do 1945 r.)*, RJ, Vol. 33, 2001, p. 33.

¹⁴⁸ *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, pp. 226–228.

¹⁴⁹ I. Łaborewicz, *Żebracy i przytulki w osiemnastowiecznej Jeleniej Górze*, 'Sudety', No. 5 (62), 2006, pp. 10–11.

¹⁵⁰ *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, p. 396.

¹⁵¹ See: I. Łaborewicz, *Dwa pomniki na Wzgórzu Kościuszki – obeliski Fryderyki i Johanna Schöna*, 'Skarbiec...', No. 1 (21), 2002, p. 6.

¹⁵² A pre-WWII photo of buildings in Rynek Square, e.g. in: H.G. Griep, *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Bürgerhauses*, Darmstadt 1985.

¹⁵³ H. Jasiński, *Jeleniogórská kamienica mieszczańska*, OZ, R. 11, 1958, No. 3–4 (42–43), pp. 192–205.

¹⁵⁴ The most important literature: A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta*, Wrocław 1955, National Heritage Institute (NID) Archive, Wrocław Branch; U. Czartoryska, *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy rynku (domy No. 11–18)*, Wrocław 1956, NID Archive, Wrocław Branch; eadem, *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy rynku (domy No. 6, 8, 12, 13, 14, 23, 24, 38, 48, 49)*, Wrocław 1956, NID Archive, Wrocław Branch; I. Rybka, *Jelenia Góra. Studium ikonograficzne zabudowy rynku*, Wrocław 1981, NID Archive, Wrocław Branch.

¹⁵⁵ W. Grabowski, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na działce No. 141/1 przy ul. Kopernika w Jeleniej Górze w 2000 roku*, Jelenia Góra 2001, WUOZ JG Archive.

¹⁵⁶ R. Kolomański, *Wyniki prac archeologicznych prowadzonych w Jeleniej Górze w trakcie budowy kamienicy przy ulicy Grodzkiej No. 14 w 1991 r.*, WUOZ JG Archive; idem, *Wyniki badań archeologicznych podczas prowadzenia prac ziemnych związanych z budową budynku No. 12–13 na ul. Jasnej w Jeleniej Górze w 1994 roku*, WUOZ JG Archive.

¹⁵⁷ E.g. A. Boguszewicz, *Rozwój kamienicy mieszczańskiej w Dzierżoniowie w świetle badań archeologicznych*, [in:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, ed. B. Gediga, Wrocław 2004, p. 131; M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczmia i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013, p. 14.

¹⁵⁸ W. Grabowski, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na działce...*

¹⁵⁹ W. Grabowski, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na działce No. 17/33 przy ul. Jasnej i Grodzkiej w Jeleniej Górze w 2007 roku*, Jelenia Góra 2009, WUOZ JG Archive.

¹⁶⁰ R. Kolomański, *Wyniki badań archeologicznych podczas prowadzenia prac...*

¹⁶¹ T. Miszczyk, *Sprawozdanie z nadzoru i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na placu Ratuszowym i ul. Fortecznej*, Jelenia Góra 1997, WUOZ JG Archive.

¹⁶² Stone wells were found during excavations between today's Jasna and Grodzka Streets (ten wells), at today's 17–21, Krótka Street; 27, Szkolna Street; 6, M. Kopernik Street. A woven fascine well was located in the back of newly laid out plots Nos. 20 and 21 in Krótka Street.

¹⁶³ Remnants of burnt wattle-and-daub structures from the 15th c. were discovered at today's 3 and 14, 1 Maja Street (W. Grabowski, *Jelenia Góra – ul. 1 Maja 3. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1995*, Jelenia Góra, WUOZ JG Archive; R. Kolomański, *Wyniki prac archeologicznych przeprowadzonych w Jeleniej Górze podczas budowy kamienicy przy ul. 1 Maja No. 14 w 1996 r.*, Jelenia Góra, WUOZ JG Archive.

¹⁶⁴ H. Jasiński, *Jeleniogórská kamienica...*, p. 198.

¹⁶⁵ C. Uricher, *Görlitzer Hallenhäuser. Untersuchungen zur Entwicklung eines lines Haustyps*, Karlsruhe 2003, pp. 249–255.

¹⁶⁶ C. Uricher, *Görlitzer Hallenhäuser...*, e.g. pp. 237, 240, 246, 251, 252.

¹⁶⁷ E.g. Rynek 33 in Świdnica – M. Chorowska, Cz. Lasota, *Zabudowa rynku świdnickiego do połowy XVI wieku*, 'Wratislavia Antiqua', Vol. 2, 2000, p. 359, Print 14 (drawing E. Głab).

¹⁶⁸ E.g. 9 and 5, Nowowiejska Street – M. Radová, M. Hauserová, *Síňový dům*, 'Archaeologia Historica', Vol. 17, 1992, p. 107, Pic. 10.

¹⁶⁹ V. Dražan, *Gotický a renesanční měšťský dům z jižních Čech a Moravy*, 'Zprávy památkové péče', R. 10, 1950, Journal 5, p. 157.

¹⁷⁰ V. Mencl, *Měšťanský dům českého středověku*, 'Zprávy památkové péče', R. 13, 1953, Journal 6, p. 172.

¹⁷¹ H. Jasiński confirms the existence of certain plaques with 16th-century dates.

¹⁷² E.g. the fasciae window frames in the building at 2, Jasna Street probably come from the demolished house at 21, Market Square.

¹⁷³ Acc. to H. Lutsch (*Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Bd. 3, Breslau 1891, p. 464), the following houses had Renaissance window frames: 18, 35, 46, 55 Market Square; 19, Jasna Street. From the direction of Kościelna Street, the house at *Schildauersstrasse* 31 had the inscription: ANNO 1540 (n) VIGILIA CANTATE COMBVUSTA EST TOTA CIVITAS.

¹⁷⁴ U. Czartoryska, *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy...*

¹⁷⁵ I. Rybka, *Jelenia Góra. Studium...*, p. 1. The principal source for the study were the documents in AP JG, 1950s photographs and measurements taken by the Monument Documentation Bureau in 1957.

¹⁷⁶ Staatsarchiv Berlin, Urmesstischblatt No. 2947 from 1824.

¹⁷⁷ See the plan at a scale of 1:1000 – Herder Institut Plansammlung, call No. 115 360.

¹⁷⁸ At the Herder Institute Marburg.

¹⁷⁹ Herder Institut Marburg, Plansammlung, call No. 115 360.

¹⁸⁰ M. Göbel, *Hirschberg*, [in:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stoob, P. Johaneck, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, p. 171.

¹⁸¹ S. Golachowski, *Jelenia Góra. Zarys rozwoju przestrzennego*, [in:] A. Zaorska, J. Pudelko, *Jelenia Góra. Studium historyczno-urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta*, manuscript, Wrocław 1955, NID Archive, Wrocław Branch, p. 5.

¹⁸² *Historyczno-topograficzny opis miasta...*, p. 151.

¹⁸³ M. Vogt, *Illustrierte Chronik der Stadt Hirschberg in Schlesien enthaltend eine historische-topographische Beschreibung derselben seit ihrem muthmasslichen Ursprunge bis auf gegenwärtige Zeit*, Hirschberg 1875, p. 87.

¹⁸⁴ S. Golachowski, *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 6.

¹⁸⁵ Acc. to a measurement plan drawn up by Katowickie Okręgowe Przedsiębiorstwo Miernicze, Wrocław Branch, in 1955.

¹⁸⁶ One niwa had an area equal to 5 wężyskas (a square with a side of 150 feet = 10 rods) – F. Sztam, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Cracow 1936, p. 9 et seq.

¹⁸⁷ *Świdnica*, [in:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, Vol. IV. *Silesia*, ed. M. Młynarska-Kaletynowa, Journal 5, ed. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław 2008, pp. 21–22.

¹⁸⁸ A plot front 25 feet wide would thus be 7.2 m long.

¹⁸⁹ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, KAIU, Vol. 9, 1964, Journal 1, pp. 3–26.

¹⁹⁰ The list included in: M. Vogt, *Illustrierte Chronik...*

¹⁹¹ J. Herbst, *Chronik der Stadt Hirschberg in Schlesien bis zum Jahre 1847*, Hirschberg 1849, p. 331.

¹⁹² G. Przybyłowicz-Balińska, *Rozwój urbanistyczny Jeleniej Góry w XIX i na początku XX wieku*, RJ, Vol. 19, 1981, pp. 95–125; J. Ptaszyński, *Jelenia Góra Anno Domini 1888*, RJ, Vol. 30, 1998, pp. 155–162.

¹⁹³ J. Herbst, *Chronik der Stadt...*, p. 436 et seq.

¹⁹⁴ J. Herbst, *Chronik der Stadt...*, p. 324.

¹⁹⁵ AP JG, Cartographic collection, call No. 288.

¹⁹⁶ AP JG, Cartographic collection, call No. 338.

¹⁹⁷ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 149.

¹⁹⁸ J. Podobiński, *Tramwaje w Jeleniej Górze 1897–1969*, RJ, Vol. 29, 1997, pp. 48–55; *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 147.

¹⁹⁹ *Baurat Karl Grosser, Architekt in Berlin. Arbeiten aus den Jahren 1900–1915*, [Breslau 1915]; *100 lat Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze 1914–2014*, ed. R. Witczak, Jelenia Góra 2014.

²⁰⁰ W. Kapalczyński, P. Napierała, *Zamki, pałace i dwory Kottliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2005, pp. 28–33; A. Franke, *Zamki i pałace w Kotlinie Jeleniogórskiej. Przegląd*, [in:] *Dolina Zamków i Ogrodów, Kotlina Jeleniogórská – wspólne dziedzictwo*, ed. O. Czerner, A. Herzig, Berlin–Jelenia Góra 2001, pp. 356–357.

²⁰¹ I. Łaborewicz, *Historia Wzgórza Bolesława Krzywoustego (Hausberg) w Jeleniej Górze od połowy XV w. do dnia dzisiejszego*, RJ, Vol. 32, 1998, pp. 29–40.

²⁰² AP JG, The Cadastre Bureau in Jelenia Góra, call No. 661.

²⁰³ C. Quiring et al., *Ernst May 1886–1970*, Wrocław 2012, p. 149.

²⁰⁴ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 193.

²⁰⁵ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, s. 194.

²⁰⁶ I. Łaborewicz, *Obiekty Garnizonu Jelenia Góra w świetle akt budowlanych miasta sprzed 1945 roku*, RJ, Vol. 36, 2004, pp. 37–44.

²⁰⁷ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 212.

²⁰⁸ *Jelenia Góra. Zarys rozwoju...*, p. 312.

²⁰⁹ It was not only in Jelenia Góra that the buildings in the historical town centre, un-scathed by the military operations of WWII, were demolished to a greater or lesser degree in the 1950s and 1960s. The same happened at Bystrzyca Kłodzka, Gryfów Śląski, Kłodzko, Lubomierz, Radków, Świdnica and Żąbkowice Śląskie.

²¹⁰ A. Bankowiak, K. Wagner, *Rekonstrukcja rynku staromiejskiego w Jeleniej Górze*, RJ, Vol. 1, 1963, pp. 60–73; *Prace konserwatorskie na terenie województwa wrocławskiego w latach 1945–1968*, ed. E. Lenkow, B. Medeyska, B. Piąty, Wrocław–Warsaw–Cracow 1970, pp. 58–60.

²¹¹ H. Jasiński, *Jeleniogórská kamienica...*, pp. 192–193.

²¹² S. Golachowski, A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu*

zagospodarowania przestrzennego miasta Jelenia Góra, Wrocław 1955, manuscript at the National Heritage Institute (NID) Archive, Wrocław Branch.

²¹³ *Kronika roku 1953*, RJ, Vol. 3, 1965, p. 145.

²¹⁴ *Kronika roku 1962*, RJ, Vol. 2, 1964, p. 128.

²¹⁵ J. Jarmolukowa, *40 lat miasta*, RJ, Vol. 23, 1985, p. 23.

²¹⁶ *Kronika roku 1957*, RJ, Vol. 13, 1975, p. 97.

²¹⁷ A. Bankowiak, K. Wagner, *Rekonstrukcja rynku...*, pp. 60–73. See also: S. Golachowski, A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne...*; U. Czartoryska, *Studium historyczno-architektoniczne...*

²¹⁸ Some streets were allowed to be regarded as inter-block communication (Mroczna, Krótka, Druciana streets).

²¹⁹ J. Pudelko, A. Zaorska, *Wnioski konserwatorskie do planu szczegółowego ośrodka historycznego Jeleniej Góry*, [in:] S. Golachowski, A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne...*, p. 1 (65).

²²⁰ J. Suwalski, *Orzeczenie techniczne w sprawie ścian frontowych i bocznych, znajdujących się w Jeleniej Górze przy pl. Ratuszowym 30–37*, Wojewódzkie Biuro Projektów Wrocław 1962, manuscript in Jelenia Góra's Heritage Preservation Service (SOZ) archive.

²²¹ M. Lubocka-Hoffmann (*Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i program odbudowy*, Bydgoszcz 2004, p. 148), describes such front walls as 'guilty of stiff forms'.

²²² J. Jakubiec, *Jeleniogórskie refleksje urbanistyczne*, RJ, Vol. 10, 1972, p. 12.

²²³ J. Jakubiec, *Jeleniogórskie...*, p. 23.

²²⁴ *Konkurs na plan odbudowy Starego Miasta*, NJ, No. 50 (503), 16–22.12.1965, p. 1; J. Romaszkiwicz, *Konkurs na projekt urbanistycznej przebudowy i uporządkowania centrum miasta Jelenia Góra*, 'Architektura', 1969, No. 9, pp. 379–385.

²²⁵ L. Dąbrowski, *Konkurs urbanistyczny na projekt śródmieścia Jeleniej Góry*, RJ, Vol. 5, 1967, pp. 40, 42.

²²⁶ K. Szmidt, *Jelenia Góra w perspektywie*, RJ, Vol. 16, 1978, pp. 5–16.

²²⁷ Cz. Margas, *Kronika 1959 roku*, RJ, Vol. 13, 1975, p. 144. The design for the housing estate Zabobrze II was prepared by R. Tunikowski from Wrocław-based Miastoprojekt Design Bureau.

²²⁸ Cz. Margas, *Kronika...*, p. 158.

²²⁹ G. Grundmann, *Schlesischen Architekten im Dienst der Herrschaft Schaffgotsch und der Propstei Warmbrunn*, Strassburg 1930; H. Weczerka, *Handbuch der historischen...*, pp. 15–17.

²³⁰ Sub, Bd. 3, No. 382.

²³¹ After 1945, the Schaffgotsch collection was split and is now to be found in: The State Archive in Wrocław, The University Library in Wrocław, The National Museum in Wrocław, Ossoliński National Institute in Wrocław, The National Library in Warsaw and the National Museum in Warsaw. Only part of the natural history collection was left in its original location.

²³² E. Grochowska-Sachs, *Szkoła snycerstwa w Cieplicach Śląskich Zdroju. Zarys pewnej legendy*, [in:] *Ten wspaniały krajobraz. Artyści i kolonie artystyczne w Karkonoszach w XX wieku*, ed. K. Bzdziach, Berlin–Wrocław 1999, pp. 238–248.

²³³ O. Krauss, *Das Wasserchöpfwerk der Schlossgärtnerei Bad Warmbrunn. Ein 100 jähriges technisches Baudenkmal*, 'Schlesische Monatshefte', Jg. 13, 1936, No. 2, pp. 57–59, Illustr. after p. 72.

²³⁴ E. Füllner, *Der Füllner-Park und das Blockhaus in Warmbrunn*, Hirschberg 1909 – a richly illustrated ephemeron produced to celebrate the consecration of a park.

²³⁵ M. Chorowska et al., *Zamki i dwory obronne w Sudetach*, t. 2: *Księstwo jaworskie*, Wrocław 2006, pp. 41–55, there – earlier literature.

²³⁶ A. Franke, *Zamki, pałace...*, pp. 394–395.

²³⁷ A. Siebelt, *Die katholische Pfarrkirche zu Hermsdorf u. R. und ihre Tochterkirchen*, Hermsdorf 1925; H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Breslau 1902, p. 98.

²³⁸ F.G.E. Andres, *Historische Statistik der Evangelischen Kirche in Schlesien*, Breslau 1867, p. 530.

²³⁹ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Brieg 1786, p. 373.

²⁴⁰ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte...*, Breslau 1845, p. 226.

²⁴¹ F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, p. 363.

²⁴² J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, p. 2.

²⁴³ Three mills are marked at Jagniałków on a map of the environs of Jelenia Góra from ca. 1770 – *Staatsbibliothek Berlin*, Call No. N 15140/1 Blatt 22.

²⁴⁴ The complexes are listed in the *Study on the Conditions and Directions of Land Development of the City of Jelenia Góra* adopted by the City Council of Jelenia Góra by resolution dated 28 May 2013.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

SKRÓTY / ABBREVIATIONS:

AP JG	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Jeleniej Górze
APWr	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu
CDS	– <i>Codex Diplomaticus Silesiae</i>
Człowiek	– <i>Człowiek i Środowisko w Sudetach</i> , red. M. Boguszewicz, A. Boguszewicz, D. Wiśniewska, Wrocław 2000
IHASiT PWR	– Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej
KAiU	– „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”
LfV	– <i>Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis</i>
NID	– Narodowy Instytut Dziedzictwa
NJ	– „Nowiny Jeleniogórskie”
OZ	– „Ochrona Zabytków”
Parafialny kościół...	– <i>Parafialny Kościół Miejski w Jeleniej Górze. Historia i teraźniejszość</i> , red. ks. M. Majewski, W.W. Szetelnicki, Jelenia Góra 2011
RJ	– „Rocznik Jeleniogórski”
RS	– <i>Regesten zur schlesischen Geschichte</i>
RŚl	– <i>Regesty Śląskie</i>
SilAnt	– „Silesia Antiqua”
„Skarbiec...”	– „Skarbiec Duchy Gór”
„Sobótka”	– Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”
SUB	– <i>Schlesisches Urkundenbuch</i>
ŚSA	– „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”
WUOZ JG	– Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, delegatura w Jelenia Góra

ŹRÓDŁA / SOURCES:

Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Oddział w Jeleniej Górze, Akta miasta Jeleniej Góry.
 Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Oddział w Jeleniej Górze, Zbiory kartograficzne.
 Herbst J., *Chronik der Stadt Hirschberg in Schlesien bis zum Jahre 1847*, Hirschberg 1849.
Historyczno-topograficzny opis miasta Jeleniej Góry na Śląsku od jego czasów najdawniejszych do roku 1797 przez Jahanna Daniela Hensela, tłum. T. Pryll, Jelenia Góra 2005.
Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska, t. 6, oprac. M. Chmielewska, Wrocław 1993.
Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego, wyd. T. Jurek, t. 1: 1366–1376, Poznań 2004; t. 2: 1385–1395, Poznań 2000; t. 3: 1396–1407, Poznań 2007.
Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis, hrsg. v. H. Markgraf, J.W. Schulte, CDS, Bd. 14, Breslau 1889.
 Łaborewicz I., *Słownik ulic i innych nazw miejskich Jeleniej Góry od średniowiecza do 2000 roku*, Jelenia Góra 2001.
 Naso I.E., *Phoenix redivivus, ducatum Svidnicensis [et] Javoroviensis: Der wieder lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schweidnitz und Jauer [...]*, Breslau 1667.
Regesten zur schlesischen Geschichte, hrsg. v. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1892–1898 (CDS, Bd. 16, 18); hrsg. v. K. Wutke, Breslau 1923 (CDS, Bd. 29); hrsg. v. K. Wutke, E. Randt, Breslau 1930 (CDS, Bd. 30).
Regesty Śląskie, oprac. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta i in., t. 1–5, Wrocław 1975–1992.
Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen, hrsg. v. K. Wutke, Breslau 1900 (CDS, Bd. 20).
Schlesisches Urkundenbuch, bearb. v. W. Irgang, Bd. 2–6, Wien–Köln–Graz 1977–1998.
 Stelmach R., *Dokumenty ksiąg świdnickich (dotyczące osób i instytucji z terenu dawnego księstwa jaworskiego) zachowane w zbiorach archiwalnych*, RJ, t. 39, 2007.
 Stelmach R., *Archiwum dokumentów miasta Jeleniej Góry*, RJ, t. 40, 2008.
 Stelmach R., *Średniowieczne dokumenty do dziejów Jeleniej Góry zachowane w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, RJ, t. 42, 2010.
Teksty źródłowe do historii Jeleniej Góry, zestawil Z. Kwaśny, red. S. Inglot, Wrocław 1964.

OPRACOWANIA / ANALYTICAL STUDIES:

Adamska D., *Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu*, Poznań–Wrocław 2005.
 Andres F.G.E., *Historische Statistik der Evangelischen Kirche in Schlesiens*, Breslau 1867.
 Bankowiak A., Wagner K., *Rekonstrukcja rynku staromiejskiego w Jeleniej Górze*, RJ, t. 1, 1963.
 Baurat Karl Grosser Architekt in Berlin. *Arbeiten aus den Jahren 1900–1915*, [Berlin 1915].
 Boguszewicz A., *Z badań nad przemianami osadnictwa w Sudetach Śląskich w XII–XIII w.*, [w:] *Człowiek...*
 Boguszewicz A., *Rozwój kamienicy mieszczącej w Dzierżonowie w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004.
 Boguszewicz A., *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław 2010.
 Bronowicki J., *Neolit i wczesny okres epoki brązu w Sudetach polskich – zarys problematyki*, [w:] *Człowiek...*
 Chorowska M., Lasota Cz., *Zabudowa rynku świdnickiego do połowy XVI wieku*, „Wratslavia Antiqua”, t. 2, 2000.
 Chorowska M., Lasota Cz., *Kamienica mieszcząca w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013.
 Chorowska M. i in., *Zamki i dwory obronne w Sudetach*, t. 2: *Księstwo jaworskie*, Wrocław 2006.
 Czarotorska U., *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy Rynku (domy nr 11–18)*, Wrocław 1956, archiwum NID O/Wrocław.
 Czarotorska U., *Studium historyczno-architektoniczne zabudowy Rynku (domy nr 6, 8, 12, 13, 14, 23, 24, 38, 48, 49)*, Wrocław 1956, archiwum NID O/Wrocław.
 Dąbrowski L., *Konkurs urbanistyczny na projekt śródmieścia Jeleniej Góry*, RJ, t. 5, 1967.
 Demidziuk K., *Powiat Jelenia Góra (Kreis Hirschberg) w świetle archiwalnych źródeł archeologicznych do 1945 roku*, RJ, t. 30, 1998.
 Domański G., *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem dorzecza Nysy Łużyckiej i Bobru w okresie późnolatańskim i rzymskim*, „Archeologia Polski”, t. 5, 1970.
 Domaszewska T., *Występowanie i eksploatacja złota na Dolnym Śląsku*, „Przegląd Geologiczny”, t. 12, 1964, z. 4.
 Dražan V., *Gotický a renesanční městský dům z jižních Čech a Moravy*, „Zprávy památkové péče”, R. 10, 1950, z. 5.
 Dziekoński T., *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław 1972.
 Eisenmänger T., *Geschichte der Stadt Schmiedeberg im Riesengebirge*, Breslau 1900.

Firszt S., *Badania archeologiczne nad średniowiecznym górnictwem na górze Stromiec k. Płoszczyny, woj. jeleniogórskie*, ŚSA, t. 39, 1997.
 Firszt S., *Archeologiczne badania rozpoznawcze przeprowadzone w północno-zachodnim rejonie Jeleniej Góry*, „Skarbiec...”, nr 2, 1998.
 Firszt S., *Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych na Wzgórzu Krzywoustego*, RJ, t. 30, 1998.
 Firszt S., *Wyniki badań archeologicznych nad górnictwem złota przeprowadzonych w okolicach Jeleniej Góry w latach 1992–1997*, SilAnt, t. 40, 1999.
 Firszt S., *Badania archeologiczne nad dawnym górnictwem i hutnictwem w Kotlinie Jeleniogórskiej, Karkonoszach i Górach Izerskich*, [w:] *Uczniowie Agricoli. Materiały z konferencji górniczej w Kowarach w 1999 roku*, red. A. Grodziński, M.W. Lorenc, Jelenia Góra 2002.
 Firszt S., *Badania archeologiczne nad śląskim górnictwem kruszcowym w latach 1975–2000*, Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej Nr 117, 2006.
 Firszt S., *Badania archeologiczne prowadzone w Jeleniej Górze – stan i postulaty badawcze*, RJ, t. 50, 2008, Suplement.
 Firszt S., *Odkrycia i badania archeologiczne w latach 1971–2008 w obrębie dawnych murów miejskich Jeleniej Góry*, RJ, t. 40, 2008.
 Firszt S., *Gród piastowski w Jeleniej Górze? – stan badań*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch, Wrocław–Głogów 2014.
 Firszt S., Paczos A., *Zagospodarowanie obszarów górskich w średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych w Kotlinie Jeleniogórskiej, Karkonoszach i Górach Izerskich*, [w:] *Człowiek...*
 Franke A., *Zamki i pałace w Kotlinie Jeleniogórskiej. Przegląd*, [w:] *Dolina Zamków i Ogródów, Kotlina Jeleniogórka – wspólne dziedzictwo*, red. O. Czerner, A. Herzig, Berlin–Jelenia Góra 2001.
 Füllner E., *Der Füllner-Park und das Blockhaus in Warmbrunn*, Hirschberg 1909.
 Gediga B., *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku Środkowym*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
 Geschwendt F., *Die vorgeschichtliche Funde des Hirschberger Kessels*, „Altschlesien”, Bd. 3, 1931, Nr 2.
 Geschwendt F., *Die vorgeschichtliche Funde des Hirschberger Kessels*, 2. Teil, „Altschlesien”, Bd. 6, 1935/1936, H. 1.
 Glużyński W., *Odkopuje się średniowieczną hutę szkła pod Piechowicami*, RJ, t. 2, 1965.
 Glużyński W., *Badania wykopaliskowe na terenie średniowiecznej huty szkła w Piechowicach*, „Szkło i Ceramika”, R. 17, 1966, nr 9.
 Golachowski S., Zaorska A., Pudełko J., *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Jelenia Góra*, Wrocław 1955, mpis, archiwum NID O/Wrocław.
 Göbel M., *Hirschberg*, [w:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stob, P. Johaneke, Stuttgart–Berlin–Köln 1995.
 Grabowski W., *Jelenia Góra – ul. 1 Maja 3. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1995*, archiwum WUOZ JG.
 Grabowski W., *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Jeleniej Górze i okolicach w 1996 roku*, „Skarbiec...”, nr 1, 1997.
 Grabowski W., *Wstępne wyniki badań na zamku w dolinie Bobru*, „Skarbiec...”, nr 2, 1997.
 Grabowski W., *Średniowieczna huta szkła w Cichej Dolinie koło Piechowic w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Człowiek...*
 Grabowski W., *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na działce nr 141/1 przy ul. Kopernika w Jeleniej Górze w 2000 roku*, Jelenia Góra 2001, archiwum WUOZ JG.
 Grabowski W., *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2007 roku przy ul. Jasnej w Jeleniej Górze*, „Skarbiec...”, nr 1, 2008.
 Grabowski W., *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na działce nr 17/33 przy ul. Jasnej i Grodzkiej w Jeleniej Górze w 2007 roku*, Jelenia Góra 2009, archiwum WUOZ JG.
 Griep H.G., *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Bürgerhauses*, Darmstadt 1985.
 Grochowska-Sachs E., *Szkola snycerstwa w Cieplicach Śląskich Zdroju. Zarys pewnej legendy*, [w:] *Wspaniały krajobraz. Artyści i kolonie artystyczne w Karkonoszach w XX wieku*, red. K. Bzdziach, Berlin–Wrocław 1999.
 Grundmann G., *Schlesischen Architekten in Dienst der Herrschaft und der Propstei Warmbrunn*, Strassburg 1930.
 Grundmann G., *Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, hrsg. v. H. Weczerka, Marburg 1977.
 Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.
 Haisig M., *Rzemiosła kowalsko-ślusarskie na Śląsku do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1962.
 Heś R., *Joannicy na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007.
 Jakubiec J., *Jeleniogórskie refleksje urbanistyczne*, RJ, t. 10, 1972.
 Jarmolukowa J., *40 lat miasta*, RJ, t. 24, 1985.
 Jasiński H., *Jeleniogórka kamienica mieszcząca*, OZ, R. 11, 1958, nr 3–4 (42–43).
 Jaworski K., *Z najwcześniejszych dziejów okolic Kowar*, [w:] *Dzieje Kowar*, red. W. Wereszczyński, Jelenia Góra–Kowary 2013.
Jelenia Góra. Zarys rozwoju miasta, red. Z. Kwaśny, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
Jelenia Góra i jeleniogórzanie – 900 lat tradycji. Materiały z sesji naukowej Jelenia Góra, 19–20 czerwca 2008 r., red. M. Zawila, I. Łaborewicz, Jelenia Góra 2008.
 Kajzer L., Kołodziejki S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2003.
 Kapalczyński W., *Kowary*, Wrocław 1993.
 Kapalczyński W., *Kościół i kaplice Kotliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2011.
 Kapalczyński W., *Kościół pw. świętych Erazma i Pankracego – wcześniejsze założenia – próba uchwycenia faz budowlanych*, [w:] *Parafialny kościół...*
 Kapalczyński W., Kottlarski J., *Zabytki Jeleniej Góry i powiatu*, Jelenia Góra 2002.
 Kapalczyński W., Napierała P., *Zamki, pałace i dwory Kotliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2005.
 Kaźmierczyk J., Jaworski K., *Znaki graniczne koło wsi Sosnówka na tle znaków śląskich. Wyniki badań archeologicznych na projektowanej czaszy zbiornika wodnego „Sosnówka” uzyskane w 1998 roku*, „Studia Archeologiczne”, t. 20, 1991.
 Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte...*, Breslau 1845.
 Kołomański R., *Jelenia Góra*, SilAnt, t. 32, 1990.
 Kołomański R., *Wyniki prac archeologicznych prowadzonych w Jeleniej Górze w trakcie budowy kamienicy przy ulicy Grodzkiej nr 14 w 1991 r.*, archiwum WUOZ JG.
 Kołomański R., *Wyniki badań archeologicznych podczas prowadzenia prac ziemnych związanych z budową budynków nr 17–21 na ul. Krótkiej w Jeleniej Górze w 1992 roku*, archiwum WUOZ JG.
 Kołomański R., *Wyniki badań archeologicznych podczas prowadzenia prac ziemnych związanych z budową budynku nr 12–13 na ul. Jasnej w Jeleniej Górze w 1994 roku*, archiwum WUOZ JG.
 Kołomański R., *Wyniki prac archeologicznych przeprowadzonych w Jeleniej Górze podczas budowy kamienicy przy ul. 1 Maja nr 14 w 1996 r.*, archiwum WUOZ JG.

- Krauss O., *Das Wasserhöpfwerk der Schlossgärtnerei Bad Warmbrunn. Ein 100 jähriges technisches Baudenkmal*, „Schlesische Monatshefte”, Jg. 13, 1936, Nr 2.
- Kronika roku 1957, oprac. Cz. Margas, RJ, t. 13, 1975.
- Kronika roku 1959, oprac. Cz. Margas, RJ, t. 13, 1975.
- Kronika roku 1962, oprac. Cz. Margas, RJ, t. 2, 1964.
- Kronika roku 1963, oprac. Cz. Margas, RJ, t. 3, 1965.
- Kuhn W., *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. 2, Köln 1957.
- Lubocka-Hoffmann M., *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i program odbudowy*, Bydgoszcz 2004.
- Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Bd. 3, Breslau 1891.
- Łaborewicz I., *Historia Wzgórza Bolesława Krzywoustego (Hausberg) w Jeleniej Górze od połowy XV w. do dnia dzisiejszego*, RJ, t. 32, 1998.
- Łaborewicz I., *Dwa pomniki na Wzgórzu Kościuszki – obeliski Fryderyki i Johanna Schöna*, „Skarbiec...”, nr 1 (21) 2002.
- Łaborewicz I., *Legandy i podania Jeleniej Góry*, Jelenia Góra 2002.
- Łaborewicz I., *Obiekty Garnizonu Jelenia Góra w świetle akt budowlanych miasta sprzed 1945 roku*, RJ, t. 36, 2004.
- Łaborewicz I., *Obraz Kotliny Jeleniogórskiej na osiemnastowiecznych mapach Wielanda i Schubartha*, RJ, t. 38, 2006.
- Łaborewicz I., *Zebracy i przytułki w osiemnastowiecznej Jeleniej Górze*, „Sudety”, 2006, nr 5(62).
- Łaborewicz I., *Patronat miejski nad kościołem parafialnym świętych Erazma i Pankracego w Jeleniej Górze*, [w:] *Parafialny kościół...*
- Małczyński K., *Z przeszłości Jeleniej Góry*, „Sobótka”, R. 4, 1949.
- Markiewicz M., *Średniowieczna huta szkła w Cichej Dolinie k. Piechowic*, „Skarbiec...”, nr 3, 2001.
- Menci V., *Měšťanský dům českého středověku*, „Zprávy památkové péče”, R. 13, 1953, z. 6.
- Milka J., *Kamienne pomniki średniowiecznego prawa*, Wrocław 1979.
- Miszczuk T., *Sprawozdanie z nadzoru i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na placu Ratuszowym i ul. Fortecznej, Jelenia Góra 1997*, archiwum WUOZ JG.
- Miszczuk T., *Wieża Bramy Zamkowej w Jeleniej Górze w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w 1996 roku*, RJ, t. 29, 1997.
- Miszczuk T., *Zamek na Wzgórzu Krzywoustego w Jeleniej Górze w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Człowiek...*
- Miszczuk T., *Badania archeologiczne przy Dworze Czarnym*, „Skarbiec...”, nr 1, 2008.
- Neuling H., *Zur Ortskunde des Hirschberger Kreises*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, Jhg. 126, 1.04.1893.
- Neuling H., *Schlesiens Kirchorde und kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.
- Nocuń P., *Wieża książęca w Siedlecinie (powiat jeleniogórski) w świetle dotychczasowych badań*, „Z Otchłani Wieków”, R. 64, 2009.
- Nocuń P., *The fourteenth-century ducal tower of Siedlecin – the largest and most representative tower house in Silesia (south-western Poland)*, [w:] *Towers 1: A House Such as Thieves Will Knock At*, red. R. Oram, Donigton 2015.
- Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.
- Quiring C. i inni, *Ernst May 1886–1970*, Wrocław 2012.
- Paprotny Z., *Jelenia Góra*, Wrocław 1978.
- Podobiński J., *Tramwaje w Jeleniej Górze 1897–1967*, RJ, t. 29, 1997.
- Prace konserwatorskie na terenie województwa wrocławskiego w latach 1945–1968*, red. E. Lenkow, B. Medeyska, B. Piąty, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Przybyłowicz-Balińska G., *Rozwój urbanistyczny Jeleniej Góry w XIX i na początku XX wieku*, RJ, t. 19, 1981.
- Ptaszyński J., *Jelenia Góra Anno Domini 1888*, RJ, t. 30, 1998.
- Pudelko J., *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, KAiU, t. 9, 1964, z. 1.
- Pudelko J., Zaorska A., *Wnioski konserwatorskie do planu szczegółowego ośrodka historycznego Jeleniej Góry*, [w:] S. Golachowski, A. Zaorska, J. Pudelko, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Jelenia Góra*, Wrocław 1955, mpis, archiwum NID O/Wrocław.
- Radová M., Hauserová M., *Síňový dům*, „Archaeologia Historica”, t. 17, 1992.
- Roesch W., *Wo ist das im „Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis” genannte Reyngirsdorf sive Mons ferreus zu suchen?*, „Archiv für Schlesiens Kirchengeschichte”, Bd. 9, 1951.
- Romaszkiewicz J., *Konkurs na projekt urbanistycznej przebudowy i uporządkowania centrum miasta Jelenia Góra*, „Architektura”, 1969, nr 9.
- Różycka E., Rozpędowski J., *Jelenia Góra*, [w:] *Śląsk w zabytkach sztuki*, red. T. Broniewski, M. Złat, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Rybka I., *Jelenia Góra. Studium ikonograficzne zabudowy rynku*, Wrocław 1981, archiwum NID o/Wrocław.
- Rzeszowski R., *Sprawozdanie z badań powierzchniowo-sondazowych na wzgórzu Zamczysko w Borowym Jarze*, [w:] *Człowiek...*
- Rzeszowski R., *Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego słowiańskiego grodziska plemiennego w Grabarach k. Jeleniej Góry*, „Skarbiec...”, nr 4, 2006.
- Rzeszowski R., *Badania na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Grabarowie*, „Skarbiec...”, nr 1, 2008.
- Schwenckfeldt C., *Dokładne opisanie jeleniogórskiego Ciepłego Zdroju położonego na Śląsku pod Karkonoszami*, tłum. i oprac. A. Paczos, Jelenia Góra-Cieplice 2011.
- Siebelt A., *Die katholischen Pfarrkirche zu Hermsdorf u. R. und ihre Tochterkirchen*, Hermsdorf 1925.
- Sikora A., *Sprawozdanie w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie województwa jeleniogórskiego za rok 1996*, „Skarbiec...”, nr 3, 1997.
- Stec T., *Krzyże pokutnicze powiatu Jelenia Góra*, „Skarbiec...”, nr 1, 1999.
- Stec T., Walczak W., *Karkonosze. Monografia krajoznawcza*, Warszawa 1967.
- Stelmach R., *Cieplice w XIII w. – nieudane fundacje augustiańska i joannicka*, RJ, t. 32, 2000.
- 100 lat Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze. 1914–2014*, red. R. Witczak, Jelenia Góra 2014.
- Stulin S., Włodarek A., *Jelenia Góra. Diec. wrocławska, miasto woj. Kościół par. p.w. śś. Erazma i Pankracego*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, t. II: *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.
- Suwalski J., *Orzeczenie techniczne w sprawie ścian frontowych i bocznych znajdujących się w Jeleniej Górze przy pl. Ratuszowym 30–37*, Wojewódzkie Biuro Projektów, Wrocław 1962, mpis, archiwum SOZ Jelenia Góra.
- Szczepański E., *Schroniska po polskiej stronie Karkonoszy*, RJ, t. 18, 1980.
- Szczepański E., *Średniowieczne umocnienia Jeleniej Góry*, RJ, t. 20, 1982.
- Szmidt K., *Jelenia Góra w perspektywie*, RJ, t. 16, 1978.
- Sztam F., *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936.
- Szymczyk M., *Dzieje jeleniogórskiego ośrodka przemysłu papierniczego (cz. 1 – do 1945 r.)*, RJ, t. 33, 2001.
- Szypowska M., *Szypowski A., Jelenia Góra*, Warszawa 1964.
- Świdnica, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV. Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 5, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław 2008.
- Tietze A.J.W., *Kurze Geschichte der Stadt Schmiedeberg ihrer Kirchen und den zum evangelischen Kirchspiel gehörigen Stadt- und Landschulen*, Hirschberg 1845.
- Uhtenwoldt H., *Die Hirschberger Stadtbefestigung*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, Jhg. 50, 1930, Nr 11–22.
- Uricher C., *Görlitzer Hallenhäuser. Untersuchungen zur Entwicklung eines lines Haustyps*, Karlsruhe 2003.
- Vogt M., *Illustrierte Chronik der Stadt Hirschberg in Schlesien enthaltend eine historische-topographische Beschreibung derselben seit ihrem muthmasslichen Ursprunge bis auf gegenwärtige Zeit*, Hirschberg 1875.
- Weczerka H., *Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, Stuttgart 1977.
- Weczerka H., *Stadt- und Marktgründungen und Stadtabgänge in Schlesien 1450–1800*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 23, 1974.
- Wereszczyński W., *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu Schaffgotschów z Chojnika i Gryfa*, cz. I – RJ, t. 34, 2002; cz. II – RJ, t. 35, 2003; cz. III – RJ, t. 38, 2006.
- Wereszczyński W., *Powstanie i lokacja Jeleniej Góry na prawie niemieckim*, RJ, t. 40, 2008.
- Wiater P., *Pisarska Poręba nad Szklarskim Potokiem. O początkach Szklarskiej Poręby*, RJ, t. 44, 2012.
- Wilk S., *Strażnica wojskowa na Koziańcu w świetle archeologicznych badań sondazowych*, „Skarbiec...”, nr 2, 1998.
- Wilk S., *Archeologiczne badania ratownicze w piwnicach Ratusza Miejskiego w Jeleniej Górze*, „Skarbiec...”, nr 1, 2000.
- Wolański M., *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961.
- Wrocławski T., *Epoka kamienia w Kotlinie Jeleniogórskiej*, „Skarbiec...”, nr 4, 1998.
- Wrocławski T., *Zamek Chojnik w świetle odkryć archeologicznych podczas prac remontowo-budowlanych*, [w:] *Człowiek...*
- Wrocławski T., *Rozpoznawcze badania archeologiczne na grodzisku w Jeleniej Górze-Grabarach*, stan. 1, „Skarbiec...”, nr 3, 2001.
- Zaorska A., Pudelko J., *Studium historyczno-urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta*, Wrocław 1955, archiwum NID O/Wrocław.
- Zeller D., *Jeleniogórskie ciekawostki*, tłum. T. Pryll, Jelenia Góra 2008.
- Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Brieg 1786.
- Zubowicz M., Sikora A., *Działalność PSOZ w Jeleniej Górze w zakresie archeologii w latach 1991–1995*, „Skarbiec...”, nr 4, 1997.

MAPY, PLANY I ILUSTRACJE

Opracowali Rafał Eysymontt, Grzegorz Grajewski

Na okładce i stronie tytułowej: Jelenia Góra. **Panorama miasta od południowego wschodu, 1739.** F.B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae Tab VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten Schlesiens*. Tablica VII – Scn. 55–61, miedzioryt kolorowany, wymiary: 26,3 × 16,7 cm.

Zbiory Ikonograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu [dalej: BuWr], sygn. 595029.

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Jelenia Góra. **Panorama miasta z Karkonoszami, 1939.** Fragment wydawnictwa *Der kleine Stadtplan von Hirschberg i. Rsgb mit Panorama*. Druk wielobarwny, 19 × 15 cm, brak skali. Na wydruku polskie oznaczenia: *Do Krzyżatki (Kowar), Do Karpacza, Śnieżka, Do Cieplic, Do Szklarskiej Poręby*. Na dole napis *Panorama Jeleniej Góry*.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej: APWr], sygn. Kart. Rej. Wr. IV/ 452

2. **Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na Ziemi Kłodzkiej (w obecnych granicach Polski).** Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa, oprac. kart. J. Pola-marczuk.

3. **Panorama Cieplic, 1714–1742.** G. Böhmer, *Das Hoch-Reichs-Graffl-Schaaf-gottsch – Riesen Gebirge vom Warmen – Bade anzusehen*. Miedzioryt, po 1714, a przed 1742, 34,5 × 18 cm. Poniżej po lewej: *delin. ad vivum G: Henselius*; po-środku: *Sumplibus Gottlieb Siegerti Bibliopol*; po prawej: G. Böhmer fec. *Schmiede-berge in Silesiae*. Widok Cieplic od północy, w tle Karkonosze, pod nim legenda:

1. Die Schnee oder Riesen Koppe darauf die Kapelle
2. Die Gegend wo lauter Wellensteine liegen
3. Der Schmiedeberger Kamm
4. Der Seiffenberger Kamm, darauf das Knieholz,
5. Die kleine Koppe
6. Der Krumme Hübel
7. Anna Kirchel
8. Seidorff
9. Weg nach der Koppe
10. Krebses Baude
11. Hasens und Schlingels Baude
12. Der geistlichen Baude
13. Siegemunds oder die Koppen Baude
14. Der Seiffenberg
15. Abgrund darinen der kleine Teich
16. Die Teichränder
17. Der Mittagsstein
18. Der grosse Teich
19. Die Dreysteine wo Riebenzahls Kanzel
20. Die kleine Sturmhaube
21. Vogelstein
22. Mannstein
23. Nädelstein
24. Groosse Sturmhaube
25. Schneegruben
26. Spitzberg
27. Schlesische oder Esaias Baude
28. Reissenträger
29. Zackelberg wo der merkwürdige Waßersturz oder Einfall
30. Quirla
31. Die Schärffe
32. Petersdorff
33. Hermsdorff
34. Der Zackenfluß bey Hr: Gottfrieds Bleiche
35. Teiche
36. Berg und Schloß Kynast
37. Hertberg
38. Schwarzberg
39. Saalberg
40. Saalhäuser
41. Giersdorff
42. Der Thiergarten
43. Papiermühle
44. Himprichtsberg
45. Kühnmühle
46. Warme Bad
47. Weg nach Hirschberg
48. Heersdorff

Zbiory Ikonograficzne Muzeum Karkonoskiego [dalej: MK] w Jeleniej Górze, sygn. AH 2947

4. Jelenia Góra. **Panorama od północy, 1662.** *Hirschberg*. G. Kleiner, akwafor-ta, nowa odbitka z XX w., 13,2 × 8,7 cm. Widoczne: wieża kościoła parafialnego śś. Erazma i Pankracego, wieża Bramy Wojanowskiej, wieża ratusza, wieża Bramy Zamkowej, wieża Bramy ul. Długiej z barbakanem, fortyfikacje ziemne przed

zewnątrzną fosą. Po prawej, na wzgórzu *Galgenberg* (ob. Kościuszki) szubienica.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego [dalej: MN] we Wrocławiu, sygn. VII 0461

5. Jelenia Góra. **Panorama od południa, 1747.** F.B. Werner, *Hirschberg im Prospect*. Rys. kolorowany, 16 × 6 cm. Po obu stronach panoramy objaśnienia oznaczeń cyfrowych:

1. Das Burg Thor	Brama Zamkowa
2. Buchische Garten	ogrody rodziny Buchs
3. Das Rathaus	ratusz
4. Langgassen Thor	Brama Ulicy Długiej
5. Stadt Pfarr K.	parafialny kościół miejski
6. Schildauer Thor.	Brama Wojanowska
7. S. Anna Kirche	kościół św. Anny
8. Luther: Gnade K.	luterkański kościół Łaski

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [dalej: GStA PK], sygn. XVII. HA Rep. 135 nr 526, t. 5, s. 288r i 289v

6. Jelenia Góra. **Panorama miasta od południowego wschodu, 1737–1739.** Akwafor-ta, 20 × 17 cm. Na górze podtrzymywany przez anioły kartusz z napisem: *Alles was O dem hat lobbe den HERNN Halleluja Hirschberg* [psalm 150, wers 6: *Wszystko, co żyje, niech chwali Pana! Alleluja, przekład wg Biblii Tysiąclecia*], na dole dopisek: *Böhmer del: et Sc: Hirschbergae*. Widoczne ogrody podmiejskie i przedmieścia.

Zbiory Ikonograficzne MK w Jeleniej Górze, sygn. AH 2504

7. Jelenia Góra. **Stare Miasto, widok od południa, 1929.** Odbitka z negatywu szklanego 13 × 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 58800

8. Jelenia Góra. **Schematyczny plan miasta, ok. 1750.** Ch.F. von Wrede, *Hirschberg* – karta tytułowa, [w:] Christian Friedrich von Wrede, *Krieges Carte laengst der Schlesischen und Boehmischen Grentze von der Lausnitz an bis Maehrne in 47 Sectiones getheilet...* Rys. piórkiem, kolorowany, 11 × 10 cm, skala oryginału ok. 1:13 500, skala liniowa 25,7 cm = 950 prętów reńskich, oznaczone drogi, zabudo-wania, lasy, szrafowaniem – rzeźba terenu.

Staatsbibliothek zu Berlin [dalej: SBB], Kart., sygn. IIC Kart. N 15060, Band 1, Titelblatt

9. Jelenia Góra. **Widok miasta od strony południowo-zachodniej, 1. ćw. XIX w.** K.F. Stuckart, *Hirschberg*. Akwafor-ta, 20,2 × 16,7 cm. Od lewej: wieża Bramy ul. Długiej, wieża ratusza, wieża kościoła pw. śś. Erazma i Pankracego, wieża Bramy Wojanowskiej, Przedmieście Wojanowskie i Kościół Łaski.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 12228

10. Jelenia Góra. **Stary most na Bobrze, 1866.** C.U. Huber wg rys. Th. Blaet-terbauera, *Partie aus Hirschberg mit der alten Boberbrücke im Jahr 1866*, wyd. Carl Flemming, Głogów 1885, staloryt, 15,7 x 12 cm. Most na Bobrze i w tle kościół parafialny pw. śś. Erazma i Pankracego.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 0462

11. Jelenia Góra. **Stare Miasto, widok od południa, 2001.** Fotografia lotnicza.

Herder Institut Marburg, sygn. Kirk, Inv. Nr. 147530

12. Jelenia Góra. **Panorama Cieplic od północy z Karkonoszami w tle, 1747.** F.B. Werner, *Warmbrunn*. Rys. kolorowany, 12 × 4,2 cm. Po obu stronach panoramy objaśnienia oznaczeń cyfrowych:

1. Bethaus	dom modlitwy
2. Schlos	pałac
3. Schafgotsch Bad	kąpielisko Schaffgotschów
4. Probstbad	kąpielisko probostwa [klasztorne]
5. Glocke Thurm	dzwonnica
6. Kirch.	kościół [katolicki]
7. Probstey	probostwo [prepozytura cystersów]
8. Bad Häuser	domy kąpielowe

GStA PK, sygn. XVII. HA Rep. 135 nr 526, t. 5, s. 288r i 289v

13. Jelenia Góra. **Kościół ewangelicki, pastorówka i szkoła w Cieplicach, po 1779.** J.G. Ender, miedzioryt, 31 × 19,8 cm, w podpisie: *1. Die Evangel: Kirche, 2. Die Prediger Wohnung, und 3. Das Schulhaus im Warmbrunn. J.G. Ender Sc. in Petersd.[orf].* [1. Kościół ewangelicki, 2. Dom kaznodziei, 3. Szkoła w Cieplicach, rytował J.G. Ender w Piechowicach].

Zbiory Ikonograficzne MK w Jeleniej Górze, sygn. AH 2413

14. Jelenia Góra. **Plan Cieplic, ok. 1830.** *Karton zum Plane von Warmbrunn in Schlesien*. skala ok. 1: 8600, orientacja północno-zachodnia. Miedzioryt, cz.-biały, 24 × 19,5 cm. Na marginesie opis 16 ważniejszych budowli.

Zbiory kartograficzne BuWr, sygn. 173 – III C

15. Jelenia Góra. **Cieplice Zdrój. Kąpieliska hrabiów Schaffgotschów i probostwa cystersów krzeszowskich, pocz XIX w.** F.A. Tittel, *Das Graefliche und Probst= Bad zu Warmbrunn in Schlesien. Radirt von F.A. Tittel in Schmiedeberg*. Miedzioryt, 27 × 19 cm. Po lewej źródło zwane „Hrabiowskim”, po prawej – „Proboszczowe”, w głębi po prawej Długi Dom i wieża kościoła parafialnego.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 0270

16. Jelenia Góra. Kościół ewangelicki w Sobieszowie, po 1750. *Das Evangel= Bethaus in Hermsdorff unterm Kynast.* Miedzioryt, 30 × 25,3 cm. Widok na kościół, w tle zabudowania wiejskie i pałac. Cyframi zostały oznaczone:

1. <i>Bethaus</i>	dom modlitwy
2. <i>Prediger Wohnung</i>	dom kaznodziei
3. <i>Gräfl. Schafgotsch. Beamtenhaus</i>	dom zarządu dóbr hr. Schaffgotscha
4. <i>Cathol: Kirchen</i>	kościół katolicki
5. <i>Glockent.</i>	wieża dzwonnicy
6. <i>Kýnast</i>	Chojnik
7. <i>Hohle Stein</i>	Dziurawa Skala
8. <i>Salberg</i>	Zachelmie
9. <i>Walk: Malz: und Crystal: Mühle</i>	folusz, młyn słodowy i szlifiernia szkła
10. <i>Agnetend</i>	Jagniątków
11. <i>Sturmhaube</i>	Wielki Szyszak
12. <i>Kleiner Schneegrube</i>	Mały Śnieżny Kociot
13. <i>Grosse Schneegruben hinter welchen der Elb- Brunn entspringt</i>	Wielki Śnieżny Kociot, a za nim źródło Łaby
14. <i>Petersdorfer Bethaus</i>	dom modlitwy w Piechowicach

Zbiory Ikonograficzne MK w Jeleniej Górze, sygn. AH 2414

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Jelenia Góra. **Plan katastralny.** Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 opracowany na podstawie planu katastralnego w skali 1:2700 z 1787/1788 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

2. Jelenia Góra. **Rozwój przestrzenny miasta.** Oprac. G. Grajewski, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:25 000 opracowany na podstawie mapy wydawnictwa Studio Plan z 2011 r.

3. Jelenia Góra. **Schemat parcelacji miasta lokacyjnego.** Oprac. M. Chorowska, oprac. kart. J. Połamarczuk. Plan w skali 1:2000 opracowany na podstawie planu z 1955 r.

4. Jelenia Góra. **Studium własności i użytkowania budynków według spisu z 1759 r.** Oprac. M. Chorowska, oprac. kart. J. Połamarczuk. Plan w skali 1:2000 opracowany na podstawie planu z 1955 r.

5. Jelenia Góra. **Relikty zabudowy murowanej i elementy zagospodarowania posesji mieszczkańskich odkryte podczas badań architektoniczno-archeologicznych przy ul. Jasnej i Grodzkiej, 2007 r.** Oprac. R. Gliński, oprac. graf. M. Siehankiewicz.

6. **Rozwój osadnictwa wiejskiego wokół Jeleniej Góry od XIII do XIX w.** Oprac. D. Adamska, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Na podstawie mapy topograficznej w skali 1:25 000 z lat 1975–1986.

7. **Znaleziska i stanowiska archeologiczne w rejonie Jeleniej Góry.** Oprac. S. Firszt, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Na podstawie mapy topograficznej w skali 1:25 000 z lat 1975–1986.

8. Jelenia Góra. **Cieplice Zdrój, panorama od północy, 4. ćw. XVII w.** Farba klejowa na płótnie, 308 × 104 cm. Na pierwszym planie rzeka Kamienna z młynem i mostem. W głębi renesansowy pałac Schaffgotschów.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VIII 2396

9. Jelenia Góra. **Cieplice Zdrój, szkicowy plan części zdrojowej, po 1696.** *Pars I Abbildung Warmbrünnes fol. 166 inferno.* Rysunek piórkiem, 48 x 31 cm, orientacja północna. Cieplice na wschód od mostu na rzece Kamiennej z budynkami zdrojowymi, zamkiem Schaffgotschów i młynem.

APWr, zespół akt Klasztoru Cystersów w Krzeszowie, dział I, sygn. 72, s. 351/352

10. Jelenia Góra. **Cieplice Zdrój, szkicowy plan części klasztornej, po 1696.** *Pars 2 te von Abbildung Warmbrünnes ante fol 167.* Rysunek piórkiem, 70 x 31 cm, orientacja południowa. Zachodnia część Ciepliec z zespołem zabudowań probostwa cystersów.

APWr, zespół akt Klasztoru Cystersów w Krzeszowie, dział I, sygn. 72, s. 355/356

11. Jelenia Góra. **Mapa okolic miasta z lat 1747–1753.** Ch.F. v. Wrede, *Krieges Karte der Gegend von Breslau bis an die Pohnische Grenze und von Creuzburg bis nach Zullchau in 42 Sectiones eingetheilet.* Rys. piórkiem, kolorowany, 59 × 43 cm, skala oryginału 1:34 500, skala liniowa 21,8 cm = 1 mila (2000 prętów reńskich). Mapa ukazuje rzeźbę terenu, wody, lasy, sieć drogową i zabudowę.

SBB, Kart, sygn. N 15060, Band 1, Karte 8

12. Jelenia Góra. **Widok miasta od południa, 1747.** F.B. Werner. Rys. kolorowany, 38,5 × 27,5 cm. Po prawej w ramce legenda w dwóch kolumnach:

1. *Stadt Pfarrkiche*
SS. *Erasmi et Pancratii*
2. *Stadt Rathhaus*
Ao. 1747 d. 25. Sept:
3. *Jesuitter Residenz*
4. *Schüller Thor*
5. *S. Anna Kirchel*
6. *Pfarrhof*
7. *Siebenhäuser od: Häringsbauden*
8. *Fleischbanck*
9. *Brod Bänck*
10. *Burck Thor*
11. *Langgassenthor*
12. *Evang: luthr. Schul. unde Kirch.*

13. *Glognerische Gruft*
14. *Glafaisch Gruft*
15. *WinklerischGruft*
16. *Baumgartisch Gr:*
17. *Mohrenfeldisch Gr:*
18. *Baumgartische Gr:*
19. *Ketzlerische Gr:*
20. *Mentzliche Gr:*
21. *Tralische Gr:*
22. *Ihleische Gr:*
23. *Schmidische Gruft*
24. *Evangel. luthr. Schul.*
25. *Schmidisch Garten*
26. *Baron Schweinichi Gartē*
27. *Mentzliche Gartē*
28. *Hünelische Garten*
29. *Glaffnische Gartē*
30. *Jägerische Garten*
31. *Herrn von Buchs Garten*
32. *Jhlaische Garten*
33. *Baron Tarrsische Garten*
34. *H. Geist Kirche u. Beg[rebnis]*
35. *Die Neumühle*
36. *Wasser Thurm*
37. *Königl. Magazin*
38. *Färberey*
39. *Spittal*
40. *Nieder Mühl od.*
41. *Burg Platz*
42. *Ober Mühl.*
43. *Papier Mühl.*
44. *Contessisch Haus*

miejski kościół parafialny
śś. Erazma i Pankracego
ratusz miejski [poświęcony]
w roku 1747, dnia 25 września
rezydencja jezuitów
Brama Wojanowska
kościółek św. Anny
plebania [katolicka]
Siedem Domów lub budy śledziowe
ławy rzeźnicze
ławy chlebowe
Brama Zamkowa
Brama Ulicy Długiej
kościół ewangelicko-luterański
[skreślone: szkoła i]
grobowiec rodziny Glogner
grobowiec rodziny Glafey
grobowiec rodziny Winkler
grobowiec rodziny Baumgarten
grobowiec rodziny Mohrenfeld
grobowiec rodziny Baumgarten
grobowiec rodziny Kätzler
grobowiec rodziny Mentzl
grobowiec rodziny Tralles
grobowiec rodziny Ihle
grobowiec rodziny Smith
szkoła ewangelicko-luterańska
ogród rodziny Smith
ogród barona von Schweinichen
ogród rodziny Mentzl
ogród rodziny Hünel
ogród rodziny Glafey
ogród rodziny Jäger
ogród pana von Buchs
ogród rodziny Ihle
ogród barona Tralles
kościół Ducha Świętego i cmentarz
Młyn Nowy
Wieża Wodna
magazyn królewski
farbiarnia
szpital
Młyn Dolny lub...
plac [po] zamku
Młyn Górny
młyn papierniczy
dom rodziny Contessa

Nazwy ulic w obrębie murów miejskich:

<i>Hinter Gasse</i>	obecnie ul. Mikołaja Kopernika
<i>Lichte Burg Gasse</i>	obecnie ul. Jasna
<i>Schiller Gasse</i>	obecnie ul. M. Konopnickiej
<i>Drath Ziher Gasse</i>	obecnie ul. Druciana
<i>Juden Gasse</i>	obecnie ul. Szkolna
<i>Bad Gässel</i>	obecnie ul. Mroczna
<i>Stock Gasse</i>	obecnie część ul. Krótkiej

Nazwy ulic na zewnątrz murów miejskich:

<i>Schützen Gasse</i>	obecnie część ul. J. Piłsudskiego i Sudeckiej
<i>Hirten Gasse</i>	obecnie część ul. J. Piłsudskiego
<i>Heil. Geist Gasse</i>	obecnie część ul. Wolności

Nazwy miejscowości, rzek i terenów użytkowych:

<i>Die Seschs Städte</i>	okolice ul. Grunwaldzkiej
<i>Strubitz</i>	Strupice
<i>Rosenau</i>	okolice ul. Różanej
<i>Zacken</i>	rzeka Kamienna
<i>Bleichen</i>	bielniki

Poniżej rysunku tarcza z herbem miasta i opisem barwy dolnego pola – *blau*; w prawym dolnym rogu data: *d. 28 Septbr. Ao. 1747* – 28 września 1747 r.

GStA PK, sygn. XVII. HA Rep. 135, nr 526, t. 5, s. 234r i 235v

13. Jelenia Góra. **Widok Ciepliec i Karkonoszy, 1748.** B. Maywald, *Warmbrunn, und den Entwurf des Riesen Geburges.* Rys. kolorowany, pod nim napis: *Benjamin Maywald, Glasschneider in Warmbrunn*; poniżej, na arkuszu podkładu, dopisek innym charakterem: *Gezeichnet vor 1783* [rok zmieniony na 1748], *Gestorben 1825* [data śmierci przekreślona]. Na odwrocie arkusza naklejka z odręcznym tekstem: *In Warmbrunn starb den / 15. Juni 1825 der Stein und / Wappenschneider und Gerichtsgeschworne / Benjamin Gottlob Maywald / 76 Jahre und 11 Monate alt / auf der Bergemann'schen Chronik / von Warmbrunn dürfte ... dieses Entwurfs sein. /*, niżej nieczytelny podpis. Nota owa błędnie przypisuje autorstwo rysunku szlifierni szkła Benjaminowi Gottlobowi Maywaldowi (1748–1825) – jest to

powstałe w 1748 roku dzieło jego ojca, również szlifierza szkła, Benjamina Maywalda (1710–1778).

Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygnatura ZZK A. 347

14. Jelenia Góra. **Mapa katastralna Czarnego, 1749.** *Plan. Des Gutttes Schwartz-Bach- nebst allen da zu gehoerigen Pertinentien- Vermessen Anno; 1749 – von F.S. Witte.* Rys. wielobarwny, 53 × 72 cm, skala liniowa 15,2 cm = 200 prętów reńskich.

APWr, mapy katastralne powiatu Jelenia Góra, sygn. 1571

15. Jelenia Góra. **Plan części obszaru staromiejskiego, 1750.** *SITUATIONS PLAN derer Allhier in der Königlich Preussischen Weichbild Stadt HIRSCHBERG Durch eine in der Nacht zwischen den 14-ten und 15-ten dieses um zwölff Uhr entstandene FEUERS-BRUNSS. Dem Bürger und Brandtwein Brenner IOHANN HAABERHAUFFDemBürgerundSeiffesiederIOHANNGOTTFRIEDKRETSCHMAR und Der Fleischer Wittwe WINCKLERIN abgebrandten HINTER GEBAEUDE. Hirschberg d. 31-ten Jan. 1750. Mich: Weise.* Rys. wielobarwny, papier na płótnie, 70 × 50 cm, skala oryginału 1:222, skala liniowa 12, 8 cm = 90 stóp reńskich. Oznaczone ulice i ich nazwy, parcele z nazwiskami właścicieli prywatnych i instytucjonalnych (kamera królewska, szkoła katolicka), budynki spalone lub uszkodzone przez ogień oraz ocalałe, ogrody przydomowe, łaźnia, farbiarnia, więzienie miejskie, mury miejskie.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/ 86

16. Jelenia Góra. **Plan części miasta w rejonie Bramy Wojanowskiej, 1755.** *Situations Plan des Schildauer Thores in der Koenigl: Creys und Handels Stadt Hirschberg. Hirschberg, den 1ten Decbr. 1755. Weise.* Rys. wielobarwny, 51 × 38 cm, skala oryginału 1:650, skala liniowa 17,3 cm = 30 prętów reńskich. Oznaczono pierścienie murów miejskich wraz z basztami, układ ulic Przedmieścia Wojanowskiego, studnie miejskie, międzymurze (Zwinger), fosę miejską, szyję i wieżę Bramy Wojanowskiej, przyległy kościół św. Anny, teren wokół prezbiterium kościoła parafialnego wraz z dostawioną do murów miejskich remizą dla sikawki strażackiej.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/ 87

17. Jelenia Góra. **Plan sytuacyjny miasta i okolic, 1759.** *Plan von der Situation und des Postens bey Hirschberg, wie solcher durch 2. Batt: und 3. Escadrons unter Commando des Generals Maj: v. Meyr vom ... bis zum ... August 1759 besetzt gewesen.* Rys. piórkiem, kolorowany, 44,5 × 27 cm, skala oryginału 1:15 000, skala liniowa 12,5 cm = 2000 kroków, orientacja południowo-zachodnia. Oznaczona rzeźba terenu, góry, rzeki, kościoły i ważniejsze budowle, rozmieszczenie wojsk wokół Jeleniej Góry, fortyfikacje na *Galgenberg* i *Hausberg*.

Staatsarchiv Wien, sygn. H III e 2177

18. Jelenia Góra. **Plan miasta z wodociągami, 1769.** *Situations Plan. Der Königl. Preussischen Stadt Hirschberg und des darinne befindlichen Wasser- Geleites, aufgenommen in April ao. 1769 von Joh. Friedr. Isemer,* Poniżej: *Beschreibung des Röhr Geleites* (tu opisy 7 nitek wodociągów). Rys. wielobarwny, papier na płótnie, 68,5 × 60,5 cm, skala oryginału 1:2000, skala liniowa 93 mm = 50 prętów reńskich, orientacja południowo-zachodnia. Oznaczono ulice i ich nazwy, parcele prywatne z nazwiskami właścicieli, ogrody, mury i bramy, fosę i folwark miejski, budynki sakralne i publiczne, budynki gospodarcze, sieć wodociągową.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/ 88

19. Jelenia Góra. **Mapa okolic miasta, ok. 1770.** Schmettau, rys. piórkiem, kolorowany, 90 × 55 cm, skala ok. 1:33 000, oznaczona rzeźba terenu.

SBB, Kart, sygn. L 5420/7, 16 (195)

20. Jelenia Góra. **Mapa okolic miasta z północną częścią Cieplic, 1770.** Schmettau, rys. piórkiem, kolorowany, 90 × 55 cm, skala oryginału ok. 1:33 000. Obejmuje północną część Cieplic, oznaczona granica z Czechami i rzeźba terenu.

SBB, Kart, sygn. L 5420/7, 22 (201)

21. Jelenia Góra. **Mapa okolic, ok. 1770.** L.W. von Regler, *Schlesien links der Oder ohne Grafschaft Glatz.* Sekcje *Jauer, Schönau, Hirschberg, Schmiedeberg, Warmbrunn.* Rys. piórkiem, kolorowany, 50 × 70 cm, skala oryginału ok. 1:33 000, skala liniowa 31,8 cm = 1 mila (10 000 kroków, 2000 prętów reńskich), orientacja południowo-zachodnia. Okolice Jeleniej Góry od granicy z Czechami, zaznaczona rzeźba terenu.

SBB, Kart, sygn. N 15140/1 Blatt 49

22. Jelenia Góra. **Plan miasta, 1787/1788 [duplikat].** *Oculair Plan von der Situation der Königl-en Immediat Stadt — Hirschberg. Auf Alerhöhesten Befehl einer Königlischen Hohloeblichen Glogauischen Krieges und Domainen Cammer, Aufgenommen und gezeichnet in denen Monathen Dezember und Januarius 1787/8.* Rys. piórkiem, kolorowany, papier na płótnie, wymiary 102,5 × 67,5 cm, skala oryginału 1:2700, skala liniowa 14,7 cm = 100 prętów, orientacja wschodnia. Na dole dopisek: *von Conducteur Neumann.* Po prawej od kartusza rysunek jakichś pakunków, jeden z nich z figurą geometryczną i datą roczną 1753 na opakowaniu, nad nim róg obfitości. Ukazany cały obszar miasta z numeracją zabudowy i funkcją ważniejszych budynków. Kolorem czerwonym oznaczone budynki o dachach krytych dachówką, kolorem szarym – kryte gontem. Zaznaczony podział parcelacyjny. Gospoda przy *Greifenbergstrasse*, zwana *Waldhauser*, i młyn na terenie wsi *Cunnersorf* zostały przedstawione znacznie bliżej niż w rzeczywistości.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/89

23. Jelenia Góra. **Widok z obecnego Wzgórza Kościuszki w stronę Cieplic, 1793.** C.F. Reinhardt, *Gegend von Cavalierberg bey Hirschberg nach Warmbrun in Schlesien.* Na dole dopisek: *mit Königl: allergnädigsten Privilegio. Angefertigt von D. Berger 1793. Nach der Natur gemahlt von Reinhardt.* Miedzioryt kolorowany, 32,5 × 43 cm.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 3244

24. Jelenia Góra. **Widok od strony Wlenia, 1815.** C.Th. Mattis, *Hirschberg. Aufgenommen an der Strasse v. Laehn.* Pod polem obrazowym: *lith. bei C. Mattis Schmiedeberg.* Litografia na papierze, 32,5 × 24,5 cm. Panorama od strony północno-wschodniej, w tle Karkonosze ze Śnieżką.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 0281

25. Jelenia Góra. **Plan obecnego Wzgórza Kościuszki, 1816.** *Plan des Cavalier Berges bei Hirschberg.* Miedzioryt, 38,2 × 24 cm, skala oryginału ok. 1: 1900, skala liniowa 9,8 cm = 600 stóp reńskich. Po lewej na dole: *Aufgenommen von Böhm zu Hirschberg i. J. 1816*, po prawej: *gest. von C.G. Löwe 1817 in Breslau.*

Legenda:

<i>A. Der Cavalier von dem der Berg den Nahmen</i>	kawalier, od którego nazwa góry
<i>B. Monument des Director Schönau</i>	pomnik dyrektora Schönaua
<i>C. Gesellsch: Haus</i>	dom stowarzyszenia
<i>D. Brandst Coffee Haus</i>	kawiarnia Brandta
<i>E. Krügels Tabagie</i>	palarnia tytoniu Krügela
<i>F. Tabagie</i>	palarnia tytoniu
<i>G. Schall-Saal</i>	sala Schalla
<i>H. Wagen Platz</i>	plac dla powozów
<i>I. doppelt wellenförmig aufgesetzter regenerirter Granit Felsen</i>	odsłonięte, uformowane w podwójną fałę skały granitowe
<i>K. An Particuliers gehörende</i>	własności częściowe
<i>K. Mad: Lipfert</i>	[własność] panny Lipfert
<i>L. Hr. Schneider</i>	[własność] pana Schneidera
<i>M. [Hr.] Schäffer</i>	[własność] pana Schäffera
<i>N. Fr. D. Lange</i>	[własność] pani D. Lange

Pozostałe napisy na sztychu:

<i>Weg nach der Warmbr. Str.</i>	droga do drogi do Cieplic
<i>nach dem Schüss Hause</i>	do Domu Strzeleckiego
<i>nach der Ziegelei</i>	do cegielni
<i>Strasse von Schmiedeberg</i>	droga z Kowar
<i>Strasse nach Schmiedeberg</i>	droga do Kowar

Zbiory Ikonograficzne MK w Jeleniej Górze, sygn. AH 3539

26. Jelenia Góra. **Fragment mapy topograficznej, 1824.** *Urmessstischblatt.* Arkusze: *Hirschberg, Warmbrunn. Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 vom Pr Lieut. Vogel v Falkenstein, Kaiser Gren. Regt.* Rys. piórkiem, kolorowany, 50 × 47 cm, skala oryginału 1:25 000. Mapa topograficzna, montaż dwóch sekcji.

SBB, Kart, sygn. IIC Kart. Nr 729, 3009, 2947

27. Jelenia Góra. **Plan Cieplic, ok. 1830.** *Warmbrunn in Schlesien. Sr. Excellenz dem Erblandhofmeister von Schlesien, freien Standesherrn der Herrschaft Kynast, wirklichen Kammerherrn, des grossen rothen Adlerordens Ritter, Herrn Reichsgrafen Leopold Gotthard v. Schaffgotsch hochachtungsvoll zugeeignet von Vogel v. Falckenstein, Prem Lieutenant im Kaiser Franz Grenadier Regiment.* Litografia kolorowana, 57 × 48,5 cm, skala liniowa 13 cm = 300 prętów, skala oryginału ok. 1:8700. Wokół planu bordiurowe widoki z Cieplic i okolicy. U dołu po lewej napis: *Aufgen. u. gez. von V. v. F der Plan gest. v. B. Schrift v. Jäck, die Ansichten v. L. Meyer jun. in Berlin;* u dołu po prawej: *Hierbei ein Karton zur näheren Erläuterung.*

SBB, Kart, sygn. IIC Kart. X 35660 1

28. Jelenia Góra. **Widok centrum Cieplic od wschodu, 1848–1862.** W. Loeillot wg L.F. Koska, wyd. Eduard Trewendt / Wrocław. Litografia kredkowa tonowa, 14,7 x x 21,6 cm (przycięta). Widok z Góry Sołtysiej, po prawej wieża kościoła ewangelickiego, w głębi dzwonnica kościoła katolickiego, w tle Karkonosze.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 0257

29. Jelenia Góra. **Panorama miasta od strony północno-zachodniej, ok. poł. XIX w.** A.H. Paine, wg rysunku L. Mayera, *Hirschberg.* Staloryt, 18,5 × 12,7 cm. Na pierwszym planie most na Bobrze, w tle Karkonosze.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 0469

30. Jelenia Góra. **Widok miasta od południowego wschodu, po 1860.** E.W. Knippel, litografia, 43,6 × 26,7 cm. Widok z rejonu Wzgórza Kościuszki (*Cavalierberg*) w stronę ob. Alei Wojska Polskiego (*Wilhelm Strasse*).

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 0473

31. Jelenia Góra. **Widok miasta na tle Karkonoszy, po 1866.** E.W. Knippel, litografia kredkowa, kolorowana, 35,6 x 26,3 cm, częściowo obcięta, naklejona na karton z litograficzną ramką. Miasto od północnego zachodu, po prawej most kolejowy na Bobrze.

Zbiory Graficzne MN we Wrocławiu, sygn. VII 14259

32. Jelenia Góra. **Plan miasta, 1860 (?)**. Schwarz, *Plan der Innern Stadttheile von Hirschberg*. Rys. piórkciem, kolorowany, 43 × 36,5 cm, orientacja południowo-zachodnia. Oznaczone bloki zabudowy, ulice z nazwami, po prawej na dole sylwety Bramy ul. Długiej i Bramy Wojanowskiej. Pieczęć dawnego właściciela: ARCHITEKTUR-MUSEUM // TECHNISCHE HOCHSCHULE // CHARLOTTENBURG.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 130879

33. Jelenia Góra. **Widok murów miejskich między Bramą Wojanowską a Zamkową, ok. 1850**. *Ansicht der Stadtmauern von Hirschberg. Ansicht der Stadtmauern zwischen dem Burg und dem Schildhauer Thor zu Hirschberg, von dem Graben aus gesehen*. Rys. wielobarwny, 61 × 18,5 cm, reprodukcja w dwóch częściach.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/448

34. Jelenia Góra. **Projekt części promenady, ok. 1870**. *Plan zur Fortsetzung der neuen Promenade von der Schulgasse bis zur Langstrasse. Entworfen und gezeichnet vom Kunstgaertner von F. Siebenhaar, b.r. [ok. 1870]*. Rys. wielobarwny na brystolu, 128 × 58 cm, skala oryginału ok. 1:3000, skala liniowa 12,7 cm = 100 prętów. Projekt odcinka obecnej ul. Bankowej, od ul. Szkolnej do Długiej (z zaznaczeniem parcelacji przyległych działek oraz nazwisk właścicieli).

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/93

35. Jelenia Góra. **Plan miasta, 1884**. *Situations-Plan von Hirschberg in Schlesien. Nach amtlichen Quellen bearbeitet. Verlag von A. Heilig, Buchhandlung Markt 6*. Litografia, 62 × 58 cm, skala oryginału ok. 1:7500, skala liniowa 10,8 cm = 800 m. Pod planem dopisek: *Lith. Anst. v. E. Siegemund, Hirschberg i/ Schl*. Legenda: *Königliche Gebäude, Städtische Gebäude, Privat-Gebäude, Gebäude der angrenzenden Ortschaften*. Budynki królewskie, miejskie, prywatne i budynki w graniczących miejscowościach. Na planie nazwy wzniesień, rzek, miejscowości i ulic.

SBB, Kart, sygn. IIIC Kart. X 27193

36. Jelenia Góra. **Plan miasta z okolicą, ok. 1890**. *Karte von Hirschberg in Schlesien und seiner nächsten Umgebung*. Na dole dopisek: *gezeichnet von C. Schnirch*. Rys. wielobarwny na papierze, 89 × 51,5 cm, skala oryginału 1:10 000, skala liniowa 10 cm = 1000 m, orientacja północno-wschodnia. Legenda opisuje pola, łąki, lasy, ogrody, zabudowania z folwarkami, cmentarze, wody, drogi, kamienne mosty.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/ 98

37. Jelenia Góra. **Plan Cieplic, ok. 1895**. A.C. Schöckel, *Plan von Warmbrunn in Schlesien, Verlag von E. Gruhn's Buchdruckerei i. Warmbrunn, Lith. Anst. Carl Schöckel, Hirschberg*. Litografia jednobarwna, 32 × 45 cm, skala oryginału 1:5000 (błędnie opisana jako 1:500), skala liniowa 10 cm = 500 m. Liniami przerywanymi oznaczona linia kolejowa i gazociąg. W dolnym rogu ramka z objaśnieniem oznaczeń liczbowych. Do planu dołączone karty z reklamami.

1. Badeverwaltungs- u. Amts- Bureau	zarząd i biura źródło
2. Kurwannen – Anstalt u. Badehaus	wanny zdrojowe – Dom Zdrojowy
3. Grosses Bassin	Wielki Basen
4. Kleines Bassin u. Leopoldsbad	Mały Basen i łaźnie Leopolda
5. Wannen- Badeanstalt im Klosterhofe	łazienki na dziedzińcu klasztornym
6. Gräfl: Bade- Armen- Hospiz.	łaźnia hrabiowska i przytułek dla biednych
7. Neue Quelle	Nowe Źródło
8. Post- u. Telegrafen- Amt.	poczta i telegraf
9. Bahnhof	dworzec kolejowy
10. Friedrichsbad	Łaźnie Fryderyka
11. Buchdruckerei	drukarnia

Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 16 095

38. Jelenia Góra. **Mapa katastralna Cieplic, 1899**. *Kreis Hirschberg, Gemarkung Bad Warmbrunn No 63, Gemarkungskarte in 27 Blättern, Blatt 15*. Technika wielobarwna, skala oryginału 1:500. Mapa oprac. w 1893, sprawdzona w 1896, uzupełn. w 1899. Arkusz 15. Obejmuje centrum z dawną prepozyturą cystersów i obu źródłami.

APWr, Oddział w Jeleniej Górze, Mapy katastralne powiatu Jelenia Góra, sygn. 2105

39. Jelenia Góra. **Mapa katastralna Kunic, 1919**. *Plan der Gemeinde Cunnersdorf (Riesengebirge). Aufgenommen und angefertigt im Jahre 1919 durch Alexander Rath, Ingenieur und staatlich vereideter Landmesser Breslau*. Wielobarwna, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 16 cm = 400m.

APWr, Oddział w Jeleniej Górze, Mapy katastralne powiatu Jelenia Góra, sygn. 979

40. Jelenia Góra. **Fragment mapy topograficznej, 1919**. Messtischblatt. Fragmenty dwóch sekcji: 2947 *Hirschberg (Am Bober)*, 2009 *Bad Warmbrunn*. Druk czarno-biały, wymiary: 56 × 59 cm, skala oryginału 1:25 000. Oznaczone: sieć dróg, zabudowania, lasy, rzeźba terenu.

Zbiory kartograficzne Pracowni Historii Kartografii Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. XIII 337-3; Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, dział kartografii, sygn. 6541 – III C 3009,2.

41. Jelenia Góra. **Fragment mapy topograficznej, 1930**. Messtischblatt. Fragmenty dwóch sekcji: 2947 *Hirschberg im Riesengeb.*, 2009 *Bad Warmbrunn*. Druk czarno-biały, wymiary: 56 × 59 cm, skala oryginału 1:25 000. Oznaczone: sieć dróg, zabudowania, lasy, rzeźba terenu.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, dział kartografii, sygn. 6541 – III C 3009,1; 6541 – III C 2947.

42. Jelenia Góra. **Plan miasta, 1922**. *Stadtkreis Hirschberg in Schlesien. Angefertigt, Hirschberg im September 1922. Stadt-Vermessungsamt, Krusch, Oberlandmesser. Druck vom C. Maresch, Graph. Anst. Breslau I. Podpis: Für den Entwurf Stadtbauamt (podpis nieczytelny) Stadtbaurat*. Druk kolorowy, 140 × 148 cm, skala oryginału 1:10 000, skala liniowa 15 cm = 1500 m, orientacja północno-wschodnia. Pod skalą dopisek: *Zur Bauordnung vom 8. Sept. 1923 gehörig*. Na planie zasięg stref budowlanych zgodnie z ordynacją budowlaną miasta z 8 września 1923.

SBB, Kart, sygn. IIIC Kart. X 27200 5

43. Jelenia Góra. **Stare Miasto, widok od zachodu, 1928**. Odbitka z negatywu szklanego, 13 × 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 58774

44. Jelenia Góra. **Stare Miasto, widok od południa, 1928**. Odbitka z negatywu szklanego, 13 × 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 58790

45. Jelenia Góra. **Plan miasta, 1928–1930**. *Hirschberg i. Rsgb., Stadtvermessungsamt, 1928–1930, Durchlichtungsdruck: Berliner Lithographisches Institut. Berlin W. 35*. Światłodruk, wymiary każdej sekcji 55 × 70 cm, skala oryginału 1:1000. Montaż dwóch sekcji: sekcja V4a obejmuje zachodnią część Starego Miasta, sekcja V4b – część wschodnią.

SBB, Kart, sygn. IIIC Kart. X 27200 10

46. Jelenia Góra. **Plan miasta, 1930**. *Hirschberg i. Riesengebirge. Blatt 3, 4. Stadtvermessungsamt 1930, Durchlichtungsdruck: Berliner Lithographisches Institut. Berlin W. 35*. Światłokopia, rzeki kolorowane, ok. 85 × 74 cm, skala oryginału 1:5000.

SBB, Kart, sygn. IIIC Kart. X 27200 14 Blatt 3, 4

47. Jelenia Góra. **Cieplice, plan gospodarczy, 1944**. *Wirtschaftsplan für die Stadt Bad Warmbrunn*, podpis nieczytelny. Światłokopia kolorowana, 140 × x 106 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 18 cm = 900 m. Legenda: *Reichsbahn, Strassen für Fernverkehr, Strassen für Zwischegemeindlicher Verkehr, Was-serläufe, Reines Wohngebiet, Gemischtes Gebiet, Industrie- und Gewerbegebiet, Öffentliche Grünanlagen, Kleingarten, Landwirtschaft. Genutzte Fläche, Wald, Friedhof, Stadtgrenze* – kolej, drogi główne, drogi lokalne, ciekły wodne, obszary mieszkalne, obszary o zabudowie mieszanej, obszary przemysłowe, zieleni publiczna, ogródki działkowe, tereny rolnicze, las, cmentarz, granice miasta.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/ 405

48. Jelenia Góra. **Cieplice, plan miasta, 1944**. *Bestandsplan zum Bebauungsplan für die Stadt Bad Warmbrunn, Bad Warmbrunn im Mai 1944, der Architekt ...* (podpis nieczytelny). Światłokopia kolorowana, 196 × 97 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 20 cm = 500 m, orientacja północno-wschodnia. Na dole opis oznaczeń barwnych: *Bauten mit Denkmalswert, Industrie und Gewerbe* – budowle zabytkowe, przemysł i rzemiosło.

APWr, sygn. Kart. Rej. Wr. IV/ 400

49. Jelenia Góra. **Fragment mapy topograficznej, 2016**. Skala 1:10 000. Arkusze: M-33-44-A-b-4 *Jeżów Sudecki*, M-33-44-B-a-3 *Dziwiszów*, M-33-44-A-d-2 *Jelenia Góra*, M-33-44-B-c-1 *Jelenia Góra-Zabobrze* w układzie współrzędnych 1992, z 2016 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

50. Jelenia Góra. **Ortofotomapa, 2009**. Piksel 0,25 m, z 2009 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

MAPS, PLANS AND ILLUSTRATIONS

By Rafał Eysymontt, Grzegorz Grajewski

On the cover and title page: Jelenia Góra. **Panoramic view of the city from the south-eastern side, 1739.** Werner, F.B., *Scenographia Urbium Silesiae Tab VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten Schlesiens*, Table VII – Scn. 55–61. Colored copperplate, 26.3 × 16.7 cm.

Collection of Iconography of the University Library in Wrocław [ULW], call No. 595029.

DESCRIPTIVE SECTION

1. Jelenia Góra. A town panorama with the Karkonosze Mountains, 1939. A fragment of the publication *Der kleine Stadtplan von Hirschberg i. Rsgb mit Panorama*. Multi-colour print, 19 × 15 cm, no scale. On the print – Polish designations: 'To Krzyżatka (Kowary)', 'To Karpacz', 'Śnieżka', 'To Cieplice', 'To Szklarska Poręba'. Inscription at the bottom: 'A panorama of Jelenia Góra'.

The State Archive in Wrocław [SAW], call No. Kart. Rej Wr. IV/452

2. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland). Study by M. Młynarska-Kaletynowa, cartography by J. Polamarczuk and M. Siehankiewicz.

3. A panorama of Cieplice, 1714–1742. G. Böhmer, *Das Hoch-Reichs-Graffl-Schaafgottsches – Riesen Gebirge vom Warmen – Bade anzusehen*. Copperplate, after 1714 and before 1742; 34.5 × 18 cm. On the left below: *delin. ad vivum G: Henselius*; in the middle: *Sumplibus Gottlieb Siegerti Bibliopol*; on the right: *G. Böhmer fec. Schmiedeberge in Silesiae*. A view of Cieplice from the north, in the background – the Karkonosze Mountains, below the legend:

1. Die Schnee oder Riesen Koppe darauf die Kapelle	Śnieżka or Kopa Olbrzymia Mountain with a chapel
2. Die Gegend wo lauter Wellensteine liegen	a stone run area
3. Der Schmiedeberger Kamm	Kowarski Ridge
4. Der Seiffenberger Kamm, darauf das Knieholz,	Złotówki Ridge, where dwarf mountain pine
5. Die kleine Koppe	Mała Kopa Mountain
6. Der Krumme Hübel	Karpátka (Krzywa Góra) Mountain
7. Anna Kirchel	chapel of St Anna
8. Seidorff	the village of Sosnowka
9. Weg nach der Koppe	the road to Kopa Mountain
10. Krebses Baude	Krebs' hut
11. Hasens und Schlingels Baude	Hasen's and Schlingel's huts
12. Der geistlichen Baude	Clergy's hut
13. Siegemunds oder die Koppen Baude	Siegemund's or 'Na Kopie' hut
14. Der Seiffenberg	Złotówka Mountain
15. Abgrund darinen der kleine Teich	Mały Staw Pond cirque
16. Die Teichränder	the rim of Wielki Staw Pond (Srebrny Uplaz)
17. Der Mittagsstein	Stonecznik Rocks
18. Der grosse Teich	Wielki Staw Pond
19. Die Dreysteine wo Riebenzahls Kanzel	Trzy Skąły Rocks with Liczyrzepa Pulpit (Czarcia Ambona Pulpit)
20. Die kleine Sturmhaube	Mały Szyszak Mountain
21. Vogelstein	Ptasi Kamień Mountain
22. Mannstein	Męski Kamień (Czeski Kamień) Mountain
23. Nadelstein	Panieńskie Skąły (Śląskie Kamienie) Mountain
24. Groosse Sturmhaube	Wielki Szyszak Mountain
25. Schneegruben	Śnieżne Kotły Cirques
26. Spitzberg	Łabski Szczyt Mountain
27. Schlesische oder Esaias Baude	Buda Śląska (lub Esajasza) hostel
28. Reissenträger	Szrenica Mountain
29. Zackelberg wo der merkwürdige Waßersturz oder Einfall	Przedział Mountain with a noteworthy waterfall (Kamieńczyk Waterfall) (no Polish name)
30. Quirla	Ostrosz Mountain
31. Die Schärffe	the village of Piechowice
32. Petersdorff	the village of Sobieszów
33. Hermsdorff	Kamienna River near the bleaching plant of Mr Gottfried
34. Der Zackenfluß bey Hr: Gottfrieds Bleiche	Ponds
35. Teiche	Chojnik Mountain and castle
36. Berg und Schloß Kynast	Żar Mountain
37. Hertberg	Czarne Zbocze Mountain
38. Schwarzberg	Studnik Mountain
39. Saalberg	the village of Zachelmie
40. Saalhäuser	the village of Podgórzyn
41. Giersdorff	the village of Zwierzyniec
42. Der Thiergarten	a paper mill
43. Papiermühle	Susz Mountain
44. Himprichtsberg	Kühn mill
45. Kühnmühle	the village of Cieplice Zdrój
46. Warme Bad	a road to Jelenia Góra
47. Weg nach Hirschberg	the village of Malinnik
48. Heersdorff	

The Iconography Collection of the Karkonosze Museum [KM] in Jelenia Góra, call No. AH 2947

4. Jelenia Góra. A panorama from the north, 1662. Hirschberg. G. Kleiner, etching, a new print from the 20th c., 13.2 × 8.7 cm. Shown: the tower of the parish Church of SS Erasmus and Pancras, the tower of Wojanowska Gate, the town hall tower, the towers of Zamkowa Gate, the tower of the Długa Street Gate with the barbican, earth fortifications before the outer moat. To the right, on Galgenberg (today: Kościuszko) Hill, a gallows.

The Graphic Collection of the National Museum [NM] in Wrocław, call No. VII 0461

5. Jelenia Góra. Panorama from the south, 1747. F.B. Werner, *Hirschberg im Prospect*. A coloured drawing, 16 × 6 cm. On both sides of the panorama – explanations of the number designations:

1. Das Burg Thor	Zamkowa Gate
2. Buchische Garten	the gardens of the Buchs family
3. Das Rathaus	the town hall
4. Langgassen Thor	Długa Street Gate
5. Stadt Pfarr K.	the town parish church
6. Schildauer Thor.	Wojanowska Gate
7. S. Anna Kirche	St Anna's church
8. Luther: Gnade K.	the Lutheran Church of Mercy

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GStA PK], call No. XVII. HA Rep. 135 nr 526, t. 5, s. 288r i 289v

6. Jelenia Góra. A town panorama from the south-east, 1737–1739. Etching, 20 × 17 cm. At the top, a cartouch supported by angels, with the inscription: *Alles was O dem hat lobe den HERNN Halleluja Hirschberg* [psalm 150: Let everything that has breath praise the Lord. Praise the Lord], inscription at the bottom: *Böhmer del: et Sc: Hirschbergae*. Visible suburban gardens and suburbs.

The KM Iconography Collection in Jelenia Góra, call No. AH 2504

7. Jelenia Góra. The Old Town, a view from the south, 1929. A print from a glass negative, 13 × 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, call No. 58800

8. Jelenia Góra. A schematic town map, ca. 1750. F. von Wrede, *Hirschberg – the title sheet*, [in:] Christian Friedrich von Wrede, *Krieges Carte laengst der Schlesi-schen und Boehmischen Grentze von der Lausnitz an bis Maehrne in 47 Sectiones getheilet...* A coloured pen-and-ink drawing, 11 × 10 cm, scale of the original: ca. 1:13,500, linear scale: 25,7 cm = 950 Rhenish rods, marked roads, buildings and structures, forests, cross hatching – land relief.

SBB, Kartenabteilung, call No. IIC Kart. N 15060, Band 1, Titelblatt

9. Jelenia Góra. A view of the town from the south-west, 1 quarter of the 19th c. K.F. Stuckart, *Hirschberg*. Etching, 20.2 × 16.7 cm. From the left: the Długa Street Gate tower, the town hall tower, the tower of the Church of SS Erasmus and Pancras, the Wojanowska Gate tower, Wojanowskie Suburb and the Church of Grace.

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 12228

10. Jelenia Góra. The old bridge on the Bóbr River, 1866. C.U. Huber acc. to a drawing by Th. Blaetterbauera, *Partie aus Hirschberg mit der alten Boberbrücke im Jahr 1866*, publ. Carl Flemming, Glogów 1885, steel engraving, 15.7 cm x 12 cm. A bridge on the Bóbr River, in the background – the parish church of SS Erasmus and Pancras

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 0462

11. Jelenia Góra. The Old Town, a view from the south, 2001. An aerial photograph.

Herder Institut Marburg, call No. Kirk, No. 147530

12. Jelenia Góra. A panorama of Cieplice from the north, with the Karkonosze Mountains in the background, 1747. F.B. Werner, *Warmbrunn*. A coloured drawing, 12 × 4,2 cm. On both sides of the panorama – explanations of the number designations:

1. Bethaus	a prayer house
2. Schlos	a castle
3. Schafgotsch Bad	baths of the Schaffgotsch family
4. Probstbad	[monastery] parish baths
5. Glocke Thurm	the belfry
6. Kirch.	[Catholic] church
7. Probstey	the parish [Cistercian provostry]
8. Bad Häuser	bath houses

GStA PK, call No. XVII. HARep.135 No. 526, Vol. 5, p. 288r and 289v

13. Jelenia Góra. The Evangelical church, the pastor's house and a school at Cieplice, after 1779. J.G. Ender, copperplate, 31 × 19.8 cm, caption: *1. Die Evangel: Kirche, 2. Die Prediger Wohnung, und 3. Das Schulhaus im Warmbrunn. J.G. Ender Sc. in Petersd: [orf].* (1. The Evangelical church, 2. The preacher's house, 3. The school at Cieplice, etched: J.G. Ender at Piechowice).

The KM Iconography Collection in Jelenia Góra, call No. AH 2413

14. Jelenia Góra, Plan of Cieplice, ca. 1830 r. *Karton zum Plane von Warmbrunn in Schlesien*. scale of the original: ca. 1: 8600, north-west orientation. Copperplate, 24 x 19, 5 cm. On the margins the description of the 16 major buildings.

The ULW Collection of Cartography, call No. 173 – III C.

15. Jelenia Góra. **Cieplisce Zdrój. The baths of the Schaffgotsch Counts and the parish of the Krzeszów-based Cistercians, early 19th c.** F.A. Tittel, *Das Graefliche und Probst= Bad zu Warmbrunn in Schlesien. Radirt von F.A. Tittel in Schmiedeberg*. Copperplate, 27 × 19 cm. On the left – a spring called 'Hrabiowskie' [owned by counts], on the right – 'Proboszczowe' [owned by the parish priest], in the background on the right – Długi Dom and the parish church tower.

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 0270

16. Jelenia Góra. **The Evangelical church at Sobieszów, after 1750.** *Das Evangel= Bethaus in Hermsdorff unterm Kynast*. Copperplate, 30 × 25.3 cm. A view of the church, in the background – village structures and a palace. Numbers used to mark:

1. Bethaus	a prayer house
2. Prediger Wohnung	the preacher's house
3. Gräfl. Schaffgotsch. Beamtenhaus	the house of the administrator of Count Schaffgotsch's estate
4. Cathol: Kirchen	a Catholic church
5. Glockent.	the belfry
6. Kynast	Chojnik Mountain
7. Hohle Stein	Dziurawa Skała Mountain
8. Salberg	the village of Zachemie
9. Walk: Malz: und Crystall: Mühle	a fulling mill, a malt mill and a glass grinding workshop
10. Agnetend	the village of Jagniątków
11. Sturmhaube	Wielki Szyszak Mountain
12. Kleiner Schneegrube	Mały Śnieżny Kocioł Cirque
13. Grosse Schneegruben hinter welchen der Elb- Brunn entspringt	Wielki Śnieżny Kocioł Cirque, and behind them – the spring of the Łaba River
14. Petersdorfer Bethaus	a prayer house at Piechowice

The KM Iconography Collection in Jelenia Góra, call No. AH 2414

CARTOGRAPHIC SECTION

1. Jelenia Góra. **Cadastral plan.** By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a cadastral plan in scale 1:2700 from 1787/1788, stored in the State Archives in Wrocław.

2. Jelenia Góra. **Spatial development of the city.** By: G. Grajewski, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:25 000 scale reproduced by a Studio Plan map from 2011.

3. Jelenia Góra. **A parcellation map of the founded town.** By: M. Chorowska, cartographic design by: J. Polamarczuk. Plan in 1:2000 scale reproduced by a map from 1955 r.

4. Jelenia Góra. **The study on property and usage of buildings according to the register from 1759.** By: M. Chorowska, cartographic design by: J. Polamarczuk. Plan in 1:2000 scale reproduced by a map from 1955.

5. Jelenia Góra. **Relics of stone and brick structures and elements of the development of the parcel in architectural and archaeological investigation, 2007.** By: R. Gliński, graphic design by: M. Siehankiewicz.

6. **The development of rural settlement in Jelenia Góra area from 13th to the 19th c.** By: D. Adamska, cartographic design by: M. Siehankiewicz. By a topographic plan in 1:25 000 scale from 1975-1986.

7. **Archaeological sites and discoveries in the area of Jelenia Góra.** By: S. Firszt, cartographic design by: M. Siehankiewicz. By a topographic plan in 1:25 000 scale from 1975-1986.

8. Jelenia Góra. **Cieplisce Zdrój, a panorama from the north, 4th quarter of the 17th c.** Distemper on canvas, 308 × 104 cm. In the foreground – the Kamienna River with a mill and a bridge. In the background – the Renaissance palace of the Schaffgotsch family.

The NM Graphic Collection in Wrocław, call No. VIII 2396

9. Jelenia Góra. **Cieplisce Zdrój, sketched plan of spa part, after 1696.** *Pars I Abbildung Warmbrünnes fol. 166 inferno*. Pen-and-ink drawing, 48 x 31 cm, north orientation. East part of Cieplisce with spa buildings, Schaffgotsch castle and mill.

APWr, Documents of the Cistercian monastery in Krzeszów, section I, call No. 72, p. 351/352

10. Jelenia Góra. **Cieplisce Zdrój, sketched plan of monastery part, after 1696.** *Pars 2 te von Abbildung Warmbrünnes ante fol 167*. Pen-and-ink drawing, 70 x 31 cm, south orientation. West part of Cieplisce with the cistercian parish buildings. .

APWr, Documents of the Cistercian monastery in Krzeszów, section I, call No. 72, p. 355/356

11. Jelenia Góra. **A map of the town's environs from 1747-1753.** F. v. Wrede, *Krieges Karte der Gegend von Breslau bis an die Pohnische Grenze und von Creuz-*

burg bis nach Zullchau in 42 Sectiones eingetheilet. A coloured pen-and-ink drawing, 59 × 43 cm, scale of the original: 1:34,500, linear scale: 21.8 cm = 1 mile (2,000 Rhenish rods). The map shows land relief, waters, forests, roads, buildings and structures.

SBB, Kart., call No. N 15060, Band 1, Karte 8

12. Jelenia Góra. **A view of the town from the south, 1747.** F.B. Werner. A coloured drawing, 38.5 × 27.5 cm. On the right, in a frame, a legend in two columns:

1. Stadt Pfarrkiche	the parish church
SS. Erasmi et Pancratii	of SS Erasmus and Pancras
2. Stadt Rathhaus	the town hall [consecrated]
Ao. 1747 d. 25. Sept:	in 1747, on 25 September
3. Jesuitter Residenz	a Jesuit residence
4. Schüller Thor	Wojanowska Gate
5. S. Anna Kirchel	the little Church of St Anna
6. Pfarrhof	[catholic] presbytery
7. Siebenhäuser od: Häringsbauden	Seven Houses or herring shalls
8. Fleischbanck	butcher stalls
9. Brod Bänck	bread maker stalls
10. Burck Thor	Zamkowa Gate
11. Langgassenthor	Długa Street Gate
12. Evang: luthr. Schul. unde Kirch.	Evangelical and Lutheran [crossed out: school and] church
13. Glognerische Gruft	the tomb of the Glogner family
14. Glafaisch Gruft	the tomb of the Glafey family
15. Winklerisch Gruft	the tomb of the Winkler family
16. Baumgartisch Gr:	the tomb of the Baumgarten family
17. Mohrenfeldisch Gr:	the tomb of the Mohrenfeld family
18. Baumgartische Gr:	the tomb of the Baumgarten family
19. Ketzlerische Gr:	the tomb of the Kätzler family
20. Mentzliche Gr:	the tomb of the Mentzl family
21. Tralische Gr:	the tomb of the Tralles family
22. Ihleische Gr:	the tomb of the Ihle family
23. Schmidische Gruft	the tomb of the Smith family
24. Evangel. luthr. Schul.	the Evangelical and Lutheran school
25. Schmidisch Garten	the garden of the Smith family
26. Baron Schweinichi Gartē	the garden of Baron von Schweinichen
27. Mentzliche Gartē	the garden of the Mentzl family
28. Hünelische Garten	the garden of the Hünel family
29. Glaffnische Gartē	the garden of the Glafey family
30. Jägerische Garten	the garden of the Jäger family
31. Herr von Buchs Garten	the garden of Mr von Buchs
32. Jhlaische Garten	the garden of the Ihle family
33. Baron Tarrsische Garten	the garden of Baron Tralles
34. H. Geist Kirche u. Beg[rebnis]	the Church of the Holy Ghost and a churchyard
35. Die Neumühle	a new mill
36. Wasser Thurm	a Water Tower
37. Königl. Magazin	a royal warehouse
38. Färberey	a dyeworks
39. Spittal	a hospital
40. Nieder Mühl od.	a Lower Mill or...
41. Burg Platz	[A post] Castle square
42. Ober Mühl.	an Upper Mill
43. Papier Mühl.	a paper mill
44. Contessisch Haus	the house of the Contessa family

Names of streets within the town walls:

Hinter Gasse	Today: Mikołaj Kopernik Street
Lichte Burg Gasse	Today: Jasna Street
Schiller Gasse	Today: M. Konopnicka Street
Drath Ziher Gasse	Today: Druciana Street
Juden Gasse	Today: Szkolna Street
Bad Gässel	Today: Mroczna Street
Stock Gasse	Today: part of Krótka Street

Names of streets outside the town walls:

Schützen Gasse	Today part of J. Piłsudski and Sudecka Streets
Hirten Gasse	Today part of J. Piłsudski Street
Heil. Geist Gasse	Today part of Wolności Street

Names of towns, villages, rivers and utility areas:

Die Seschs Städte	near Grunwaldzka Street
Strubitz	The village of Strupice
Rosenau	near Różana Street
Zacken	The Kamienna River
Bleichen	Bleaching plants

Below the drawing – a shield with the town's coat of arms and a designation of the colour of the lower field: blau; in the bottom right corner the date: *d. 28 Septbr.* Ao. 1747. 28 September 1747.

GStA PK, call No. XVII. HARep. 135, No. 526, Vol. 5, p. 234r and 235v

13. Jelenia Góra. A view of Cieplice and the Karkonosze Mountains, 1748. B. Maywald, *Warmbrunn, und den Entwurf des Riesen Geburges*. A coloured drawing with the inscription under it: *Benjamin Maywald, Glasschneider in Warmbrunn*; below, on the undercoat sheet, a note in a different handwriting: *Gezeichnet vor 1783 [the year changed to: 1748], Gestorben 1825 [the date of death crossed out]*. On the reverse, a label with a handwritten note: *In Warmbrunn starb den / 15. Juni 1825 der Stein und / Wappenschneider und Gerichtsgeschworne / Benjamin Gottlob Maywald / 76 Jahre und 11 Monate alt / auf der Bergemann'schen Chronik / von Warmbrunn dürfte ... dieses Entwurfs sein. /*, below an illegible signature. The note mistakenly ascribes the authorship of the drawing to a glass grinder Benjamin Gottlob Maywald (1748–1825) – in fact, this was executed in 1748 by his father, also a glass grinder, Benjamin Maywald (1710–1778).

The National Library in Warsaw, call No. ZZK A. 347

14. Jelenia Góra. A cadastral map of Czarne, 1749. *Plan. Des Gutttes Schwartz-Bach- nebst allen da zu gehoerigen Pertinentien-Vermessen Anno; 1749 – von F.S. Witte*. A multi-colour drawing, 53 × 73 cm, linear scale: 15,2 mm = 200 Rhenish rods.

SAW, cadastral maps of the county of Jelenia Góra, call No. 1571

15. Jelenia Góra. A map of a part of the Old Town area, 1750. *SITUATIONS PLAN derer Allhier in der Königlich Preussischen Weichbild Stadt HIRSCHBERG Durch eine in der Nacht zwischen den 14-ten und 15-ten dieses um zwölf Uhr entstandene FEUERS-BRUNSS. Dem Bürger und Brandtwein Brenner IOHANN HABERHAUFF Dem Bürger und Seiffesieder IOHANN GOTTFRIED KRETSCHMAR und Der Fleischer Wittwe WINCKLERIN abgebrandten HINTER GEBAEUDE. Hirschberg d. 31-ten Jan. 1750. Mich: Weise*. A multi-colour drawing, canvas-backed paper, 70 × 50 cm, scale of the original: 1:222, linear scale: 128 mm = 90 Rhenish rods. Marked streets and their names, plots with names of their private or institutional owners (a royal chamber, a Catholic school), buildings burnt down or damaged by fire, surviving buildings, backyard gardens, a bath house, a dyeworks, a town prison, town walls.

SAW, call No. Kart. Rej Wr. IV/86

16. Jelenia Góra. A map of the part of the town near Wojanowska Gate, 1755. *Situations Plan des Schildauer Thores in der Koenigl: Creys und Handels Stadt Hirschberg. Hirschberg, den 1ten Decbr. 1755. Weise*. A multi-colour manuscript, 51 × 38 cm, scale of the original: 1:636, linear scale: 17,3 cm = 30 Rhenish rods. Marked: the town wall rings with the towers, the road layout in Wojanowskie suburb, the town wells, the Zwinger, the town moat, the neck and tower of Wojanowska Gate, the adjoining Church of St Anna, the area around the parish church chancel with the fire station with a fire hose built at the town walls.

SAW, call No. Kart. Rej Wr. IV/87

17. Jelenia Góra. A site plan of the town and its environs, 1759. *Plan von der Situation und des Postens bey Hirschberg, wie solcher durch 2. Batt: und 3. Escadrons unter Commando des Generals Maj: v. Meÿer vorn ... bis zum ... August 1759 besetzt gewesen*. A coloured pen-and-ink drawing, 44,5 × 27 cm, scale of the original: 1: 15 000, linear scale: 12,5 cm = 2,000 steps, south-west orientation. Marked: land relief, mountains, rivers, churches and major buildings and structures, the location of troops around Jelenia Góra, the fortifications on *Galgenberg* and *Hausberg*.

Staatsarchiv Wien, call No. H III e 2177

18. Jelenia Góra. A town map with the water supply system, 1769. *Situations Plan. Der Königl. Preussischen Stadt Hirschberg und des darinne befindlichen Wasser-Geleites, aufgenommen in April ao. 1769 von Joh. Friedr. Isemer*. Below: *Beschreibung des Röhr Geleites* (here descriptions of seven water supply lines). A multi-colour drawing, canvas-backed paper, 68,5 × 60,5 cm, scale of the original: 1:2,000, linear scale: 93 mm = 50 Rhenish rods, south-west orientation. Marked: streets and their names, private plots with their owners' names, gardens, walls and gates, the moat and the town grange, sacred and public buildings, utility buildings, the water supply system.

SAW, call No. Kart. Rej Wr. IV/88

19. Jelenia Góra. A map of the town's environs, ca. 1770. Schmettau, a coloured pen-and-ink drawing, 90 × 55 cm, scale: ca. 1:33,000, marked land relief.

SBB, call No. L 5420/7, 16 (195)

20. Jelenia Góra. A map of the town's environs with the northern part of Cieplice, 1770. Schmettau, a coloured pen-and-ink drawing, 90 × 55 cm, scale of the original: ca. 1:33,000. It covers the northern part of Cieplice, marked the border with Bohemia and land relief.

SBB, call No. L 5420/7, 22 (201)

21. Jelenia Góra. A map of the environs, ca. 1770. L.W. von Regler, *Schlesien links der Oder ohne Grafschaft Glatz*. Sections: *Jauer, Schönau, Hirschberg, Schmiedeberg, Warmbrunn*. A coloured pen-and-ink drawing, 50 × 70 cm, scale of the original: 1:33,000, linear scale: 31,8 cm = 1 mile (10,000 steps, 2,000 Rhenish rods), south-west orientation. Jelenia Góra's environs from the border with Bohemia, marked land relief.

SBB, call No. N 15140/1 Blatt 49

22. Jelenia Góra. A town map, 1787/1788 [duplicate]. *Oculair Plan von der Situation der Königl-en Immediat Stadt — Hirschberg. Auf Alerhöchsten Befehl einer*

Königlichen Hohloeblichen Glogauischen Krieges und Domainen Cammer, Aufgenommen und gezeichnet in denen Monathen Dezember und Januarius 1787/8. A coloured pen-and-ink drawing on canvas-backed paper, 102,5 × 67,5 cm, scale of the original: 1:2,700, linear scale 14,7 cm = 100 rods, east orientation. Inscription at the bottom: *von Conducteur Neumann*. To the right of the cartouch – a drawing of some packets, one of which with a geometrical figure and the annual date of 1753 on the packaging, the horn of plenty over it. Depicted: the entire area of the town with house numbers and functions of the major buildings. In red – buildings covered with roof tiles, in gray – with shingled roofs. Marked: the parcellation. The inn in *Greifenbergstrasse*, known as: *Waldhauser*, and the mill at the village of *Cunnersorf* shown much closer than in reality.

SAW, Regency of Wrocław, call No. Kart. Rej. Wrocl. IV/89

23. Jelenia Góra. A view from today's Kościuszki Hill towards Cieplice, 1793. C.F. Reinhardt, *Gegend von Cavalierberg bey Hirschberg nach Warmbrun in Schlesien*. The inscription at the bottom: *mit Königl: allergnädigsten Privilegio. Angefertigt von D. Berger 1793. Nach der Natur gemahlt von Reinhardt*. A coloured copperplate, 32,5 × 43 cm.

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 3244

24. Jelenia Góra. A view from the direction of Wleń, 1815. C.Th. Mattis, *Hirschberg. Aufgenommen an der Strasse v. Laehn*. Under the picture field: *lith. bei C. Mattis Schmiedeberg*. A lithograph on paper, 32,5 × 24,5 cm. A panorama from the north-east, in the background – the Karkonosze Mountains with Śnieżka Mountain.

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 0281

25. Jelenia Góra. A map of today's Kościuszki Hill, 1816. *Plan des Cavalier Berges bei Hirschberg*. A copperplate, 38,2 × 24 cm, scale of the original ca. 1:1,900, linear scale: 9,8 cm = 600 Rhenish feet. Bottom left: *Aufgenommen von Böhm zu Hirschberg i. J. 1816*, right: *gest. von C.G. Löwe 1817 in Breslau*.

Legend:

A. <i>Der Cavalier von dem der Berg den Nahmen</i>	a cavalier, after whom the mountain was called
B. <i>Monument des Director Schönau</i>	a monument to director Schönau
C. <i>Gesellsch: Haus</i>	The society house
D. <i>Brandst Coffee Haus</i>	Brandt's coffee house
E. <i>Krügels Tabagie</i>	Krügel's tobacco smoking house
F. <i>Tabagie</i>	a tobacco smoking house
G. <i>Schall-Saal</i>	the Schall Hall
H. <i>Wagen Platz</i>	a yard for carriages
I. <i>doppelt wellenförmig aufgesetzter regenerirter Granit Felsen</i>	granite rocks exposed, formed into a double wave partial properties
K. <i>An Particuliers gehörende</i>	[owned by] Ms Lipfert
L. <i>Mad: Lipfert</i>	[owned by] Mr Schneider
M. <i>[Hr.] Schäffer</i>	[owned by] Mr Schäffer
N. <i>Fr. D. Lange</i>	[owned by] Ms D. Lange

The other inscriptions on the etching:

<i>Weg nach der Warmbr. Str. nach dem Schüss Hause nach der Ziegelei</i>	a road to the road to Cieplice to the Shooting House to the brickyard
<i>Strasse von Schmiedeberg</i>	a road from Kowary
<i>Strasse nach Schmiedeberg</i>	the road to Kowary

The KM Iconography Collection in Jelenia Góra, call No. AH 3539

26. Jelenia Góra. A fragment of a topographic map, 1824. *Urmesstischblatt. Arkusze: Hirschberg, Warmbrunn. Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 vom Pr Lieut. Vogel v Falkenstein, Kaiser Gren. Regt*. A coloured pen-and-ink drawing, 50 × 47 cm, scale of the original: 1:25,000. A topographic map, an assembly of two sections.

SBB, call No. IIIC Kart. No. 729, 3009, 2947.

27. Jelenia Góra. A map of Cieplice, ca. 1830. *Warmbrunn in Schlesien. Sr. Excellenz dem Erblandhofmeister von Schlesien, freien Standesherrn der Herrschaft Kynast, wirklichen Kammerherrn, des grossen rothen Adlerordens Ritter, Herrn Reichsgrafen Leopold Gotthard v. Schaffgotsch hochachtungsvoll zugeeignet von Vogel v. Falckenstein, Prem Lieutenant im Kaiser Franz Grenadier Regiment*. A coloured lithograph, 57 × 48,5 cm, scale of the original: ca. 1:8,700, linear scale 13 cm = 300 feet. Around the map – fringe views of Cieplice and its environs. Bottom left the inscription: *Aufgen. u. gez. von V. v. F der Plan gest. v. B. Schrift v. Jäck, die Ansichten v. L. Meyer jun. in Berlin*; bottom right: *Hierbei ein Karton zur näheren Erläuterung*.

SBB, call No. IIIC Kart. X 35660 1

28. Jelenia Góra. A view of the centre of Cieplice from the east, 1848–1862. W. Loeillot acc. to L.F. Koska, publ. Eduard Trewendt / Wrocław. A tonal coloured pencil lithograph, 14,7 × 21,6 cm (trimmed). A view from Sołtysia Hill, to the right – the Evangelical church tower, further – the Catholic church belfry, in the background – the Karkonosze Mountains.

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 0257

29. Jelenia Góra. **A town panorama from the north-west, ca. mid-19th c.** A.H. Paine, acc. to a drawing by L. Mayera, *Hirschberg*. Steel engraving, 18.5 × 12.7 cm. In the foreground – a bridge on the Bóbr River, in the background – the Karkonosze Mountains.

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 0469

30. Jelenia Góra. **A view of the town from the south-east, after 1860.** E.W. Knippel, lithograph, 43.6 × 26.7 cm. A view from the area next to Kościuszko Hill (*Cavalierberg*) towards Wojska Polskiego Alley (*Wilhelm Strasse*).

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 0473

31. Jelenia Góra. **A view of the town against the Karkonosze Mountains, after 1866.** E.W. Knippel, coloured pencil lithograph, 35.6 cm × 26.3 cm, partly trimmed, glued onto cardboard with a lithographic frame. The town from the north-west, on the right – a railway bridge on the Bóbr River.

The Graphic Collection of NM in Wrocław, call No. VII 14259

32. Jelenia Góra. **A town map, 1860 (?).** Schwarz, *Plan der Innern Stadttheile von Hirschberg*. A coloured pen-and-ink drawing, 43 × 36.5 cm, south-west orientation. Marked: blocks of buildings, streets with names, in the right bottom corner – silhouettes of the Długa Street Gate and Wojanowska Gate. A stamp of a former owner: ARCHITEKTUR-MUSEUM // TECHNISCHE HOCHSCHULE // CHARLOTTENBURG.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, call No. 130879

33. Jelenia Góra. **A view of the town walls between Wojanowska Gate and Zamkowa Gate, ca. 1850.** *Ansicht der Stadtmauern von Hirschberg. Ansicht der Stadtmauern zwischen dem Burg und dem Schildhauer Thor zu Hirschberg, von dem Graben aus gesehen.* A multi-colour drawing, 61 × 18.5 cm. A reproduction in two parts.

SAW, call No. Kart. Rej Wr. IV/448

34. Jelenia Góra. **A design of a part of the promenade, ca. 1870.** *Plan zur Fortsetzung der neuen Promenade von der Schulgasse bis zur Langstrasse. Entworfen und gezeichnet vom Kunstgaertner von F. Siebenhaar,* no year given [ca. 1870]. A multi-colour drawing on Bristol board, 128 × 58 cm, scale of the original 1: 3,000, linear scale 12.7 cm = 100 Prussian rods. A design of a section of today's Bankowa Street between Szkolna Street and Długa Street (with the parcellation of the adjoining plots and the owners' names).

SAW, call No. Kart. Rej. Wrocl. IV/93

35. Jelenia Góra. **A town map, 1884.** *Situations-Plan von Hirschberg in Schlesien. Nach amtlichen Quellen bearbeitet. Verlag von A. Heilig, Buchhandlung Markt 6.* Lithograph, 62 × 58 cm, scale of the original: 1:7,500, linear scale 10.8 cm = 800 m. A note under the map: *Lith. Anst. v. E. Siegemund, Hirschberg i/ Schl.* Legend: *Königliche Gebäude, Städtische Gebäude, Privat- Gebäude, Gebäude der angrenzenden Ortschaften.* Royal, municipal and private buildings, as well as buildings in the adjoining towns and villages. Names of hills, rivers, towns, villages and streets.

SBB, call No. IIC Kart. X 27193

36. Jelenia Góra. **A map of the town and its environs, ca. 1890.** *Karte von Hirschberg in Schlesien und seiner nächsten Umgebung.* Inscription at the bottom: *gezeichnet von C. Schnirch.* A multi-colour drawing on paper, 89 × 51.5 cm, scale of the original: 1:10,000, linear scale 10 cm = 1,000 m, north-east orientation. The legend describes: fields, meadows, forests, gardens, granges, cemeteries, waters, roads, stone bridges.

SAW, call No. Kart. Rej Wr. IV/98

37. Jelenia Góra. **A map of Cieplice, ca. 1895.** A.C. Schöckel, *Plan von Warmbrunn in Schlesien, Verlag von E. Gruhn's Buchdruckerei i. Warmbrunn, Lith. Anst. Carl Schöckel, Hirschberg.* Lithograph, 32 × 45 cm, scale of the original: 1:5,000 (mistakenly given as '1:500'), linear scale 10 cm = 500 m. In the lower corner – a frame with an explanation of the numbers. The map is accompanied by cards with adverts.

1. Badeverwaltungs- u. Amts- Bureau	spa and office management
2. Kurwannen – Anstalt u. Badehaus	spa baths – Spa House
3. Grosses Bassin	Great Pool
4. Kleines Bassin u. Leopoldsbad	Small Pool and Leopold's baths
5. Wann- Badeanstalt im Klosterhofe	bathrooms in the monastery courtyard
6. Gräfl: Bade- Armen- Hospiz.	count bath and shelter
7. Neue Quelle	New Spring
8. Post- u. Telegrafen- Amt.	post and telegraph office
9. Bahnhof	railway station
10. Friedrichsbad	Frederic's baths
11. Buchdruckerei	printing house

The National Library in Warsaw, call No. ZZK 16 095

38. Jelenia Góra. **A cadastral map of Cieplice, 1899.** *Kreis Hirschberg, Gemarkung Bad Warmbrunn No 63, Gemarkungskarte in 27 Blättern, Blatt 15.* A multi-colour drawing, scale of the original: 1:500. The map drawn up in 1893, reviewed in 1896, supplemented in 1899. It covers the centre with the former Cistercian prostry and both spas. Sheet 15.

SAW, Jelenia Góra Branch, Cadastral maps of the county of Jelenia Góra, call No. 2105

39. Jelenia Góra. **A cadastral map of Kunice, 1919.** *Plan der Gemeinde Cunnersdorf (Riesengebirge). Aufgenommen und angefertigt im Jahre 1919 durch Alexander Rath, Ingenieur und staatlich vereideter Landmesser Breslau.* Multi-colour, scale of the original: 1:2,500, linear scale 16 cm = 400 m.

SAW, Jelenia Góra Branch, Cadastral maps of the county of Jelenia Góra, call No. 979

40. Jelenia Góra. **Fragment of a topographic map, 1919.** *Messtischblatt. Fragments of two sections: 2947 Hirschberg (Am Bober), 2009 Bad Warmbrunn.* Black and white print, size 56 × 59 cm, original scale: 1:25,000. Road network, buildings, forests and relief marked.

The Department of Geoinformatics and Cartography at the University of Wrocław, Collection of Cartography, call No. XIII 337-3; The ULW Collection of Cartography, call No. 6541 – III C 3009,2.

41. Jelenia Góra. **Fragment of a topographic map, 1930.** *Fragments of two sections: 2947 Hirschberg im Riesengeb., 2009 Bad Warmbrunn.* Black and white print, size 56 × 59 cm, original scale: 1:25,000. Road network, buildings, forests and relief marked.

The ULW Collection of Cartography, call No. 6541 – III C 3009,1; 6541 – III C 2947..

42. Jelenia Góra. **A town map, 1922.** *Stadtkreis Hirschberg in Schlesien. Angefertigt, Hirschberg im September 1922. Stadt-Vermessungsamt, Krusch, Oberlandmesser. Druck vom C. Maresch, Graph. Anst. Breslau I.* Caption: *Für den Entwurf Stadtbauamt* (illegible signature) *Stadtbaurat.* Colour print, 140 × 148 cm, scale of the original: 1:10,000, linear scale: 15 cm = 1,500 m, north-east orientation. A note under the scale: *Zur Bauordnung vom 8. Sept. 1923 gehörig.* The plan shows the limits of the construction zones as per the town's building ordinance of 8 September 1923.

SBB, call No. IIC Kart. X 27200 5

43. Jelenia Góra. **The Old Town, a view from the west, 1928.** A print from a glass negative, 13 × 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, No. 58774

44. Jelenia Góra. **The Old Town, a view from the south, 1928.** A print from a glass negative, 13 × 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, No. 58790

45. Jelenia Góra. **A town map, 1928–1930.** *Hirschberg i. Rsgb., Stadtvermessungsamt, 1928–1930, Durchlichtungsdruck: Berliner Lithographisches Institut. Berlin W. 35.* Collotype print, each section: 55 × 70 cm, scale of the original: 1:1,000. Section V4a covers the western part of the Old Town, Section V4b – the eastern part.

SBB, call No. IIC Kart. X 27200 10

46. Jelenia Góra. **A map of the town, 1930.** *Hirschberg i. Riesengebirge. Blatt 3, 4. Stadtvermessungsamt 1930, Durchlichtungsdruck: Berliner Lithographisches Institut. Berlin W. 35.* Collotype print, coloured rivers, ca. 85 × 74 cm, scale of the original: 1:5,000.

SBB, call No. IIC Kart. X 27200 14 Blatt 3, 4

47. Jelenia Góra. **Cieplice, an economic map, 1944.** *Wirtschaftsplan für die Stadt Bad Warmbrunn,* an illegible signature. Collotype print, 140 × 106 cm, scale of the original: 1:5,000, linear scale: 18 mm = 900 m. Legend: *Reichsbahn, Strassen für Fernverkehr, Strassen für Zwischegemeindlicher Verkehr, Wasserläufe, Reines Wohngebiet, Gemischtes Gebiet, Industrie- und Gewerbegebiet, Öffentliche Grünanlagen, Kleingarten, Landwirtschaft. Genutzte Fläche, Wald, Friedhof, Stadtgrenze* (Railway, main roads, local roads, water courses, residential areas, areas with mixed development, industrial areas, public green, allotments, agricultural areas, forests, a cemetery, town limits).

SAW, call No. Kart. Rej Wr. IV/405

48. Jelenia Góra. **Cieplice, a town map, 1944.** *Bestandsplan zum Bebauungsplan für die Stadt Bad Warmbrunn, Bad Warmbrunn im Mai 1944, der Architekt ...* (an illegible signature). A coloured collotype print, 196 × 97 cm, scale of the original: 1:2,500, linear scale: 20 mm = 500 m, north-east orientation. At the bottom – a description of the colour markings: *Bauten mit Denkmalswert, Industrie und Gewerbe* (historical structures, industry and crafts).

SAW, call No. Kart. Rej Wr. IV/400

49. Jelenia Góra. **Fragment of a topographic map, 2016.** Scale 1:10 000. Sheets: M-33-44-A-b-4 *Jeżów Sudecki*, M-33-44-B-a-3 *Dziwiszów*, M-33-44-A-d-2 *Jelenia Góra*, M-33-44-B-c-1 *Jelenia Góra-Zabobrze* in the 1992 coordinate system, 2016 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

50. Jelenia Góra. **Orthophotomap, 2009.** Pixel 0,25 m, from 2009 r.
Center of Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw

NAZWY ULIC W JELENIEJ GÓRZE DO KOŃCA XVIII WIEKU I DZISIAJ

Oprac. Ivo Łaborewicz

Boczna	od 1952 r., wcześniej: <i>Kirchstr.</i> XVI w.; Kościelna od 1945 r.
Bolesława Chrobrego	od 1945 r., wcześniej: <i>Auengasse</i> XVI w.; <i>Berndtenstr.</i> przed 1875 r.
Długa	od 1945 r., wcześniej: <i>Langstr.</i> XIV w.; <i>Helmut Brücknerstr.</i> od 1933 r.
Druciana	od 1945 r., wcześniej: <i>Drahtziehergasse</i> XVII w.
Forteczna	od 1945 r., wcześniej: <i>Hintergasse</i> XVII w.; <i>Pfortengasse</i> od 1828 r.
Górna	od 1945 r., wcześniej: <i>Boberberg</i> XVI w.
Grodzka	od 1945 r., wcześniej: <i>Burgstr.</i> lub <i>Dunkle Burgstr.</i> XIV w.
Groszowa	od 1993 r., wcześniej: <i>Hellerstr.</i> XVII w.; Demokratów od 1945 r.; Marcelego Nowotki od 1949 r.
Grunwaldzka	od 1945 r., wcześniej: <i>Sechsstätte/Sechsstädte</i> XVI w.; <i>Sechsstättenstr.</i> poł. XIX w.
Jasna	od 1945 r., wcześniej: <i>Lichte Burgstr.</i> XIV w.
Jana Kasprowicza	od 1945 r., wcześniej: <i>Auf dem Sande</i> XVII w.; <i>Sandstr.</i> XIX w.
Jana Kilińskiego	od 1945 r., wcześniej: (1) <i>Unterm Kirchberge</i> XVIII w.; (2) <i>Bey der Obermühle</i> XVI w.; (1+2) <i>Zapfenstr.</i> XVIII w.
Marii Konopnickiej	od 1945 r., wcześniej: <i>Schildauerstr. (-gasse)</i> XIV w.
Mikołaja Kopernika	od 1945 r., wcześniej: <i>Hintergasse</i> XVI w.; <i>Priesterstr.</i> XIX w.
pl. Kościelny	od 1945 r., wcześniej: <i>Kirchhof</i> XIII w.; <i>An der Katholischen Kirche</i> 1875 r.
Krótka	od 1952 r., wcześniej: (1) <i>Stockgasse</i> XVI w.; <i>Herrenstr.</i> XIX w.; <i>Alte Herrenstr.</i> 1875 r. (2) <i>Drathziehergasse</i> XVII w.; <i>Alte Herrenstr.</i> 1878 r.; (1+2) <i>Alte Herrenstr.</i> 1894 r.; <i>Herrenstr.</i> 1897 r.; Pańska od 1945 r.
1 Maja	od 1947 r., wcześniej: <i>Schildauer Vorstadt</i> XV w.; <i>Vorm Schildauer Thor</i> XVII w.; <i>Neussere Schildaugasse</i> XVIII w.; <i>Aussere Schildaugasse</i> XVIII w.; <i>Bahnhofstr.</i> 1868 r.; <i>Hindenburgstr.</i> od 1933 r.; Kolejowa od 1945 r.
Mostowa	od 1945 r., wcześniej: <i>Zwischen den Brücken</i> XVII w.; <i>An den Brücken</i> XIX w.
Mroczna	od 1945 r., wcześniej: <i>Badereyplan</i> XVII w.; <i>Badergasse</i> XVIII w.; <i>Braugasse</i> XIX w.
pl. Niepodległości	od 1989 r., wcześniej: <i>Vor dem Langgassen Thore</i> XV w.; <i>Marktplatz</i> 1870 r.; <i>Warmbrunnerplatz</i> od 1920 r.; <i>Adolf-Hitlerplatz</i> od 1933 r.; <i>Bolesława Bieruta</i> od 1945 r.
Obrońców Pokoju	od 1952 r., wcześniej: <i>Spitalgasse</i> XIV w.; <i>Hospitalstr.</i> XVIII w. [zwana też: <i>Sackgasse</i> XIX w.]; Szpitalna od 1945 r.; Ignacego Daszyńskiego od 1946 r.
Pijarska	od 1945 r., wcześniej: <i>Bei den Brücken</i> XVII w.; <i>Mülgasse</i> XVIII w.; <i>Mülgrabenstr.</i> XIX w.; Pijarska od 1945 r.
Marsz. Józefa Piłsudskiego	od 1993 r., wcześniej: (1) <i>Hirtenstr.</i> XVII w.; (2) <i>Schmiedebergerstr.</i> XVI w.; <i>Katholische Ring</i> XIX w.; (3) <i>Schützengasse</i> XVII w.; (1+2+3) <i>Schützenstr.</i> poł. XIX w.; Strzelecka od 1945 r.; 22 Lipca od 1948 r.
Pionierów Jeleniej Góry	od 1987 r., wcześniej: <i>Buttergasse</i> , XVII w.; <i>Kartoffelgasse</i> pocz. XIX w.; <i>Gerichtstr.</i> połowa XIX w.; Polskich Męczenników od 1945 r.; Bankowa od 1956 r.
Podwale	od 1948 r., wcześniej: <i>Vor dem Burg Thore</i> XIV w.; <i>Aussere Burgstr.</i> XIX w.; Zamkowa od 1945 r.
Poznańska	od 1945 r., wcześniej: <i>Auenstr.</i> XVII w.
pl. Ratuszowy	od 1946 r., wcześniej: <i>Ring</i> XIV w.; <i>Markt</i> XIX w.; Rynek od 1945 r.
Różana	od 1945 r., wcześniej: <i>Rosenau</i> XIV w.
Jana III Sobieskiego	od 1945 r., wcześniej: <i>Greiffenbergerstr.</i> XV w.
Solna	od 1945 r., wcześniej: <i>Salzgasse</i> XV w.; <i>Schulgasse</i> XVII w.; <i>Salzgasse</i> 1867 r.
Sudecka	od 1993 r., wcześniej: <i>Schmiedebergstr.</i> XVII w.; (cz.) <i>Schützengasse</i> XVII w.; Obrońców od 1945 r.; gen. Karola Świerczewskiego od 1948 r.
Szkolna	od 1945 r., wcześniej: <i>Judengasse</i> XIV w.; <i>Schulstr.</i> XIX w.
Wolności	od 1956 r., wcześniej: (1) cz. <i>Langgassen Vorstadt</i> XIV w.; cz. <i>Gasse ad St. Spiritum</i> XVI w.; <i>Gasse beim Heiligen Geist</i> XVII w.; <i>Warmbrunnerstr.</i> XVIII w.; <i>Herman-Göringstr.</i> od 1933 r.; Józefa Stalina od 1945 r.

NAMES OF STREETS IN JELENIA GÓRA UNTIL THE END OF THE 18TH C. AND TODAY

By Ivo Łaborewicz

Boczna	since 1952, formerly: <i>Kirchstr.</i> 16th c.; Kościelna from 1945
Bolesława Chrobrego	since 1945, formerly: <i>Auengasse</i> 16th c.; <i>Berndtenstr.</i> before 1875
Długa	since 1945, formerly: <i>Langstr.</i> 14th c.; <i>Helmut Brücknerstr.</i> from 1933
Druciana	since 1945, formerly: <i>Drahtziehergasse</i> 17th c.
Forteczna	since 1945, formerly: <i>Hintergasse</i> 17th c.; <i>Pfortengasse</i> from 1828
Górna	since 1945, formerly: <i>Boberberg</i> 16th c.
Grodzka	since 1945, formerly: <i>Burgstr.</i> or <i>Dunkle Burgstr.</i> 14th c.
Groszowa	since 1993, formerly: <i>Hellerstr.</i> 17th c.; Demokratów from 1945; Marcelego Nowotki from 1949
Grunwaldzka	since 1945, formerly: <i>Sechsstätte/Sechsstädte</i> 16th c.; <i>Sechsstättenstr.</i> mid-19th c.
Jasna	since 1945, formerly: <i>Lichte Burgstr.</i> 14th c.
Jana Kasprowicza	since 1945, formerly: <i>Auf dem Sande</i> 17th c.; <i>Sandstr.</i> 19th c.
Jana Kilińskiego	since 1945, formerly: (1) <i>Unterm Kirchberge</i> 18th c.; (2) <i>Bey der Obermühle</i> 16th c.; (1+2) <i>Zapfenstr.</i> 18th c.
Marii Konopnickiej	since 1945, formerly: <i>Schildauerstr. (-gasse)</i> 14th c.
Mikołaja Kopernika	since 1945, formerly: <i>Hintergasse</i> 16th c.; <i>Priesterstr.</i> 19th c.
pl. Kościelny	since 1945, formerly: <i>Kirchhof</i> 13th c.; <i>An der Katholischen Kirche</i> 1875
Krótka	since 1952, formerly: (1) <i>Stockgasse</i> 16th c.; <i>Herrenstr.</i> 19th c.; <i>Alte Herrenstr.</i> 1875 (2) <i>Drathziehergasse</i> 17th c.; <i>Alte Herrenstr.</i> 1878; (1+2) <i>Alte Herrenstr.</i> 1894; <i>Herrenstr.</i> 1897; Pańska from 1945
1 Maja	since 1947, formerly: <i>Schildauer Vorstadt</i> 15th c.; <i>Vorm Schildauer Thor</i> 17th c.; <i>Neussere Schildaugasse</i> 18th c.; <i>Aussere Schildaugasse</i> 18th c.; <i>Bahnhofstr.</i> 1868; <i>Hindenburgstr.</i> from 1933; Kolejowa from 1945
Mostowa	since 1945, formerly: <i>Zwischen den Brücken</i> 17th c.; <i>An den Brücken</i> 19th c.
Mroczna	since 1945, formerly: <i>Badereyplan</i> 17th c.; <i>Badergasse</i> 18th c.; <i>Braugasse</i> 19th c.
pl. Niepodległości	since 1989, formerly: <i>Vor dem Langgassen Thore</i> 15th c.; <i>Marktplatz</i> 1870; <i>Warmbrunnerplatz</i> from 1920; <i>Adolf-Hitlerplatz</i> from 1933; Bolesława Bieruta from 1945
Obrońców Pokoju	since 1952, formerly: <i>Spitalgasse</i> 14th c.; <i>Hospitalstr.</i> 18th c. [also known as: <i>Sackgasse</i> 19th c.]; Szpitalna from 1945; Ignacego Daszyńskiego from 1946
Pijarska	since 1945, formerly: <i>Bei den Brücken</i> 17th c.; <i>Mülgasse</i> 18th c.; <i>Mülgrabenstr.</i> 19th c.
Marsz. Józefa Piłsudskiego	since 1993, formerly: (1) <i>Hirtenstr.</i> 17th c.; (2) <i>Schmiedebergerstr.</i> 16th c.; <i>Katholische Ring</i> 19th c.; (3) <i>Schützengasse</i> 17th c.; (1+2+3) <i>Schützenstr.</i> mid-19th c.; Strzelecka from 1945; 22 Lipca from 1948
Pionierów Jeleniej Góry	since 1987, formerly: <i>Buttergasse</i> , 17th c.; <i>Kartoffelgasse</i> the early 19th c.; <i>Gerichtstr.</i> mid-19th c.; Polskich Męczenników from 1945; Bankowa from 1956
Podwale	since 1948, formerly: <i>Vor dem Burg Thore</i> 14th c.; <i>Aussere Burgstr.</i> 19th c.; Zamkowa from 1945
Poznańska	since 1945, formerly: <i>Auenstr.</i> 17th c.
pl. Ratuszowy	since 1946, formerly: <i>Ring</i> 14th c.; <i>Markt</i> 19th c.; Rynek from 1945
Różana	since 1945, formerly: <i>Rosenau</i> 14th c.
Jana III Sobieskiego	since 1945, formerly: <i>Greiffenbergerstr.</i> 15th c.
Solna	since 1945, formerly: <i>Salzgasse</i> 15th c.; <i>Schulgasse</i> 17th c.; <i>Salzgasse</i> 1867
Sudecka	since 1993, formerly: <i>Schmiedebergstr.</i> 17th c.; (cz.) <i>Schützengasse</i> 17th c.; Obrońców from 1945; gen. Karola Świerczewskiego from 1948
Szkolna	since 1945, formerly: <i>Judengasse</i> 14th c.; <i>Schulstr.</i> 19th c.
Wolności	since 1956, formerly: (1) part <i>Langgassen Vorstadt</i> 14th c.; part <i>Gasse ad St. Spiritum</i> 16th c.; <i>Gasse beim Heiligen Geist</i> 17th c.; <i>Warmbrunnerstr.</i> 18th c.; <i>Herman-Göringstr.</i> from 1933; Józefa Stalina from 1945

